

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XII

Sayı : 46

Nisan 1948

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ – A N K A R A

1 9 4 8

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
ALP, Dr. SEDAT: Hitit metinlerinde <i>GIŞKalmuş</i> «lituus» ve <i>Hub.Bi</i> «Küpe»	301
— : <i>GIŞKalmuş</i> <i>Hub.Bi</i> «Earring» in the Hittite texts	320
BOSCH, E. : Nikaia (İznik) bayram oyunları	325
İNALCIK, Dr. HALİL : Osmanlı - Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569)	349
BAYUR, HİKMET : Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Osmanlı Devletini İran'ı istilâya kışkırtmak için yapılan iki deneme	403
Raporlar :	
KOŞAY, HÂMÎT ve AKOK, MAHMUT : Büyük Güllücek araştırmaları üzerine ilk rapor	471
— : Preliminary report on test Excavations at Büyük Güllücek.	479
Haberler :	
Tüfk Tarih Kurumu «Genel Kurulu» nun yıllık toplantısı	487
Bibliyografya :	
1948 yılı Ocak, Şubat ve Mart aylarında Türk Tarih Kurumu kütüphanesine gelen kitaplar ve dergiler	501

LE V H A L A R

LIV — E. Bosch.

LX — LXVI — Halil İnalçık.

LXVII — LXXXI— Hikmet Bayur.

LXXXII— CX — Hâmit Koşay ve Mahmut Akok.

BELLE TEN

Cilt: XII

Nisan 1948

Sayı: 46

HİTİT METİNLERİNDE ^{GİŞ}kalmuş «LİTUUS» VE HUB.BI «KUPE»¹

Dr. SEDAT ALP

Hititoloji Doçenti

I

Hititlerin bayram merasimlerinde geçen ve bir aleti ifade eden

¹ Bu yazıda kullanılan kısaltmalar için bk. E. H. Sturtevant, A. Hittite Glossary, 2. hası ve Supplement to A Hittite Glossary. İkisinin birden Türkçeye tercümesi: Münire Çelebi, Eti Dili Sözlüğü, İstanbul 1946. Orada bulunmayan kısaltmalar:

AAA = Annals of Archeology and Anthropology. Liverpool,

Alp, Beamtennamen = Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festzeremoniell.

Bittel, Yaz. = Bittel, Naumann, Otto, Yazılıkaya, Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde (61. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft).

Bossert = Bossert, Altanatolien. Berlin 1942. Resim numaralarına göre zikredilmiştir.

v. Brandenstein, Bildb. = Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten, MVAG 46, 2.

IBoT = H. Bozkurt - M. Çiğ - H. G. Güterbock, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler.

JCS = Journal of Cuneiform Studies.

OIP = Oriental Institute Publications. Chicago.

² *GIŞkalmuş*² sözü hususi bir ilgi çekiyor. Bu aleti yalnız kiral kullandığından Goetze ve ben bir kırallık alâmeti diye izah etmiştik³. Metinlerden elde edilen bilgiye göre bunun kama (veya kılıçtan) başka kırılın taşıdığı yegâne alet oluşu ve yalnız müfret olarak geçişi, sözün delâlet ettiği manayı tayine yardım etmektedir. İkten bir asa veya baston olduğu akla geliyorsa da, asa metinlerde *GIŞPA* ile ifade ediliyor ve bu ideogram'ın arkasında başka bir sözün saklı olduğu görülüyor⁴. Bundan başka *GIŞPA*'nın kiral tarafından taşındığına dair metinlerde bir kayda rastlanmıyor⁵.

GIŞkalmuş hemen hemen yalnız bayram ritual'lerinde geçiyor. Filolojik malzemeyi sunduktan sonra elde edeceğimiz bilgi ile arkeolojik tasvirlerin karşılaştırılmasına geçeceğiz. Fazla yer işgal etmemek için her tipten mahdut örneklerin transkripsiyon ve tercümesini vermekle ve benzer metin yerlerini yalnız anmakla iktifa edeceğim. Kırılın bayram alaylarında taşıdığı *GIŞkalmuş*'un büyücek bir alet olduğu anlaşılıyor. Uzunca süren içki sunma ve diğer kurban sahneleri esnasında bu alet kiral tarafından taşınmayıp bu hareketlerden sonra kendisine takdim ediliyor. Bayram seyahatlerinde kiral arabaya bindiği zaman da onu taşımıyor⁶. Tapınağın içine girerken ve tahta otururken de kırılın bu aleti muhafaza etmediği anlaşılıyor. Tapınakta kiral, kırılıçe ile birlikte tahta oturdukları zaman *GIŞkalmuş* getirilmekte, tahtın sağ tarafına veya üze-

² Bir neutrum'dır ve ekseriya akuzatif halinde geçiyor. Genetif: *GIŞ kal-mu-şa-aş* IBoT I 36 III 43. Datif - lokatif: *GIŞ kal-mu-şi* 832/c I 19; *GIŞ kal-mu-şa* Bo 415 III 9.

³ Goetze, Mél. Pedersen s. 494 n. 3; Alp, Beamtennamen s. 29.

⁴ Fonetik tamamlaması: Akuzatif: *GIŞ PA-an* (Sommer, ZA NF XII 25 n. 4'te verilen metin yerlerinden başka KUB XXXIII 96 I 13; 102 II 33 III 4; 106 II 2), *GIŞ PA-za-an* (IBoT I 36 III 58). Instrumental: *GIŞ PA-it* (KUB XX 87 I 12) Cemi D.-L.: *GIŞ PA. Hl.A-aş* (KBo II 30 Vo, 5).

⁵ Metinlerde asa taşıdıkları bildirilen kimseler: Başmeşedi (KBo IV 9 II 38 v. d.; IBoT I 36 I 22 v. d.); Meşedi onbaşısı (IBoT I 36 I 21 v. d.); Meşedi (KBo IV 9 IV 30 V 3 v. d. = KUB XI 29 V 9 v. d.; IBoT I 36 I 23 v. d., 27 III 43, 46, 57 v. d.); GAL LU₂.MEŞ *şa-a-la-aş ha-aş* (IBoT I 36 II 23); UGULA LI. IM ZE₂. RI (IBoT I 37 II 58 v. d.; GAL LU₂. MEŞ ŞUKUR (IBoT I 36 II 50); BE. EL E₃TIM (KUB IX 31 II 19); LU₂ SANGU (KUB II 3 II 22; KUB XX 87 I 11 v. d.); LU₂ SIPAD DINGIR LIM (KUB XXV 36 VI 18); *GIŞ PA ŞA* LU₂ *ha-at-ua-a-ia hur-ri* (KUB X 65 IV 6).

⁶ IBoT I 36 II 22'de kiral arabaya bindikten sonra (bk. satır 16 v. d.) kendisine kamçının takdim edildiği bildiriliyor. Krş. n. 12.

rine konmaktadır. Bazı metinler, bu sırada onun kırala verildiğini veya kendisinin bizzat onu tahtın üzerine koyduğunu söylüyorlar. Bütün bu yerlerden GİŞkalmuş'un elbisenin bir kısmında takılı olmadığı ve serbest olarak elde taşındığı anlaşılıyor.

Bayram alayında: KUB XXVIII 91 IV (7) LUGAL-uş-kan₂ E₂ ħa-le-en-du-u-ua-za u₂-iz-zi [GAL DUMU E₂. GAL] (8) LUGAL-i GİŞkal-mu-uş <pa-a-i> II DUMU E₂. GAL I ME. ŞE. DI [LUGAL-i] (9) pi₂-ra-an ħu-u-ia-an-te-eş (10) LUGAL-uş I. NA E₂ DU pa-iz-zi "(7) Kıral ħalentuva evinden gelir. [Saraylı ağası] (8) kırala GİŞkalmuş'u <verir>. 2 Saraylı, 1 Meşedi [kıralın] (9) önünde giderler. (10) Kıral, Fırtına tanrısının tapınağına gider,,. Benzer bir şekilde: KUB II 3 II 1 v. d.; 6 III 4 v. d. (kırık); XI 35 I 19; XX 19 III 8; 79, 9; 96 III 8; IBoT I 3 19.

İçki sunmadan önce: KUB XXXIV 130 II? (2) [GAL DUMU E₂. GAL-kan₂ LUGAL-i]^{6a} (3) GİŞkal-mu-uş da-a-i LUGAL-uş [...] (4) E₂ar-ki-u₂-i-ma-kan₂ pi₂-ra-a [n] (5) KUŞkur-ši ši-pa-an-ti "(2-3) [Saraylı ağası, kıraldan] GİŞkalmuş'u alır. Kıral [...]. (4) Fakat a. evinin önünde (5) (tanrı) kalka(n)na içki sunar,,

Kıral içki sunduktan sonra ve Kıralın diğer hareketleri esnasında: KUB X 21 I (1) ma-aĥ ħa-an-ma LUGAL-uş ši-pa-an-tu-u-an-ta (2) ir-ħa-a-iz-zi ta-aş-ši GAL DUMU E₂. GAL (3) GİŞkal-mu-uş GUŞKIN pa-a-i II DUMU.MEŞ E₂.GAL (4) LUGAL-i pi₂-ra-an ħu-ia-an-te-eş (!) LUGAL-uş (5) a-ra-aĥ-za pa-iz-zi ta-aş-ši-kan₂ (6) GAL DUMU E₂.GAL GİŞkal-mu-uş e-ip-zi (7) [L]U-GAL-uş-ša-an GİŞĥu-lu-ga-an-ni-ia (8) e-ša ta ur-ra-aĥ-za pa-iz-zi (9) EGIR-az-ma ta-li-ša da-ra-an-zi (10) LUGAL-uş GİŞĥu-lu-ga-an-na-az kat-ta (11) u₃-iz-zi GAL DUMU.MEŞ E₂.GAL LUGAL-i (12) GİŞkal-mu-uş pa-a-i (13) II DUMU.MEŞ E₂.GAL LUGAL-i pi₂-ra-an ħu-ia-an-te-eş (14) LUGAL-uş-kan₂ E₂ ħa-le-en-tu-u-aş an-da (15) pa-iz-zi GAL DUMU E₂.GAL-kan₂ LUGAL-i GİŞkal-mu-uş (16) e-ip-zi LUGAL SAL.LUGAL GİŞDAG-ti e-ša-an-da (17) II DUMU.MEŞ E₂.GAL -kan₂ GİŞŞUKUR GİŞkal-mu-uş (18) KAT-an-na an-da u₂-da-an-zi nu KAT-an (19) LUGAL-i pa-a-i GİŞkal-mu-uş-ma-aş-ša-an (20) GİŞDAG-ti ZAG-az da-a-i "(1) Fakat kıral, (tapınakta) içki sunmayı (2) bitirince⁷, saraylı ağası ona (3) altın

^{6a} Kırık kısmın tamamlanması için krş. KUB X 21 I 15 v. d.

⁷ Krş. Ose, Supinum und Infinitif im Hethitischen (MVAG 47, 1) 53 v. d.

kalmuş'u verir. 2 saraylı (4) kıralın önünden giderler. Kıral (5) dışarıya çıkar. Ve (6) saraylı ağası ondan ^{GIŞ}*kalmuş'u* alır. (7) Kıral arabaya ⁸ (8) oturur ve yola çıkar. (9) Fakat arkadan *tali-şa* ⁹ (diye) seslenirler. (10) Kıral arabadan aşağı (11) iner. Saraylı ağası kırala (12) ^{GIŞ}*kalmuş'u* verir. (13) 2 saraylı kıralın önünden giderler. (14) Kıral *halentuva* evinin içine (15) gider. Saraylı ağası kıraldan ^{GIŞ}*kalmuş'u* (16) alır. Kıral (ve) kraliçe tahta otururlar. (17) 2 saraylı, mızrağı, ^{GIŞ}*kalmuş'u* (18) ve havluyu içeriye getirirler. Ve havluyu (19) kırala verir. ^{GIŞ}*kalmuş'u* ise tahtın sağına koyar.,,

KUB XX 78 IV 12'de kıral ekmek kırarak tanrıya kurban ettikten sonra: (18) LUGAL SAL.LUGAL *e-ša-an-da* (19) GAL DUMU.MEŞ E₂.GAL LUGAL-*i* (20) ^{GIŞ}*kal-mu-uş pa-a-i* "(18) Kıral (ile) kraliçe (tahta) otururlar. (19) Saraylı ağası, kırala (20) ^{GIŞ}*kalmuş'u* verir.,,

KUB II 10 III 9 v. d.'ında kıralın bir tapma sahnesinden sonra ^{GIŞ}*kalmuş'u* bizzat tahtın üzerine koyduğu söyleniyor: (14) *ma-a-an* LUGAL SAL.LUGAL *e-ša-an-da* (15) [*n*]u-uş-*ša-an* LUGAL-uş ^{GIŞ}*kal-mu-uş* (16) [^{GIŞ}DAG-t]i *da-a-i* "(14) Kıral (ile) kraliçe oturunca, (15) kıral ^{GIŞ}*kalmuş'u* (16) [tah]ta koyar., Müteakip metinlerde de kıral ve kraliçe mabette oturdukları zaman ^{GIŞ}*kalmuş'un* getirilip tahtın üzerine veya tahtın ve kıralın sağ tarafına konulduğu bildiriliyor: KBo IV 9 III 29 v. d.; KUB X 3 I 22 v. d.; 17 II 9 v. d.; XX 69, 3 v. d.; XXV 16 I 6 v. d.

Kıral tahttan indiği zaman ^{GIŞ}*kalmuş* yine kendisine veriliyor: KBo II 37, (4) [LUGAL- u]ş-*kan*₂ ^{GIŞ}DAG-*az* (5) [*kat*]-*ta ti-i-e-iz-z[i]* (6) GAL DUMU.MEŞ E₂.GAL-*ma-aş-ši* ^{GIŞ}*ka[l-mu-uş]* (7) *pa-a-i* "(4) [Kı]ral tahttan (5) [a]şağı iner. (6) Fakat saraylı ağası ona ^{GIŞ}*kalmuş'u* (7) verir.,,

Bayram gününün sonunda kıral merasimin cereyan ettiği yeri terk ederken: KUB XI 34 VI (35) *na-aş-ta* DUMU E₂.[GAL ^{GIŞ}DAG-*a*]z ^{GIŞ}*kal-mu-uş* (36) ^{GIŞ}ŞUKUR-*ia ar-ḫ* [*a da*]-*a-ai* (37) *nu*

⁸ ^{GIŞ}*ḫuluganni-*, IBoT I 36 II 13 v. d. , 26, 43'e göre tekerlekli bir nakil vasıtasıdır. Sommer, AU 81 ve Alp, Beamtennamen 7 v. d. , 10'da bildirilen metin yerlerine göre herhalde bir nevi binek arabasıdır. Krş. Goetze, JCS. I 81 n. 1.

⁹ KBo IV 9 I 20'da da geçiyor ve bir nida olarak kullanılıyor, orada: *ta-li-i-ša*. Ritualde kullanılan bu neviden diğer nidalar gibi muhtemelen yabancı bir sözdür. Bk. Goetze, Tunn. 33 v. d. ; Alp, Beamtennamen 12 n. 1.

DUMU E₂.GAL ^{GIŞ}*kal-mu-[uş L]UGAL-i pa-a-i* (38) *nu šal-li a-še-eš-šar [a-ap-pa-a-i]* "(35) Bunun üzerine saray[lı taht]tan ^{GIŞ}*kal-muş*'u (36) ve mızrağı alır. (37) Sonra saraylı, ^{GIŞ}*kalmuş*'u kiralara verir. (38) Ve büyük toplantı [sona erer],".

Aşağıdaki metinde bayram gününün sonunda kiral tapınaktan "iç eve,, (yatmağa?) giderken ^{GIŞ}*kalmuş* tahtın üzerinden alınıp dışarıya götürülüyor: KUB X 18 VI (6) *na-aš-ta* DUMU E₂.GAL ^{GIŞ}DAG-az (7) ^{GIŞ} *kal-mu-uš* ^{GIŞ}[^Ş]*UKUR. HI. A ar-ħa* (8) *da-a-i na-at pa-ra-a pi₂-e-da-i* (9) *šal-li a-še-eš-šar a-ap-pa-a-i* (10) LUGAL-uš E₂.ŞA₃-na *pa-iz-zi* "(6) Sonra saraylı, tahttan (7) ^{GIŞ}*kalmuş*'u (ve) mızrakları (8) alır ve onları dışarıya götürür. (9) Büyük toplantı sona erer. (10) Kiral "iç eve,, gider.,"

Aşağıdaki metinden kiralın bazı kurban sahnelerinde ^{GIŞ}*kalmuş* ile vazifesini yaptığı ve aleti elinde tuttuğu anlaşılıyor: KUB II 10 IV (24) LUGAL-uš-ša-an *nam-ma da-a-an* (25) ^{NINDA}*ta-par₂-u_a -šu-u-i* ^{GIŞ}*kal-mu-uš* (26) *tak₂-ša-an e-ip-zi* (27) GAL ^{LU2.MEŞ}ME.ŞE. *DI-ma-kan₂* ^{NINDA}*ta-par-ū_a -šu-un* (28) ŞU-it *kat-ta e-ip-zi* (29) UGULA ^{LU2.MEŞ}MUḪALDIM-*ma-aš-ša-an* I ^{UZUUR₂} (30) *še-ir da-a-i* (31) *nu* UGULA ^{LU2.MEŞ}MUḪALDIM *nam-ma* I ^{UZUUR₂} (32) LUGAL-*i pa-ra-a e-ip-zi* (33) LUGAL-uš-ša-an *nam-ma III-an pi₂-di* (34) ^{NINDA}*t[_a-par₂-u_a -]šu-u-i* ^{GIŞ}*kal-mu-uš* (35) *tak₂-[ša-an] e-ip-zi* "(24) Kiral tekrar ikinci (25) *t.* ekmeğine ^{GIŞ}*kalmuş*'u (26) yanaştırır (?)¹⁰ (27) Fakat Başmeşedi *t.* ekmeğini (28) eliyle aşağı tutar. (29) Aşçı başı ise, 1 butu (30) üstüne koyar (31) ve 1 butu tekrar (32) kiralara uzatır. (33) Kiral, üçüncü¹¹ (34) *t.* ekmeğine ^{GIŞ}*kalmuş*'u (35) tekrar yanaştırır (?).."

¹⁰ Burada ^{GIŞ}*kalmuş* ile *t.* ekmeği istikametinde bir hareket ifade ediliyor. Metinde bu hareket ekmeğe karşı en aşağı üç def'a tekrar edildiğine ve her def'asında işin sonunu teşkil ettiğine göre herhalde kiralın kurban etmesi bahis mevzuudur. Burası ile kiralın kurbanlık maddeye el koymak suretiyle kurban ettiğini bildiren metinler karşılaştırılabilirler (bk. Götze, Kulturg. 86 ve n. 3). Yani metinimizde kiral doğrudan doğruya veya elini koyarak kurban etmeyip bu işi ^{GIŞ}*kalmuş*'u ekmeğe yanaştırmak(?) suretiyle yapıyor.

¹¹ III-an *pi₂-di*'nin satır 24'te *da-a-an* sözü ile değişik olarak kullanıldığına Sommer, AU 61 n. 6 ve 272 n. 1' de işaret etmiştir. Fakat ben Sommer'ın «zum dritten Male» tercümesinden ayrılıyorum. III-an *pi₂-di*, III-an *pi₂-e-da-aš* sözünün tasrif edilmiş şeklidir. Krş. KBo III 1 II 37 *ta-a-an pi₂-e-da-aš* [D] UMURU, KUB X 13 III 6 TUG₂ *da-a-an pi₂-e-da-an*, satır 4'teki TUG₂ *ħa-an-te-i[z-zi]* ve satır 11'deki TUG₂ ERIN₂. MEŞ ile de-ği-

Nehayet ^{GIŞ}kalmuş elde taşınan aletler arasında anılıyor: KUB II 3 II (6) I-EN DUMU E₂.GAL-ma (7) ^{GIŞ}ma-ri-in AN. BAR ^{GIŞ}kal-mu-uş (8) ^{GIŞ}IŞ-TUŪ.HA¹² ^{GIŞ}mu-kar-ra ħar-zi "(6) (Diğer) bir saraylı ise, (7) demir mızrağı(?)¹³ ^{GIŞ}kalmuş'u (8) kamçıyı ve defî (?)¹⁴ taşır., Burada saraylı kıralın şahsî hizmetini gören memur sıfatı ile ^{GIŞ}kalmuş'u taşıyor. Diğer metinlerden öğrendiğimize göre saraylının bu aletlerle bir ilgisi yoktur. IBoT I 36 II 34'ü de bu şekilde izah etmek istiyorum.

Metinlerden ^{GIŞ}kalmuş'un yalnız kıral tarafından kullanıldığını ve merasim alaylarında muhtemelen elde taşındığını, tapınakta kıral tahta oturduğu zaman tahtın sağ tarafına konduğunu ve tahttan inince kendisiine takdim edildiğini öğrendikten sonra arkeolojik kıral tasvirlerini gözden geçirelim. Kıral tasvirlerinin bir listesi Goetze Kuturg. s. 85 not 8'de verilmiştir. Bittel, Yaz. s. 120 v. d. nda sonradan katılan malzeme ile bu listeyi genişletiyor ve tamamlıyor. Karşılaştırmamıza esas olarak metinlerimizin ait oldukları imparatorluk devri kabartma ve mühürlerinden büyük kırala ait olduklarında şüphe edilmeyenlerini ön plana alacağız. Muhteva bakımından Hüyük kabartmaları, ^{GIŞ}kalmuş'u anan bayram merasimlerine bağlıdır. Bayram ritual'lerinin mevzuları, merasim alayı, tapma, kurban ve çalgı sahneleri bu âbidelerde işlenmişlerdir.

Hüyük ortostatlarının birinde kıral ve kıraliçenin iştirak ettikleri bir tapma sahnesi görülmektedir (Garstang, The Hittite Em-

şik olarak kullanılıyorlar. Yani elbise kalitelerini ifade ediyorlar. *ħantezzi* her zaman kalite ifade etmeyeceği gibi *da-a-an pi₂-e-da-aş* esas olarak rütbi bir sayıdır. IBoT I 13 V 16 *da-a-an pi₂-e-da-aş-şa*, yalnız «ve ikinci». KUB XIII 2 I 14 v.d., 18 v. d. nda LU²DUGUD diye anılan subaylar arasında II, III, IV *pi₂-e-da-an* herhalde rütbe tefriki için kullanılmaktadır. Bk. Sommer, aynı yerde 61 n. 6.

¹² Okunuşu IBoT I 36 II 12, 21'e göre: ^{GIŞ}IŞ.TU.UŪ.HA (akuzatif). Manası da aynı metinden çıkıyor. Satır 12 'de araba ile irtibat halinde geçiyor. Kıral arabaya bindikten sonra (s. 16 v.d.) bu âlet kendisine veriliyor. von Soden, OLZ 1933. Sp. 738 n. 3 bu sözün (orada *ištaħhu*) Sumerce eş. dah «çift organ» dan geldiğini iddia ediyor. Krş. Goetze, JCS I 181 n. 38. Böylece ^{GIŞ}IŞTUŪHU «kamçı». Amarna tabletlerinde olduğu gibi aynı söz Boğazköyde ELDUŪHU şeklinde kullanılmaktadır. Bk. v. Brandenstein, ZDMG 91, 563 n. 1, aynı müellif, Bildb.60.

¹³ Bu mana v. Brandenstein. Bildb. s. 41 v.d. nda muhtemel yapılmıştır.

¹⁴ Bk. Goetze, Tunn. 38 n. 89. IBoT I 36 II 15 v.d. nda da bir musiki aleti olduğu görülüyor.

pire 134 Fig. 8 ve Pl. XXIX, Bossert, 507 ve 510)¹⁵. Burada kıral bol ve uzun etekli bir manto ile sivri ayakkabılar giymiştir. Başında bir takke ve kulaklarında küpeler vardır. Sol elini dua jestinde kaldırmış ve sağ elinde bir "lituus," tutmaktadır. Diğer bir Hüyük ortostatında da (Bossert 503, 505) kıralın kıyafeti aynı olup sol elile bir kaptan içki döktüğü ve yine sağ elinde "lituus," u tuttuğu görülüyor, "lituus," un sağ elde taşınması, metinlerde *GIŞkalmuş*'un kıral tahta oturduğu zaman tahtın sağına konması ile karşılaştırılabilir. "Lituus," bir çok tasvirlerde sol elde elde görülüyorsa da bu gibi eserlerde kıral daima soldan görüldüğünden "lituus," un sol elde taşınması seyirciye gösterilmek arzusundan ileri gelmiş olabilir¹⁶. Tahtta oturmuş Fırtına tanrısı önünde iki elini dua jestinde kaldırmış bir kimseyi temsil eden Hüyük kabartmasında da (Gelb, OIP XLV Pl. I 1, Bossert 513) muhtemelen bir kıral tasvir edilmiştir. Burada elde "lituus," yoktur. Metinlerde bir kurban sahnesi esnasında *GIŞkalmuş*'un kıralın elinde muhafaza edilmediği bildirilmesine mukabil Hüyükten verdiğimiz ilk misalde kıral elinde "lituus," u tuttuğu gibi metinlerden nakl ettiğimiz bir tapma sahnesinde kıralın *GIŞkalmuş*'u muhafaza ettiğini görmüştük. Fakat metinlerin bu hususlarda verdiği malûmat tesadüftür. Hakikatte kıral kurban ettiği veya taptığı esnada her iki elile birden meşgul iken bir alet taşıyamayacağı tabiidir. (Kırş. Delaporte, Malatya Pl. XX 1, 2, XXI, Bossert 770, 771). Diğer taraftan "lituus," kıralı diğer memurlardan ayıran başlıca alâmetlerden biri olduğundan âbidelerin kendisini bu aletle tasvir etmeye önem vermeleri anlaşılacak bir şeydir.

İmparatorluk devrine ait tasvirler arasında dînt atmosfer bakımından Hüyük eserlerine en yakın şüphesiz Yazılıkaya kabartmalarıdır. Yazılıkaya Nu. 81'de bu kaya mabedini vakfeden veya vakfedenlerden biri olan Tutḫaliya (muhtemelen IV.)¹⁷ koruyucu tanrısı Şarumma tarafından himaye maksadı ile koltuğunun altına alınmış ve kıralın sağ eli tanrının sol eli içinde tutulmaktadır. Kıralın kıyafeti Hüyükte gördüklerimizin aynidir. Farklı olarak aşağıda metinlerde de anıldığını görecekimiz kamanın kabzası

¹⁵ Kıral tasvirlerini veren müelliflerin yalnız bazıları zikredilmekle yetinilmişdir.

¹⁶ Bk. von Brandenstein Bildb. 88 ve n. 1

¹⁷ Bittel, aynı yerde s. 136 v. d. ; v. Brandenstein, Bildb. 74 n. 2.

görülmektedir. Burada kıral, "lituus,, u sol elinde tutuyor. Yazılıkaya 64 numaralı figür de kıyafet bakımından bundan öncekinden farksızdır. Bu kıral da "lituus,, u sol elinde tutmaktadır. Kat'i olarak çözülemiyen ve bir dağ tanrısı ile tasvir edilen hiyeroglifini Güterbock şimdi Tutḫaliya olarak okumak istiyor¹⁸. Burada kıral dağlar üzerinde durduğundan Güterbock'un dediği gibi ölmüş ve tanrılaşmış bir kıraldır ve IV. Tutḫaliya kendi adını taşıyan seleflerinden birini burada tasvir ettirmiş olsa gerektir. Yazılıkaya 34 numaralı figüre gelince, başının üzerine bitişik bir kanadlı güneş bulunuyor. İlk işareti tanrı determinatifi olan hiyeroglifini sol elinin üzerinde tutuyor. Determinatifin altındaki işaret Güterbock tarafından güneş işareti ve tanrı güneş tanrısı olarak izah edilmiştir¹⁹. Yassı başlığı, uzun mantosu, sağ elinde "lituus,, u, belinde kaması ile bir kıral gibi giyinmiştir. Hitit kıralları daha hayatta iken kullandıkları "güneşim,, unvanı ile kendilerini güneş tanrısı ile birleştirmeye temayül ettiklerinden bu figürü, ister öldükten sonra tanrılaşan bir Hitit kıralını, ister doğrudan doğruya güneş tanrısını ifade etsin, diğer kıral tasvirlerinden ayırmak mümkün değildir. Malatya'da başında kanadlı güneş ve sol elinde "lituus,, bulunan tanrıyı da (Delaporte, Malatya Pl. XX 2, XXI, Bossert 771) daha geç bir zamana ait olmakla beraber aynı şekilde değerlendireceğiz. Malatya'da arslan üstünde duran ve elinde "lituus,, bulunan tanrı (Delaporte, aynı yerde Pl. XXIII 1, Bossert, 772) "lituus,, un tutuş vaziyetine göre hüküm verilecek olursa, ölmüş ve tanrılaşmış bir kıraldır.

Kıral Muvatalli'yi temsil eden Sirkeli kaya kabartması da (Garstang AAA 24, Pl. XVII, Gelb, OIP XLV Pl. LXVIII, LXIX, Bossert 553, 554) Hüyük ve Yazılıkayadaki kıral kıyafetine uyuyor. Sağ elini dua jestinde kaldırmıştır, sol elinde bir "lituus,, bulunmaktadır. Boğazköyde bulunan aynı kırala ait mühürlerde de (Güterbock, MDOG 75, Abb. 35-36; aynı müellif, Siegel aus Boğazköy I, Taf. II-III 38-40, Bossert 708-709) Muvatalli'yi başında takkesi, sırtında uzun mantosu ve sağ elinde "lituus,, u ile görmekteyiz. Sol eli büyük kıralın koruyucusu bir Fırtına tanrısının sağ avucu içine alınmıştır. Bunlardan kıyafet bakımından fark-

¹⁸ Siegel, aus Bogazköy II 8 v. d.

¹⁹ Belleten VII (1943) 275 v. d. Krş. Bittel, adı geçen yerde 121; E. Akurgal, Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya 51 n. 116.

sız olan Til Başer mühüründe (Hogarth, Hittite Seals Pl. VI 164) ve Ward, Seal Cylinders of Western Asia 267 Nu. 794'te kıral "lituus,,u sol elinde taşımaktadır. Şimdiye kadar andığımız büyük kıral tasvirlerinde kıralın elinde tuttuğu yegane alet "lituus,,tur.

Bir erkek tanrıya içki sunan III. Hattuşili'yi temsil eden Fraktin kabartması (Garstang, The Hittite Empire Pl. XLI, Bossert 550, 552; Bittel, Yaz. 121 şekil 50) konumuzun dışında kalıyor. Çünkü burada kıral normal kıyafetinde değil karşısındaki tanrı gibi tasvir edilmiştir. Sağda dişi tanrıya içki sunan kıralıçe Puduhepa'nın kıyafeti ile dişi tanrının kıyafeti arasındaki benzerlik te göze çarpıyor. Dinf bayramların icra edildiği kış mevsimine uyan cübbenin yazın muharebeler esnasında kıral tarafından taşındığı şüpheli olmakla beraber Fraktinde gördüğümüz boynuzlu sivri külâhı, kısa pantolonu ile tanrılar gibi giyinmiş olan ve omuzunda yay taşıyan Hattuşili'nin kıyafetinin, başka açık örnekler mevcut olmadıkça, kıralın yazlık muharebe kıyafeti olduğu açıkça söyle-nemez. Gavurkaledede oturmuş bir dişi tanrı istikametinde yürüyen biri sakalsız diğeri sakallı birbirine benzer iki figürü de Bittel tarafından Yazılıkaya 122'de işaret edildiği gibi şeklen tanrılara benzediğinden mevzuumuzun dışında bırakıyorum. E. Akurgal da bunların tanrı olduğu kanaatindedir.

İmparatorluk devrinde büyük kırala mahsus olan ve prensler tarafından taşınmayan "lituus,,un 1200'den sonra kurulan küçük devletlerin kırallarının bir emblemi olarak kullanılmağa devam edildiği görülüyor. Bk. Delaporte, Malatya, Pl. XIX 1, 2, XXI, XXII 1, XXIV, Bossert 775, 777-779; Samsat Stel'i, Humann-Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien Pl. 49, 1; Şimal Suriye mü-hürü, Hogarth, adı geçen yerde Pl. VI 176 (kıral olduğu şüpheli).

"Lituus,,un imparatorluk devrinde büyük kıraldan başka kimse tarafından taşınmamasına mukabil²⁰ GİŞPA'yı diğer kimselerin taşı-dığını yukarıda n. 54'te görmüş olduğumuza göre bu iki alet bir-birinin aynı olamayacaktır.

"Lituus,,un bir benzeri de tanrılarda görülmektedir. Tanrıların taşıdığı alette kıvrılma, kıralınkindede olduğu gibi aletin ortasında

²⁰ Hüyükte merasim alayında kıral ile kıralıçeye refakat maksadı ile yürü-yen üç saray memurunu temsil eden kabartmada (Bossert 508-509) ortadaki memurun tuttuğu âlet, şekil, tutuş ve mana itibarıyla kıralın «lituus»undan bam-başkadır. Krş. Bittel, Yaz. 124 ve n. 3.

başlamamakta olup yalnız ucu kıvrıktır. Tanrı bu aleti kiralın tuttuğu istikametin aksine kıvrık tarafı yukarıda olmak üzere ya omuzlanmış veya amudî olarak tutuyor. Bu sorular için ve umumiyetle "lituus," için bk. E. Akurgal, Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya 50 v.d. not 116. ^{GIŞ} *kalmuş*'un metinlerde tanrılar tarafından taşındığına dair bir kayda rastlanmadığı halde birçok tanrılarının ^{GIŞ} PA'larından bahsediliyor²¹. Arkeolojik tasvirlerde tanrılarının elinde gördüğümüz ucu eğri bastonla metinlerde tanrılara ait olduğu bildirilen ^{GIŞ} PA'ların birleştirilip birleştirilemeyeceği sorusunu açık bırakmak istiyorum. Bu anıtları ayrı ayrı gözden geçirmek bizi asıl mevzuumuzdan uzaklaştıracağından burada yalnız Bittel, adı geçen yerde s. 123'te verilen listeye işaret etmekle iktifa edeceğim²².

Büyük kiralın merasim kıyafeti hakkında metinler de bazı malûmat veriyorlar. Bayram sabahında kiral, geceyi geçirdiği *ħalentuva*- evinden²³ "yılanma evine,"²⁴ gidiyor. Orada muhtemelen banyo yaptıktan sonra ^{TUG2} *kušiši* (KUB II 6 III 25; XI 35 I 11; XX 47 I 3; IBoT I 3 I 6 v. d.; II 7 I 6; ideografik olarak ^{TUG2} NIG₂-LAM₂.MEŞ KUB XX 79, 6, bu musavat için bk. aşağıda) adı verilen "bayram elbisesini,, beyaz veya siyah ayakkabılarını

²¹ ^{GIŞ} PA'ları olduğu bildirilen tanrılar; Marāş şehrinin Fırtına tanrısı (KBo II 1 I 40, 31); [GI]Ş PA. ĦI.A *šu-ru-uħ-ħa-aş* ŞA DZ A. BA₄.BA₄ (KUB XX 80 III 16); ^{GIŞ}PA.ĦI.A *Dza-li-ia-nu* (KUB XX 80 III 17); ^{GIŞ}PA DINGIRLIM(KUB X 11 III 12 IV 16); ^{GIŞ}PA ĦI.A DINGIRLIM(KUB X 68,7); III ^{GIŞ}PA DINGIRLIM DU GA₅.AŞ.RU için (VAT 6688+Bo 2496, öy. 35, von Brandensein, Bildb. 12); II URUDU PA Lapana şehri dışı tanrısı Iiaia'ya ait: aynı metin IV 6, Kumarbi efsanesinde seyahata çıkan tanrılar tarafından kullanılıyor. Güterbock, Kumarbi Efsanesi, Metin 2, I. tablet, nusha A, KUB XXXIII 96 I 13: Kumarbi; Metin 2, I. tablet, nusha C, KUB XXXIII 102 II 33 III 4: Mukışanu; Metin 2, III. tabtlet b, KUB XXXIII 106 II 2: Taşmışu. Tanrılarının asaları da kutsal sayıldığından tanrılara ve tapınaktaki mukaddes yerlere kurban edildiği gibi tanrılarının asalarına da kurban ediliyor: KBo II 30 Vs. 5; KUB X 11 III 12 IV 16.

²² Geyik üzerinde bir tanrıyı tasvir eden Yeniköy kabartması da omuzlanmış «lituus» tipine eyi bir örnek veriyor. Bk. Remzi Oğuz Arık, Alacahöyük hafriyatı 1935 s. 26 şekil 36; Bossert 570.

²³ Bk. Götze, Kuturg. 155; Alp, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II 790.

²⁴ Ehelolf, KIF I 154 n. 2'de E₂ ĦI.US₂.SA'nın Hititçe okunuşunun

(KUB II 6 III 26; XI 35 I 11)^{24a} giyiyor ve altın veya gümüş küpelelerini²⁵ (KUB II 6 III 26; 13 I 4; X 17 I 19; 18 I 33; XI 35 I 11; XX 47 I 4; IBoT I 3 I 6) takıyor. Diğer bir metinde toptan süslerini taktığı bildiriliyor (*unuuşaşhuş* KUB XI 22 I 17). Kış bayramından bahseden (EZEN *KU.UŞ.SI*₂, Sommer, ZA NF XII 23 n. 6) iki paralel metnin karşılaştırılmasından ^{TUG²} NIG₂.LAM₂.MEŞ için ^{TUG²}*kuşişi* okunuşu muhtemelen kazanılıyor:

KUB XX 79, 3 ^{E²}*ha-le-en-tu-ua* *h*₂[*a-aş-ša-an-zi*]
^{KUŞ}NIG₂. ^{BAR₃}*aş-ta uş-şi-ia-an[-zi]*

5 LUGAL-*uş I. NA* ^{E₂}HI.US₂.SA *pa[-iz-zi]*
ta ^{TUG²}NIG₂.LAM₂.MEŞ ^{BABBAR^{TIM²⁶}} *x[. .]*

7 *da-a-i*

KUB XI 35 I 8 *ma-a-an* ^{E₂}*ha-le-en-tu-u-ua-aş* *ha-aş-ša-an-zi*
^{KUŞ}NIG₂.^{BAR₃}*aş-ta uş-şi-ia-an-zi*

10 LUGAL-*uş I. NA* ^{E₂}HI.US₂.SA *pa-iz-zi*
ta-za KIN.HI.A-*ta* ^{TUG²}*ku* (I) -*şi-şi* HUB.BI²⁷
 GUŞKIN

12 ^{KUŞ}E.SIR ^{GE₆}*ia da-a-i*

^{E²}*tarnu-* olabileceğini telmih etmişti. Aşağıda benzer metinlerin karşılaştırılması bu musavatı destekliyor:

KUB II 13 I 3 LUGAL-*uş I. NA* ^{E₂}HI.US₂.SA *pa-iz-zi*
ta-az KIN-*ta* HUB.BI ^{GUŞKIN} *da-a-i*

5 LUGAL-*uş-kan₂* *IŞ.TU* ^{E₂}HI.US₂.SA *u₂-iz-zi*

KUB X 27 I 16 *ma-aş-an-ma* LUGAL-*uş* ^{E²}*tar-nu-u₂-i*
a-ri nu tu-un-na-ak-< ki >-eş-na *hal-zi-ia*

18 *nam-ma-az* LUGAL-*uş* *ua-ar-ap-zi*
ta-az KIN. HI. A -*ta* HUB.BI ^{GUŞKIN} *da-a-i*

20 LUGAL-*uş-kan₂* ^{E²}*tar-nu-ua-az* *u₂-iz-zi*

KUB X 18 I 30 v. d. nda da kiral ^{E²}*tarnu-*'da yıkandıktan sonra küpelelerini (bk. not 27) taktığı bildiriliyor. KUB XXXII 135 I 1 v. d. nda ise kiral banyo yaptıktan sonra ^{E₂}HI.US₂.SA'yı terk ediyor. Neyahet KUB XX 47 I 5 ve 8'de her iki sözün değişik olarak kullanıldığı anlaşılıyor.

^{24a} Goetze, JCS I 177 de ilâve olarak KUB XX 4 I 7 v. d. ile KUB XXV 19 I 4 v. d. ını veriyor.

²⁵ Bk. n. 27.

²⁶ Eyi muhafaza edilmemiş olan işaretin okunuşu KUB II 6 III 26'ya göre. Goetze, JCS I 177, bu sözü ^{TUG²}NIG₂. LAM₂. MEŞ-*UT.TIM* diye okuyor.

²⁷ Eğer IBoT I 3 I 6 HUB.BI₂.HI.A yanlış değilse, transkripsiyon terci-

^{TUG2}kušiši KUB XV 34 I 40'a göre de değerli bir elbise nevidir. KUB XII 37 II 4'te geçiyor, fakat kırık ve neticesiz (bk. aynı zamanda Zuntz, TIS 59). ^{TUG2}NIG₂. LAM₂ metinlerde ekseriya cemi halinde, yahut takım veya çift olarak geçiyor. KBo V 2 I 31 I-NU. TIM ^{TUG2}NIG₂. LAM₂. MEŞ "bir takım bayram elbisesi," . Bo 2318+8042 Öy. I 16 v. d. (v. Brandentein, Bildb. metin 3 s. 18) III TA.PAL ^{TUG2}NIG₂. LAM₂ ŞA₃ I-NU.TUM SIG₇ (?) I-NU-TUM-ma SA₅ I-NU-TUM-ma ^{NA4}ZALAG "üç çift bayram elbisesi, onlardan bir takım sarı (?), bir takım ise kırmızı, bir takım ise, parlak taş (renginde veya ile ?)., ištenutu ve tapālu için krş. Goetze, ZA NF 6, 79 v. d. ve bk. Landsberger, Güterbock'un makalesinde Orientalia 12 NS, 153. ^{TUG2}kušiši neutrum olduğundan cemi olarak telâffuzu da aynıdır. KBo IV 2 IV 24'e göre (a-pi₂-e-ia ^{TUG2}NIG₂.LAM₂. MEŞ, akuzatif) bu ideogramın arkasında da bir neutrum gizli olduğundan müsavatımız hemen hemen kat'leşiyor. Bununla beraber Goetze, aşağıda bahis konusu olacak makalesinde (JCS I 178 v. d.) kušiši'yi Sumerce tug₂.bar.dib'in Akkadca karşılığı olan kušitu'nun Hititçeleşmiş şekli olarak düşünüyor. tug₂.nig₂.lam₂'ın Akkadcası lamḫušū'dur. Hitit Kırılının aynı bayram merasimi için aynı vazifeyi gören iki muhtelif elbise taşınması muhtemel olmadığına ve abideler kırılalı daima aynı dini merasim elbisesi ile tasvir ettiklerine göre Goetze'nin teklifi, Hititlerin bu iki ideogram'ı birbirine karıştırmış olmaları şartı ile mümkündür. "Bayram elbisesinin,, metinlerde cemi yahut takım veya çift olarak geçişi, Bittel'in adı geçen yerde s. 120'de kırılın elbisesinin muhtelif parçalardan mürekkep olduğu müşahedesine uyuyor. Bittel, aynı elbisenin üç parçadan ibaret olduğunu tahmin ediyorsa da bir az önce andığımız metinde çift sözü takım sözü ile değişik olarak kullanıldığından kırılal mantosunun iki parçadan ibaret olabileceği de düşünülebilir. Andığımız metinde bu elbise bir dişi tanrıya vakfedildiğinden bunu kırılın elbisesine teşmil etmek belki de doğru olmayacaktır. Malatya kabartmalarında kırılın elbisesinin iki kıs-

han böyle olacaktır. Manası «küpe» için bk. v. Brandenstein, Bildb. 56. Goetze tarafından kabul edilmeyen bu teklif hakkında bk. aşağıda s. 314 v.d. İmlâda değişiklik bilhassa LU²HUB.BI'de görülüyor; bunun yanında LU²HUB.BI₂, LU²HUB₂.BI, LU²HUB₂.BI₂ yazılışları da mevcuttur. Bir rakkas manasına gelmesi muhtemel olan meslek adı ile HUB.BI «küpe» nin birleştirilebileceği şüphelidir. Krş. Sommer, HAB 42 n. 5; bk. Goetze, Language XV 116-118 ve n. 3-7 ve JCS I 82 n. 11.

mından ibaret olduğuna E. Akurgal işaret ediyor. ^{TUG²NIG₂}. LAM₂ yalnız büyük kırala mahsus bir elbise nevi değildir. Mitanni kıralı Mattivaza ile Şuppiluliuma arasındaki muahedede Suppiluliuma'nın Mattivaza'ya yaptığı hediyeler arasında geçmektedir (Weidner, Politische Dokumente 44 ve n. 2). Oraya göre yüncünün yaptığı yani yünden mamul bir elbise nev'idir. Bittel de aynı yerde Yazılıkaya kabartmalarındaki kıral elbisesinin ağır bir kumaştan olduğu kanaatine varıyor. Arkeolojik tasvirlerde mantonun kıralın şahsına mahsus olmadığı müşahade edildiği gibi (Bittel, aynı yerde s. 121) ^{TUG²NIG₂}. LAM₂ başka kimseler tarafından da taşınıyor (KBo V 2 I 31, 36 II 50 III 58, 60; IBoT I 36 II 49, 53, 57). Aynı elbisenin kadınlar tarafından da giyildiği bildirildiğine göre (KBo IV 6 ay. 12 v. d.; KBo V 2 I 36) ekseri kıral tasvirlerinden tanıdığımız uzun etekli mantonun bahis mevzuu olduğunda şühpe kalmıyor. Ehelolf tarafından KIF I 144'te transkripsiyon ve tercümesi verilen bir metinde aynı elbise tanrı statüsüne (bk. orada n. 4) giydiriliyor. Bu tespitimiz, Bittel s. 121'de ifade edilen mantonun hiç bir zaman tanrılar tarafından taşınmadığı mülâhazası ile ihtilâf halinde ise de Ehelolf'un zikrettiği metinde tanrının cinsi belli olmadığından dişi bir tanrı da bahis mevzuu olabilir. Nitekim yukarıda v. Brandenstein'dan nakl ederek verdiğimiz metin yerinde Tiliura şehrinin İşhaşhuriya adlı dişi tanrısına muhtelif renklerde üç takım "bayram elbisesi,, saray tarafından vakfedildiği bildirilmektedir. Hakikatte imparatorluk devrine ait kadın kıyafetleri ile erkek kıyafetleri arasında haricen büyük bir fark yoktur. Aynı elbise adının hem erkekler hem kadınlar için kullanılması ancak bu şekilde izah edilebilir.

KUB II 6 IV 3 v. d.ında tapınakta kıral ^{TUG²adupli} isminde bir elbise giyiyor ve kemerini takıyor. Bu elbise için Hrozný, Code Hittite s. 49'da verilen mana "culotte,, şüphemlidir. Orada bildirilen ücrete göre kıymetli bir elbise nev'idir. Aynı elbise KUB XVII 21 II 15 ve IBoT I 31 Öy. 6'da geçiyor.

Büyük kıralın kıyafeti hakkında II. Murşili'nin dil tutukluğundan bahseden metin de kıymetli malûmat veriyor. Goetze-Pedersen tarafından işlenmiş olan metnin bizi ilgilendiren kısmının tercümesini veriyorum. Murşili şöyle diyor (KBo IV 2 IV 22 v. d. diğer nushalarla birlikte bk. Murşilis Spkrachlaehmung 9 v. d., Rs. 9

v. d.): “Fakat kefarete²⁸ öküzüne [el(imi) koyduğum günde], onu [gönderdikleri günde, ben o günde giydiğim] “bayram elbiselerini,, o elbiseleri de ta[mamı ile], kemer, kama²⁹, ayakkabılarla birlikte . . . ile gönderdiler ve onları (tanrıya) götürdüler.” Bu tasvir, kıral kabartmaları üzerinde yapılan müşahedelere uyuyor.

Büyük kıralın kıyafetini elbisesinden, küpelerinden, kemerinden, kamasından ayakkabılarına kadar anan metinlerin kıral kabartmalarında ehemmiyet verilerek tasvir edilen ve kıralın alâmeti farikası olan “lituus,, u zikretmemelerine ihtimal veremiyorum. Mevcut sözler arasında en kuvvetli hatta yegâne namzed olan *GIŞkalmuş*’un “lituus,, u ifade ettiğini kuvvetle tahmin ediyorum. *GIŞkalmuş*’un imal edildiği malzemeye gelinceye, determinatif’in gösterdiği gibi menşe itibarıyla ağaçtandır. Gordion’da Tumulus III’te bulunan ve Frikyalılar devrine ait olan eyice eğrilmiş ağaçtan baston, Yazılıkaya ve Hüyük tasvirlerinden tanınan “lituus,, ları hatırlatıyor³⁰. Hitit metinlerinde *GIŞkalmuş*’un malzemesi umumiyetle söylenilmemekle beraber KUB X 21 I 3’te altından olduğu bildiriliyor ki³¹, bu da büyük kıralın taşıdığı bir alâmete uymaktadır.

II

Yukarıda pek ufak değişikliklerle basılmış olan satırları 1946 yılının sonuna doğru Journal of Cuneiform Studies mecmuasını çıkarmakta olan A. Goetze’ye “La désignation du Lituus en Hitite,, başlıklı bir makale halinde göndermiştim. Prof. Goetze, mektubuma karşılık olarak kendisinin de Hitit Kıralının Rahip Kıyafeti hakkında bir makale hazırlamış bulunduğunu ve elde ettiği neticelerin benimkilere uymadığını bildirdi. Bununla beraber büyük bir nezaket göstererek her iki makaleyi yan yana mecmuanın aynı nushasında neşretmeyi ve hangimizin delillerinin daha kuvvetli olduğu hususunda hüküm vermeyi okuyucuya bırakmayı teklif etti.

Mektuplaşma suretiyle kendisi ile yaptığımız münakaşalar bazı

²⁸ *puğugari* için bk. v. Brandenstein, Bildb. 49 n. 1.

²⁹ İdeogramın tamamlanması, ablatif: GIR₂-an-za (Sommer, AU 226 n. 1). Bu sebepten *GIŞkalmuş* ile münasebeti yoktur.

³⁰ Bittel, adı geçen yerde 124.

³¹ Gümüşten *GIŞPA*: KUB XXXII 129 Vs. 15; Gümüş kaplamalı *GIŞPA*: KUB XXXII 103 I. Kol. 16.

noktaların açıklanmasına yardım etti ise de, asıl noktada anlaşmamız maalesef mümkün olmadı. Bu arada makalelerimiz çıktı³². Ben yukarıda HUB. BI'nın³³ kıralın elbisesi ile bir birlik teşkil ettiğini ve von Brandenstein'in bunun "küpe,, olması gerektiği hakkındaki teklifini kabul etmişim³⁴. Goetze, Akkadca *hubbu* olarak okuduğu sözün Akkadca lugavî metinlerden faydalanarak Hitit Kıralının kıyafeti ile ilgili metinlerde "lituus,, manasına geldiğini ispata çalıştı. Ona göre *hubbu*, aslen "yelpaze,,yi ifade etmektedir. Hakikatte K 5474, 12'deki *hub₂-bu*'nun Hitit metnindeki HUB veya HUB. BI ile aynı olduğu ispata muhtaçtır. Çünkü son olarak bildirilen söz, Hitit metinlerinde benim bilgime göre daima *hub* işareti ile yazılıdır³⁵. Her iki söz, birbirinin aynı olduğu ispat edilse bile - ki, edilebileceğinden çok şüpheliyim - "yelpaze,, 'nin "lituus,,a tahavvül ve inkişafını arkeolojik tasvirlerde göstermek lâzımdır.

Kanaatıma göre Goetze'nin görüşüne karşı ileriye sürülecek deliller vardır :

A) HUB. BI ile hiç bir zaman GİŞ determinatif'i kullanılmamaktadır. Halbuki "lituus,, gibi bir aletin önünde kullanılması beklenirdi.

B) HUB. BI, çok def'a çift olarak geçiyor (bk. von Brandenstein, adı geçen yerde). Bunun Goetze tarafından ZA NF 6, 79 v. d.'ında verilen misaller gibi mütalaa edilebileceğinden şüphe ediyorum.

C) Metinlerde Kıral, bu eşyayı iki defa cemi halinde (HUB. BI(2).HI.A) üzerine alıyor (KUB II 6 III 26; IBoT I 3 I 6; krş. Goetze, JCS I 180). Kıral, arkeolojik tasvirlerde yalnız bir "lituus,, taşıdığına göre cemi işareti kolayca izah edilemez. Goetze'nin mektubunda bu cemi işaretini plurale tantum olarak izahı beni ikna etmiyor.

³² JCS I 164 v. d. ve 176 v. d.

³³ İdeogramın transkripsiyonu için bk. yukarıda s. 311 not 27, Goetze adı geçen yerde 180.

³⁴ Bk. yukarıda n. 27. von Brandenstein'in teklifini Güterbock ta kabul etmiştir, *Orientalia* NS 15, 486.

³⁵ Bk. aynı zamanda Goetze, adı geçen yerde s. 179. HUB. BU veya HUB. BA gibi yazılışlar elimize geçmediği müddetçe sözün Akkadca olduğunu kestirmek güçtür.

D) KUB XI 22 I 12'de Kıral, süslerini (*unuşaşhuš*) üzerine alıyor. Paralel metinlere göre "süsler,, sözü ile Kıralın merasim elbisesi, ayakkabıları ve HUB.BI kastediliyor (bk. yukarıda s. 311, Goetze, adı geçen yerde 177). "Lituus,, u bir süs olarak kabul etmek cidden güçtür.

E) HUB. BI, erkek ve kadına göre farklı olan bir eşyadır (Bk. von Brandenstein, adı geçen yerde). Bununla beraber krş. Goetze, adı geçen yerde 181 not 40.

F) von Brandenstein'in verdiği metnin Goetze tarafından (s. 184 not 52) yapılan izah ve verilen tercümesini kabul edemeyeceğim. Eğer von Brandenstein'in kitabı bir bütün olarak tetkik edilirse, onun tercümesi tercih edilir (Goetze'nin eline MVAG 46/2 geçmemiştir).

G) Goetze'nin görüşüne karşı en kat'i delili KUB XVII 14 IV 5 veriyor. Orada şöyle okuyoruz. II TA.PAL HUB.HI.A KUBABBAR ŞA I GIN₂.GIN₂ "Bir *şiqu*³⁶ ağırlığında iki çift gümüş HUB³⁷., Burada bir *şiqu*'luk ağırlığın bir parça için mi, bir çift için mi, yoksa tamamı yani iki çift için mi kastedilmiş olduğunu tayin etmek güçtür. Eğer benim görüşüm için en az müsait olan ihtimali tercih edip, bir adet HUB için bir *şiqu* kastedildiğini kabul edersek, Hititlerde bir MANA 60 *şiqu* olduğu takdirde, bir HUB'un ağırlığı aşağı yukarı 8 gram olacaktır. Şayed metinde bir *şiqu* için bir çift veya iki çift HUB kastedilmişse, o zaman bir danesinin ağırlığı 4 veya 2 gram olacaktır^{37a}. Kanunlarda GIN₂ ile birlikte kullanılan rakkamlara göre Hititlerde MANA'nın 60 *şiqu* olduğunu kabul etmek gerekecektir.

³⁶ Friedrich'in Hitit metinlerinde *zu* gibi yazılan işaretin GIN₂ = *şiqu* (krş. Lacheman, JAOS 57. 181-184) olarak transkripsiyonunun yapılması gerektiğini ispata çalışan makalesi elime geçmemiştir. Bu işaret için kanunlarda verilen rakkamlar pek büyük olmadığı için ben de Friedrich'in teklifine temayül ediyorum. Bununla beraber bu mesele buradaki konumuz için önemli değildir.

³⁷ Goetze de adı geçen yerde s. 180 not 34'te HUB ve HUB.BI'nin aynı şey olduğunu kabul etmektedir.

^{37a} Bazen ritual'lerde muhtelif eşyanın hakiki ağırlıklarından daha ufak ağırlıklarda model olarak kullanıldıklarını burada söylemeden geçemeyeceğim. Bk. KBo IV 1 Öy. 47 v. d. (: KUB II 2 I 57 v. d.). Fakat yukarıda verdiğim metinde HUB'un model olarak kullanıldığına dair hiç bir emare yoktur.

Arkeolojik kıral tasvirlerinde gösterilen "lituus", un bu kadar az bir ağırlıktan ibaret olamayacağı aşikârdır. Bu sebepten HUB.BI ile "lituus", un ifade edilmiş olması imkânsızdır. Burada okuyucularımın Alaca - Hüyük'te K mezarında bulunan "lituus", lara dikkatini çekmek isterim³⁸. Bakır çağına ait olan bu buluntular, "lituus", un bir alâmet olarak Anadolu'da çok eski bir geleneğe sahip olduğunu gösterir. Bu eşyanın yalnız kıvrık uçlu madeni kısımları ele geçmiştir. Aslında bu madeni uçlara takılan kabzalar^{38a} ağaçtan olduğundan muhafaza edilmemişlerdir. Dr. Hamit Koşay'ın 1937 - 38 - 39 kazı yılları hakkındaki raporu henüz basılmakta olduğu halde, kendisi neşredilmemiş olan ölçülerini kullanmama müsaade etti. Dr. Koşay'ın bu aletler için verdiği ölçüler şöyledir: K 25 diye adlandırılan "lituus", un uzunluğu 22.5 cm., kutru 4.8 cm. dir. K 26'nın uzunluğu 18.2 cm., kutru 4.6 cm. dir. K 27'nin uzunluğu ise 15 cm. ve kutru 3.9 cm.³⁹ dir. Dr. Koşay'ın bu aletlerin iki ucu arasındaki kısa mesafeyi ölçtüğü anlaşılıyor. Benim kavis boyunca aldığım ölçüler daha büyüktürler. Kavislerin dış kısmı şu uzunluk ölçülerini veriyor: K 25, 50 cm.; K 26, 46 cm.; K 27, 38 cm. dir. Etnografya Müzesi Müdürü Prof. Arık'a bu eserlerin uzunluk ölçülerini almama müsaade ve ağırlık ölçülerini bana temin etmek lütfunda bulunduğu için minnettarım. Ağırlıkları şöyledir: K 25, 1580 gram; K 26, 1340 gram; K 27, 680 gram'dır.

Muhtemelen eski bir Anadolu geleneğine dayanarak Hititlerde bu âlet yalnız Kıral tarafından kullanıldığından Alaca - Hüyük K mezarında bulunan "lituus", lar bu mezarların kıral ailesine ait olduklarını göstermeleri bakımından şayanı dikkattirler.

³⁸ Alaca-Hüyük'te bulunan bu eserler Müzeler Umum Müdürü Dr. Hamit Koşay tarafından neşredilmek üzeredir.

^{38a} «Kabza» sözünün Hititçesi muhtemelen *ipulli*'dir. Krş. ep- «tutmak». KUB XVI 83 Öy. 51 ŞA GIŞTUKUL GUŞKUN-ia-ua-kanş i-pu-ul-li IŞ-TU N[A 4 ZA.GIN₃] ar-ħa pi₂-ip-pa-[an] «Altın silâhın [lacivert t]aşlı kabzası kopmuştur.» von Brandenstein, Bildb. 64 v.d.'nda bu metin parçasının transkripsiyon ve tercümesini vermekte ise de, *ipulli*'nin manası için herhangi bir teklif yapmamaktadır. Genetif: *i-pu-ul-li-ia-aş* (KUB IX 22 II 24, açık değil). Sözün teşkili için krş. *istappul(l)i* «kapak» (H. Otten, MVAG 46/1, 71, *iştap-* «kapamak» fiilinden); TUG²*karialli* «baş örtüsü» (Forrer, Forschungen I 179; Goetze, OLZ 33, 291 not 5 ve NBr. 77 ve not 3, *kariia-* «örtmek» fiilinden) ve DUG *kuşkuşşulli* (Witzel, HKU, 100, 25; 114, 22, *kuşkuş-* fiilinden).

³⁹ Ben bunu 3.4 cm. olarak ölçmüştüm.

Prof. Goetze ile muhaberatımdan ve makalesinden anladığıma göre *kalmuṣ*'u⁴⁰ "lituus,, a karşılık olarak kabul etmemesine yegâne sebep, HUB.BI'nin "lituus,, u ifade ettiğini sanmasıdır. Şimdi bu ihtimal da ortadan kalktığından benim teklifimi kabul etmemek için hiç bir sebep kalmıyor.

HUB. BI'nin gayet hafif olan ağırlığı, von Brandenstein'in "küpe,, manasına geldiği hakkındaki tefsirini desteklemektedir.

Bana göre bu ideogram'ın Hititçe okunuşunun *ištamaḫuruṣ* olması çok mehtemeldir⁴¹. KUB XII 1'deki envanterde şöyle okuyoruz :

IV 37	IV TA.PAL HUB. BI GUŞKIN LU ₂ ŞA ₃ ^{BA} [III TA. PAL HUB.BI GUŞKIN] NA ₄
38	II <i>iš-ta-ma-ḫu-ru-uṣ</i> GUŞKIN [×?]
39	I-NU-TUM HUB.BI SAL ^{TI} GUŞKIN NA ₄ <i>an-da ap-pa-a-a[n]</i>
37	"Altından dört çift erkek HUB.BI'si; bunlardan [üç çift altın HUB.BI] (kıymetli) taş(lar ile tutturulmuştur (?)),
38	iki <i>ištamaḫuruṣ</i> (yalnız ?) altın (dandır) [×?].

⁴⁰ Meslek arkadaşım H. Otten neşrini hazırlamakta olduğu KUB XXXV'-ten *kalmuṣ*'un geçtiği yeni bir metin parçasının transkripsiyonunu bana bildirmiştir :

Bo 415 III 8	]x <i>kar-ṣi-eṣ-ki--iz-zi</i> DU- <i>ṣa-aṣ-kan₂</i> GIŞPA[<i>ti ?-]ia</i> GIŞkal-mu- <i>ṣa ti-ia</i>
10	-a]t-kan ₂ GIŞṣa- <i>ḫu-ta-az</i> <i>kar-ṣi-eṣ-kan₂ -zi</i> [-z]i-el-li-uṣ-ma-at-kan ₂ GIŞTUKUL-az GIŞPA-az KI.MIN

kalmuṣ bakımından bu metin onun *asa* ile aynı gruba dahil olduğunu göstermekte ise de, bizi daha ileriye götürmüyor,

Bundan başka Otten'a neşredilmemiş olan ve yukarıda gösterdiğim gibi *kalmuṣ*'un «taht» ile ve bu suretle kırallık ile yakın ilgisini gösteren bir parçanın transkripsiyonunu gönderdiği için minnettarım. 832/c I (18) [GAL DUMU E₂.G]AL-ma *ku-it* GIŞŞUKUR (19) [*ḫar-zi na-at* GI]Ş DAG-ti IT.TI GIŞkal-mu-*ṣi da-a-i* «Fakat sar[aylı ağası tuttuğu] mızrağı tahta, *kalmuṣ*'un yanına koyar.»

⁴¹ Geçen yıl bir konuşma esnasında bu fikir ilk def'a olarak Prof. Güterbock tarafından ileri sürülmüştür.

- 39 Altından bir takım kadın HUB.BI'si, (kıymetli) taş (ile) tutturulmuş (tur).„
-

Satır 37 için teklif ettiğim tamamlama emin olmasa bile, 37. ve 39. satırlarda bildirilen aynı cins eşya arasında 38. satırda bütünü başka bir şeyin kaydedilmiş olacağı çok şüphelidir. *iştamaşuruş*'un *iştamaş-* "işitmek.„ ve *iştamana-* "kulak.„ ile aynı kökten olması çok muhtemeldir.

^{GIŞ}*kalmuş* "LITUUS,, AND HUB.BI "EARRING,,
IN THE HITTITE TEXTS.

Dr. SEDAT ALP

At the end of 1946 I sent an article entitled "La désignation du Lituus en Hittite,, to A. Goetze, the Editor of the Journal of Cuneiform Studies. The object of this article was to prove that the instrument called "lituus,, by the archeologists, which plays a prominent part in archeological representations, as a royal emblem, occurs also in the texts under the Hittite word ^{GIŞ}*kalmuş*. After receiving my paper Prof. Goetze kindly informed me that he himself had prepared an article on "The priestly Dress of the Hittite King,, and that his results were incompatible with mine. However he generously proposed to publish both papers, which deal largely with the same subject, in the same issue of the journal and to let the reader decide for himself.

Though my correspondence with Prof. Goetze helped to clarify certain points, we nevertheless came to different conclusions. In the meantime our papers were in the press¹. In my article I considered HUB.BI² as a part of the royal dress and accepted the suggestion of von Brandenstein that it stood for "earring,,

¹ JCS I 164 ff. and 176 ff. In my paper, in addition to some printing errors which can easily be recognised as such, the following passages had been unfortunately omitted, and I publish them here with the kind permission of Prof. Goetze.

P. 167: To the translation of the second paragraph add after le ^{GIŞ}*kalmuş*: et la lance. (37) Et l'officier du palais donne au Roi le ^{GIŞ}*kalmuş*.

To the transliteration of the third paragraph of the same page add the following as lines 8 and 9: (8) *da-a-i na-at pa-ra-a piš-e-da-i* (9) *šal-li a-še-eš-sar a-ap-pa-a-i*.

P. 172, footnote 24: Add the following as the last line of the transliteration: LUGAL-uš-kan₂ E₂ tar-nu-ua-az u₂-iz-zi.

Furthermore p. 164, footnote 5: Correct the quotation after LU₂ SANGU as follows: KUB II 3 II 22.

² For the transliteration of the ideogram see Alp, l. c. 173 note 27 and Goetze l. c. 180.

(Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in den Keilschrifttexten 56, MVAG 46/2)³. Goetze tried to prove from Akkadian lexical literature that the Akkadian word *hubbu*, as he reads it, means "lituus," in the Hittite texts. According to him, *hubbu* originally denoted the "fly-brush,". However the identity of *hub₂-bu* in K 5474, 12 with HUB or HUB.BI(2) in the Hittite texts still needs to be proved, since the last mentioned ideogram always occurs, as far as I know, with the sign *hub*⁴. Even if their identity is proven, which I doubt very much, and if *hubbu* means "fly-brush," then the development from "fly-brush," to "lituus," must be demonstrated on the archeological monuments. In my opinion there is some evidence against Goetze's views:

A) HUB.BI never occurs with the determinative GIŠ, as would be expected from an instrument like "lituus,".

B) HUB.BI occurs very often in pairs (cf. von Brandenstein, l. c.). It is not easy to understand this in case of the lituus. I am doubtful if one can evaluate this as the examples given by Goetze in ZA NF 6, 79 ff.

C) Twice the king takes for himself HUB.BI₂.HĪ.A (KUB II 6 III 26; IBoT I 3 I 6; cf. Goetze JCS 180). The plural form is not easy to explain, since the King is shown on the monuments bearing only one lituus. The explanation given by Goetze, in his letter, to the effect that this is plurale tantum, does not convince me.

D) In KUB XI 22 I 17 the King puts on his adornments (*unuṣašhuš*). According to the parallel texts, these include the long gown, the shoes and HUB.BI (see Alp, l. c. 173; Goetze, l. c. 177). It is difficult to consider "lituus," as an ornament.

E) HUB.BI is an object that differs according to the sex of its bearers (see von Brandenstein, l. c.). However cf. Goetze, l. c. 181 note 40 a.

F) I cannot accept Goetze's interpretation (l. c. 184 note 52) of the passage quoted by von Brandenstein. If one studies his

³ JCS I 173 note 27. So did Güterbock in *Orientalia* 15 NS, 486.

⁴ Cf. also Goetze l. c. 179. The transliteration of von Brandenstein as HUP₂ seems to be an error. As long as we do not know writings in the form of HUB.BU or HUB.BA, we cannot say that this word is Akkadian.

Book as a whole, one is inclined to agree with von Brandenstein's translation (MVAG 46/2 was inaccessible to Goetze).

G) But the most decisive evidence is found in KUB XVII 14 IV 5. There we read the following: II *TA.PAL* HUB.HI.A KUBAB-BAR ŞA I GIN₂. GIN₂ "two pairs of HUB⁵ of silver of one *şiqu*⁶.". I cannot decide whether the weight of one *şiqu* stands here for one piece of this article or for one or two pairs. If I accept the most unfavorable possibility from my point of view, that the text quoted by me means one *şiqu* of weight for one piece of HUB, it's weight will approximately be 8 grammes, provided that the Hittite MANA was 60 *şiqu*'s. If we suppose that it stands for one or two pairs, then its weight will be respectively 4 or 2 grammes^{6a}. According to the ciphers used with GIN₂ in the Laws, it is very probable that the Hittite MANA was 60 *şiqu*'s.

It is obvious that a "lituus," as shown in the royal representations, cannot be such a small weight and, therefore, HUB.BI cannot mean "lituus," I should like to draw the reader's attention to the "lituus," found in the grave K at Alaca-Hüyük⁷. Those finds belonging to the copper age show that "lituus," had, as an emblem, an old tradition in Anatolia. Only the metal parts of them, with their curved ends are in our possession. As the handles^{7a} were made of wood, they have not been recovered. Though

⁵ Goetze also accepts the identity of HUB with HUB.BI, cf. l. c. 180 note 34.

⁶ The paper of Friedrich (WZKM 49 (1943) 172-179), which argues that the sign written like *zu* in the texts is to be transliterated as GIN₂ = *şiqu* (cf. Lacheman, JAOS 57, 181 - 184), was not accessible to me. The ciphers given for this sign in the laws are so small that I am inclined to agree with his suggestion. However this question has no bearing on our problem.

^{6a} Here I cannot fail to mention that sometimes much smaller imitations of some things were used as models in the rituals. See KBo IV 1 Obv. 47 ff. (=KUB II 2 I 57 ff.). But in the text I cited above there is no indication to the effect that HUB had been used as a model.

⁷ These finds from Alaca-Hüyük will be published soon by Dr. Koşay, Director General of Antiquities.

^{7a} The Hittite equivalent of «handle» or «hilt» is probably *ipulli*. Cf. *ep-«hold»*. KUB XVI 83 obv. 51 ŞA GIŞTUKUL GUŞKIN-ia-ua-kan₂ i-pu-ul-li IŞ.TU N [A⁴ ZA.GIN₃] ar-ḫa pi₂-ip-pa [an] «The hilt with the [lapis lazuli] of the golden weapon is broken away». von Brandenstein, who gives also the transliteration and translation of this passage in op. cit. 65, makes no suggestion for the

Dr. Hamit Koşay's report on the field seasons of 1937-38-39 at Alaca is still in the press, he has kindly permitted me to use his unpublished measurements. The measurements given by Dr. Koşay are as follows: The length of the specimen K 25 is 22.5 cm. and its diameter in the middle is 4.8 cm. The length of K 26 is 18.2 cm. and its diameter 4.6 cm. As for K 27, its length is 15 cm. and its diameter 3.9 centimeters⁸. However Dr. Koşay probably measured the length on a straight line between the ends, as my measurements taken along the curvature of the instrument are much larger. Along the curvature I obtained the following length measurements: For K 25, 50 cm., for K 26, 46 cm. and K 27, 38 centimeters. I am grateful to Prof. Arık, Director of the Ethnographical Museum in Ankara, for permitting me to measure the length of these pieces and for supplying me with their weights. Their weights are as follows: K 25, 1580 grammes, K 26, 1340 grammes and K 27, 680 grammes.

These finds are very important as they indicate that the graves at Alaca are royal graves, since among the Hittites, probably following an old Anatolian tradition, only the Kings used this important insign.

As far as I can judge from our correspondence and his article, Goetze's sole reason for not accepting the identity of *kalmuş* with "lituus," is that he believed that HUB.BI was the equivalent of "lituus,"⁹. As this possibility is now excluded, there

meaning of *ipulli*. Genitive: *i-pu-ul-li-ia-aš* (KUB IX 22 II 24, not clear). For the formation of the word cf. *ištappul(l)i* «lid» (H. Otten, MVAG 46/1, 71, from *ištap*- «shut, cover»), TUG² *kariulli* «hooded gown» (Forrer, Forschungen I 179; Goetze, OLZ 33, 291 fn. 5 and MVAG 34/2,77 and fn. 3, from *kariia*- «cover») and DUG² *kuşkuşulli* (Witzel, HKU 100, 25; 114, 22, from *kuşkuş*-).

⁸ I measured this as 3.4 centimeters.

⁹ H. Otten has placed at my disposal a new passage for *kalmuş* from KUB XXXV, which he is preparing for publication:

Bo 415 III 8	]x kar-ši-eš-ki-iz-zi DU-ša-aš-kan ₂ GIŠPA [
	<i>ti?</i>]-ia GIŠkal-mu-ša ti-ia
10	-a]t-kan ₂ GIŠša-ḫu-ta-az kar-ši-eš-kan ₂ -zi [
	-z]i-el-li-uš-ma-at-kan ₂ GIŠTUKUL-az GIŠPA-az KI. MIN

Regarding *kalmuş*, this text does not teach us anything more than the fact that *kalmuş* belongs to the same sphere as the sceptre.

Furthermore I am grateful to Otten for supplying me with the translite-

is no reason to doubt my own identification. The small weight of HUB seems to verify the interpretation of von Brandenstein, that it means "earring".

To me it appears likely that the word *ištamaḥuruš* represents the Hittite reading of this ideogram¹⁰. In the inventory of KUB XII 1 we read the following:

-
- IV 37 IV TA.PAL HUB.BI GUŞKIN LU₂ ŞA₃^{BA} [III TA.PAL
HUB.BI GUŞKIN] NA₄
- 38 II *iš-ta-ma-ḥu-ru-uš* GUŞKIN [×?]
-
- 39 I-NU-TUM HUB.BI SAL^{TI} GUŞKIN NA₄ *an-da*
ap-pa-a-a [n]
-
- 37 "Four pairs HUB.BI of gold belonging to men ;
among these [three pairs HUB.BI of gold], (studded
with ?) stone(s),
- 38 two *ištamaḥuruš* of gold [×?].
-
- 39 One set of HUB.BI of gold belonging to women,
studded with stone(s). „
-

Although the restoration of the line 37, given by me, is not certain, it is very unlikely that between the same article in lines 37 and 39 should be included something entirely different. That *ištamaḥuruš* is to be connected with *ištamaš*- "hear," and *ištamana*- "ear," seems probable to me.

ration of an unpublished passage, redemonstrating the close connection of *kalmuḥ* with the throne and consequently with the kingdom, as was shown by me at the beginning of my previous article. This passage, in addition to the form *kalmuḥa* given above, supplies us with a sure dative-locative form, i. e. *kalmuḥi*. 832/c I (18) [GAL DUMU E₂. G]AL-*ma ku-it* GIŞ ŞUKUR (19) [*ḥar-zi na-at* GI]Ş DAG-*ti IT.TI* GIŞkal-*mu-ḥi da-a-i* *But[the chief of] the pa[lace officials] places the lance, which [he holds], on the throne beside *kalmuḥ*."

¹⁰ Last year during a conversation Prof. Güterbock had first expressed this opinion.

NIKAIA (İZNİK) BAYRAM OYUNLARI

E. BOSCH

Türkçeye çeviren : CEVRIYE ARTUK

Anadolu'nun hemen hemen bütün eski şehirleri gibi, Bitinia'daki Nikaia, yani bugünkü İznik, muntazam bir surette bayramlarını icra ederdi. Nikaia bugün küçük bir mahal olmasına rağmen Antikite devrinde gerek şaşaa ve gerekse zenginliği bakımından bir dünya şehri idi. Fakat Antikitenin hiçbir tarihçisi bu Bayram Oyunları hakkında bize bilgi vermiyor; bunların varlığını sadece birkaç kitabeden ve bilhassa şehrin sikkelerinden biliyoruz. Kitabeler bize hariçten gelen sporcuların Küçük Asya, Yunanistan ve İtalya şehirlerinde yaptıkları muzafferiyetlerden dolayı dünyaca tanınmış olduklarından, bilhassa Nikaia'ya seyahat ederek orada tertip olunan bayramlara iştirak ettiklerinden bahseder. Bu spor bayramlarını, menşei yine onlardan olan bugünkü Olimpiyatlarla mukayese etmek lâzımdır. Her galibe muzaffer olduğu şehirde ve ekseriya doğduğu memlekette de, bir heykel dikilir, bu heykellerin kaidesine ismi, spor hususiyeti, şeref ve bütün zaferleri kazılırdı. Bu biçim kitabelerden birkaçı tesadüfen muhafaza edilmiştir. Fakat Nikaia'ya ait bir tane bile yoktur. Bununla beraber oyun zaferleri zikredilirken, Nikaia bayram oyunlarının ismi geçmektedir. Bunlar da şunlardır:

1. Lidia'da Saitta'lı M. Aurelius Artemidoros'un şeref kitabesi. Bu adam pehlivan idi ve diğer zaferleri meyânında, Nikaia'da İmparator Kommodus (180-192) için yapılan, *ιερός άγών* (Hieyros Agon) mukaddes Agon olarak karakterlenen ve *Κομόδεια* (Komodia) ismini alan bir bayram oyununda galip geldi. Kitabe Kampania'da Neapolis (Napoli) ¹ den çıkmış ve Kommodus zamanına veya biraz sonraya, fakat muhakkak 200'den evvele aittir.

¹ IG 14, 738. IGR 1, 443. Burada ve umumiyetle kullanılan eserlerin kısaltmaları şunlardır:

AEM: Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich.

2. Güney Friky'a'da Kibyra'lı hafif bir atlet olan M. Aurelius Polykrates'in şeref kitabesi. Bu atlet delikanlı iken, birçok diğer galibiyetleri arasında, Nikaia'da da İmparator Septimius Severus (193-211) şerefine yapılan bir Σεβήρεια (Severia) bayramında galip gelmişti. Evvelce bu kitabe Lidia'daki Filadelfiya'ya dikilmişti². Herhalde Septimius Severus zamanına, yani 3 üncü yüzyılın ilk on senesine ait olmalıdır.

3. Friky'a'da Laodikeia (Ladik)lı T. Flavius Philagros'un şeref kitabesi. Bu adam borazancı idi ve Tralleis'de (Lidia'da) Olimpik oyunlarda o kadar ileri gitmişti ki İmparator Karakalla (211-217)nin şahsen bu sporcunun heykelinin dikilmesi ile meşgul olduğunu kitabeden öğreniyoruz. Bunun için Karakalla'nın orada bulunmuş olması lâzımdır. İmparator 215 yılında Anadolu'ya gittiğinden, kitabeyi o seneye koyabiliriz³. Philagros'un galipler liste-

AK: Auktions-Katalog (Bahis mevzuu olan sikke tacirinin ismi burada dercettiğimiz kısaltmanın ön tarafına konmuştur).

BCH: Buletin de Correspondance Héliénique.

BMC: A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Pontus, Paphlagonia, Bithynia, etc. by W. Wroth (1889).

CIG: Corpus Inscriptionum Graecarum.

Grose: S. W. Grose Catalogue of the Mc Clean Collection of Greek Coins (Fitzwilliam Museum, Cambridge), Vol. III (1929).

Hunter: G. Maedonald: Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, Vol. II.

IG: Inscriptiones Graecae.

IGR: Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.

JHSt: Journal of Hellenic Studies.

KM: C. Bosch Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit, Abteilung II, Band I (1935).

de Luynes: J. Babelon Catalogue de la Collection de Luynes. Monnaies grecques. Vol. III (1930).

NChr: Numismatic Chronicle.

RE: Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung.

RG: Waddington-Babelon - Reinach Recueil général des Monnaies grecques d'Asie Mineure, Vol. I (daha fazla yayınlanmamıştır).

Sterrett: J. R. S. Sterrett The Wolfe Expedition to Asia Minor (Boston 1888).

WC: L. Forrer The Weber Collection, Vol. III (London 1926).

ZfN: Zeitschrift für Numismatik (Berlin).

² JHSt 37 (1937) 88. IGR 4, 1761.

³ KM 47.

sinde bir κοινὰ Βιθυνίας (Koyna Bitünias) gösterilmektedir⁴. Bu isim, bayramın, Bithinia Millet Meclisinin Nikaia'da toplandığı vakit yapıldığını gösterir.

4. Karia'da Aphrodisias'lı bir koşucu olan M. Aurelius . . . os (ismi tahrib edilmiştir.) un şeref kitabesi. Bu adam Bithinia'da, diğer zaferleri meyanında, üç kere Αὐγουστειον (Augustion), Augustus bayramında galibiyet hediyesi kazanıyor. Kitabe Aphrodisias'da⁵ bulunmuştur. Karakalla veya hemen sonraki zamana aittir.

5. Sinope (Sinop) li Valerius Eklektos'un şeref kitabesi. Bu adam bir κῆρυξ (Kerüks) olarak gösterilir. Açık bir tellâdır. Müsabakalarda sesinin kudretini, gürlüğünü ve güzelliğini isbat etmesi lâzımdır⁶. Diğer galibiyetleri arasında bir tanesi Nikaia'da İmparator Septimius Severus (Bak. kitabe no. 2) şerefine yapılan Severia bayramındadır. Bu aynı bayramdır, fakat 2 numaralı kitabenin gösterdiği merasimin aynı değildir. Zira Eklektos Roma'da İmparator Philippus Arabs'ın 248 senesinde icra ettiği bin senelik devre bayramında da meydana çıkıyor. Şu halde burada bu bayramın Severus bayramının daha sonraki bir tesidi olabildiği gösterilmektedir. 2 numaralı kitabede yakın bir şerhten bahsedilmiyor. Fakat burada ἱερὸς ἀγών "mukaddes Agon,," ve οἰκουµενικός, "bütün kültür dünyasının bayramı,," olarak vasıflandırılır. Bu bayrama bütün şehirlerden iştirak eden sporcular gelirlerdi. Kitabe Atina'da bulunmuştur⁷ ve 3 üncü yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir.

Bu kitabelerde dört muhtelif bayrama rastlıyoruz : Augustia, Komodia, Severia ve Koyna Bitünias. Augustus'un (M. e. 30 - M. s. 14) şerefine yapılan Augustia bayramının, bu imparatorun hakimiyet devrinde yapılması ve bu devirden itibaren muntazaman teş'it edilmiş olması muhtemeldir ; zira 4 numaralı kitabede galip gelen sporcu, Karakalla zamanında (M. s. 211-217) iki muhtelif oyunda üç mükâfat kazanmıştır. İmparator Kommodus (180-192)'un şerefine yapılan Komodia bayramının yalnız bu imparatorun zamanında tesit edilmiş olduğu görülüyor. Herhalde kitabeler Kommodus'un

⁴ BCH 28 (1904) 84, 7.

⁵ BCH 9 (1885) 68.

⁶ Xen. Anab. 2, 2, 20 Elisli Tolmides'i zamanının en iyi tellâlı olarak kaydeder. O zaman da bu insanların hususiyetlerini tayin eden rekabetlerin mevcut olduğu anlaşılıyor.

⁷ IG 3, 129.

ölümünden sonra böyle bir bayramın devam ettiğine dair hiçbir şey işaret etmiyorlar. Severia bayramı, ismi mucibince Septimius Severus'un (193-211) hakimiyeti altında tesit edilmiş ve herhalde, 5 numaralı kitabenin gösterdiği gibi, uzun zaman ve muntazaman tesit edilmiştir. Koyna Bitünias şehir bayramı olmayıp bütün Bithinia şehirlerinin Millet Meclisi tarafından müştereken, umumiyetle Bithinia'nın⁸ merkezi olan Nikomedia'da, müstesna olarak Nikaia'da icra edilirdi. Bütün bu bayramlar, yalnız 5 numaralı kitabenin gösterdiği gibi, oykumenikos idi : Yani yabancı sporcuların iştirak etmeleri için müsaade edilmişti. Zira kitabelerimizdeki beş galibin Nikaia'lı ve hattâ Bithinia'lı bile olmadıkları gösterilmektedir. Dikkate değer nokta, böyle kitabelerin ancak Kommodus zamanındanberi meydana çıkmasıdır. Sanki daha evveleri hiç bayram yapılmamış gibi gösteriliyor. Fakat bir Augustus bayramının varlığı bize bunun aksini isbat eder. Aynı görüşü sikkelerde tetkik edecek ve daha sonra izah edeceğiz.

Nikaia bayram oyunlarının ekseriyetini şehir sikkelerinden öğreniyoruz. Bunlara şehir sikkeleri denir, yani Nikaia şehrinin şahsî hakimiyet kuvveti, serbest düşünceye müstenit ve hususî otonom sikke tedavülünü bildirmektedir. Onlar siyasî vaziyete dair hesap vermektedirler ; yani ön kısımdaki bütün tasvir ve isimler bu paraların tedavülü esnasında Roma devletinin hüküm süren imparatorlarını gösterir. Bu bizim için büyük bir kazanç teşkil eder. Çünkü bu suretle tarihlendirilmeleri daha kolay olur. Tipleri, yani sikkelerin arkasındaki resimler, ve legendleri, yani tasvirilere ait olan yazılar, vasıtasıyla bayram oyunları hakkında bize bilgi verirler.

Malzemeyi tiplere ve bunlar dahilinde legendlere göre sıralıyarak toplayacağız ve buna izahatı ilâve edip mümkün olan istidlâlleri çıkaracağız⁹.

⁸ Bakınız kitabeler Sterrett 291, 413 = IGR 3, 370. IG 3, 129. AEM 8 (1884) 219, 49 = IGR I, 802. CIG 3428 = IGR 4, 1645. Keil - v. Premerstein Denkschr. Akad. Wien 53 (1910) II 19, 27 = IGR 4, 1519.

⁹ Neşredilen sikkeler için yayınlandıkları yer yazılacaktır, aksi takdirde içinde buldukları koleksiyonların adı konur. - İmparator ve kendisine ait kimseler : Messalina 41-48 (Klaudius'un karısı, 41-54). Kommodus, 180-192. Septimius Severus, 193-211. Iulia Domna, 193-217 (Septimius Severus'un karısı). Karakalla, 198-217 (Septimius Severus'un oğlu ; 198-211 babası ile beraber, 211-212 kardeşi Geta ile beraber, o zamandan beri yalnız hüküm sürmüştür). Geta, 209-212 (Severus'un daha genç oğlu, 198-209 *Caesar*, 209-212 İmparator, babası ve kar-

A. Zafer taçları

1. Zafer tacı hurma dalı ile

a) Yazı yok: Kommodus (RG 308). Severus (RG 358 Lev. 76, 13). *Resim 1.* Iulia Domna (RG 396 Lev. 77, 12). Geta (RG 525 Lev. 80, 25). Alexander (RG 620 Lev. 83, 2). Maesa (RG 575 Lev. 82, 7). Mamaea (RG 629 Lev. 83, 20). Grose Lev. 256, 8).

b) Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (RG 307. 309 Lev. 75, 10. 11).

c) Yazı: Κομόδεια: Kommodus (RG 310. Hunter 17).

2. Zafer tacı iki hurma dalı ile

a) Yazı: Σεουήρεια: Severus (RG 357 Lev. 76, 12): Karakalla (Berlin).

b) Yazı: Σεουήρεια Φιλιαδέλφεια, Zafer tacında: ἱερὸς ἀγών. Severus (RG 356 Lev. 76, 11). Geta (RG 526 Lev. 80, 26). *Resim 2.*

c) Yazı: Ἀσκληπεία: Maximinus Thrax (RG 660 Lev. 84, 2¹⁰).

3. Herbiri bir hurma dalını havi iki zafer tacı, aralarında küçük dar bir kap.

Yazı: Αὐγοῦστια Σευήρεια: Maximinus Thrax (RG 659 Lev. 84, 1. WC 178, 4908). Philippus Arabs (RG 731 Lev. 85, 20).

4. Üç zafer tacı, ortadakinde iki, diğer ikisinde bir hurma dalı.

a) Yazı yok: Valerianus-Gallienus-Cornelius Valerianus (RG 824 bis).

b) Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (RG 315).

c) Yazı: ἱερὸς ἀγών Πύθια: Valerianus (RG 812 Lev. 87, 9)

Resim 3.

deği ile birlikte; 211-212 Karakalla ile). Severus Alexander, 222-235. Maesa, 218-226 (Severus Alexander ve selefi Elagabal'ın büyük annesi). Mamaea, 222-235 (Severus Alexander'in annesi). Maximinus Thrax, 235-238. Gordianus III., 238-244. Philippus Arabs, 244-249. Otakilia Severa, 244-249 (Philippus Arabs'ın karısı). Trebonianus Gallus, 251-253. Valerianus, 253-257. Gallienus, 253-268 (Valerianus'un oğlu, başlangıçta babasıyla beraber hüküm sürmüş). Kornelius Valerianus, 255-258 (Gallienus'un en büyük oğlu, Caesar olarak hükümete iştirak etmiştir). Salonina, 253-268 (Gallienus'un karısı).

¹⁰ Th. Reinach'ın RG'de bu sikkenin Nikaia'da basılıp basılmadığı hakkında açık bir fikir yoktur, zira şehir adının bulunduğu yer bir delik ile tahrip edildiğinden isim okunamıyor. Fakat parçanın ön tarafı RG 659 Lev. 84, I ve WC 178, 4908 (Tip A3) deki gibi aynı baskı ile darp edildiğinden ve orada şehir ismi tam okunabildiğinden, bunun da aynı surette Nikaia darphanesinden çıkmış olduğu gerekmektedir.

d) Yazı: Οὐαλ(ερίανεια) Γαλλ(ιήνεια) : Gallienus (RG 855 Lev. 88, 3. Hunter 38 Lev. 46, 16).

e) Yazı: Οὐαλ(ερίανεια) Γαλλ(ιήνεια), zafer taçlarında: Αὐ-γ(ούστεια) Σευ(ήρεια) Σευ(ήρεια)¹¹: Valerianus (RG 810 Lev. 87, 7) *Resim 4*.

f) Yazı: Οὐαλ(ερίανεια) Γαλλ(ιήνεια) Διον(ύσια) Αὐγού(στεια) Gallienus (RG 854 Lev. 88, 2).

5. Üç zafer tacı, A gibi, bir levha üzerinde.

a) Yazı yok: Valerianus-Gallienus-Cornelius Valerianus (RG 822 - 824 Lev. 87, 18 - 20).

b) Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (Grose 7483 Lev. 225, 15).

c) Yazı: ἀγῶνες ἱεροί: Valerianus (RG 813 - 814 Lev. 87, 10 - 11). Salonina (Berlin).

d) Yazı: Οὐαλ(ερίανεια) Γαλλ(ιήνεια) Σευ(ήρεια) Αὐγού(στεια) Valerianus (RG 811 Lev. 87, 8).

B. Kur'a Çömlekleri :

1. Kur'a çömleği, içine iki hurma dalı konulmuş amfora biçiminde.

Yazı yok: Severus (Atina ZfN 39 Lev. 3, 18) *Resim 5*. Karakalla (RG 489 Lev. 79, 29). Geta (Viyana).

2. Kur'a çömleği, B 1 gibi, fakat daha ince ve uzun, hurma dalı yok, buna mukabil altında mail duran bir hurma dalı var.

a) Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (RG 314 Lev. 75, 14. Hunter 16) *Resim 6*.

b. Yazı: Κομόδεια: Kommodus (RG 316 Lev. 75, 15).

3. Kur'a çömleği, yüksek ayaklı, dik boğazlı, ince ve uzun, amfora şeklini havi. Sağ ve solunda yerde birer hurma dalı var.

Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (RG 311 Lev. 75, 12).

4. Kur'a çömleği, tek kulplu uzunca bir sürahi şeklinde, sol tarafta yerde bir hurma dalı görünüyor.

Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (RG 312. 313 Lev. 75, 13) *Resim 7*.

C. Mükâfat masası:

Mükâfat masası, üzerinde iki hurma dalı ile bir zafer tacı, altında kur'a çömleği (amfora).

¹¹ İkinci Σευ(ήρεια) ihtimal Διον(ύσια) yerine yazılmış olacak.

Yazı yok: Severus Alexander (RG 618 Lev. 83, 11. Grose Lev. 256, 7) *Resim 8*. Gordianus III. (RG 717 Lev. 85, 9).

2. Mükâfat masası, üzerinde herbiri birer hurma dalını havi iki zafer tacı.

a) Yazı: Κομόδεια Masa ayakları arasında: Kommodus (RG 305. 306 Lev. 75, 9) *Resim 9*.

b. Yazı: ἱερός Masanın üstünde, ἀγών Masa ayakları arasında: Kommodus (RG 304 Lev. 75, 8).

3. Mükâfat masası, üzerinde iki zafer tacı, aralarında küçük ve dar bir kap, altında kur'a çömleği (amfora), arkasında çaprazvarf iki hurma dalı.

Yazı: Σεουήρεια Φιλαδέλφεια: Iulia Domna (RG 394 Lev. 77, 10) *Resim 10*. Karakalla (Cahn AK 60, 1344 Lev. 21). Geta (RG 524).

4. Mükâfat masası, üzerinde üç zafer tacı, A 4 gibi.

a) Yazı yok: Severus Alexander (RG 619).

b) Yazı: Διονύσια Πόθια Masanın üzerinde ve ayaklarında Οὐαλε(ριάνεια) Γαλλή(νεια): Valerianus (RG 815. 816 Lev. 87, 12. 13) *Resim 11*. Gallienus (RG 851 Lev. 87, 42).

5. Mükâfat masası, üzerinde üç zafer tacı, yandakilerde ikişer hurma dalı, ortadakinde altı elma var.

a) Yazı: ἀγῶνες ἱεροί, Masa üzerinde: Πόθια: Gallienus (RG 853 Lev. 88, 1).

b) Yazı: Πόθια Σευήρια Αὑγούστια: Gallienus (RG 852 Lev. 87, 43). Salonina (RG 863. 865 Lev. 88, 10. NChr. 1913 Lev. 13, 4. Egger AK Prowe 1904 Lev. 6, 1198) *Resim 12*.

6. Mükâfat masası, üzerinde üç zafer tacı birer hurma dalı ile, aralarında defne çelenkli, sakallı bir imparator büstü, sağa doğru dönük, masanın ayakları arasındaki bir tahta üzerinde üç elma.

Yazı: ἱερός ἀγών Masa üzerinde: Kommodus (RG 303 Lev. 75, 7) *Resim 13*.

7. Mükâfat masası, üzerinde karşılıklı duran iki genç imparator büstü, aralarında zafer tacı. Soldaki büst defne çelengi taşıyor, sağdaki çekiç darbesiyle tahrib edilmiş, masanın altında kur'a çömleği (amfora), arkasında çaprazvarf iki hurma dalı görülmekte.

Yazı: Σεουήρεια Φιλαδέλφεια τὰ μεγάλα. Severus (RG 355 Lev. 76, 10. BMC Lev. 33, 2) *Resim 14*. Geta (RG 523).

8. Mükâfat masası, üzerinde zafer tacı: sağ ve solunda toga giyili, birbirine dönmüş iki genç ayakta durmakta, masasının üzerinden birbirlerine el veriyorlar.

a) Yazı: Σεουήρεια Φιλαδέλφεια: Iulia Domna (Atina, Berlin, Gotha, Sofya). Karakalla (RG 485 Lev. 79, 27) *Resim 15*.

b) Yazı: Φιλαδέλφεια: Karakalla (Viyana).

D. İnsan figürleri:

1. Çıplak atlet, cepheden ayakta, sağ eliyle başına zafer tacını koyuyor, sol eliyle bir hurma dalını tutuyor.

a) Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (RG 317. 318 Lev. 75, 16. 17) *Resim 16*.

b) Yazı: Σεουήρεια Φιλαδέλφεια: Severus (RG 359 Lev. 76, 14).

c. Yazı: Σεουήρεια: Karakalla (RG 487).

2. Yerde duran bir kur'a çömleğinin (amfora) yanında, sağ şahadet parmaklarıyla ağızlarını gösteren iki çıplak atlet, sağ tarafta, ayakta, aynı şekilde çıplak olan hakem, sol elinde bir değnek tutuyor ve açılmış sağ elini iki atlete uzatmış vaziyettedir.

Yazı: Κομόδεια: Kommodus (RG 320 Lev. 75, 19. BMC Lev. 32, 16). *Resim 17*.

3. Çıplak atlet, cepheden ayakta, başı sağa doğru, sağ elini yukarıya kaldırmış, sol elini indirmiş ve biraz vücudundan ayrı vaziyette, iki eli boksör eldiveni yerine deri şeritlerle örtülmüş.

Yazı: ἱερὸς ἀγών: Kommodus (RG 319 Lev. 75, 18) *Resim 18*.

4. Agonothet, manto giyili, bir tiyatro iskemlesi üzerinde sola doğru oturmuş, uzatmış olduğu sağ elinde bir zafer tacı tutuyor, sol eliyle oturduğu yere dayanmış, ayakları yanında kur'a çömleği (amfora).

Yazı: Σεουήρεια Φιλαδέλφεια: Severus (RG 360 Lev. 76, 15) *Resim 19*.

5. Tyche, uzun elbiseli, bir iskemle üzerine oturmuş, sola doğru bakıyor, üzerinde bir zafer tacının durduğu sağ eliyle gemi dümenini tutuyor, üzerinde ikinci bir zafer tacı bulunan sol kolunda

bereket boynuzu, başının üzerinde üçüncü bir zafer tacı, bütün zafer taçları ikişer hurma dalını havi.

a) Yazı yok : Valerianus (RG 807 Lev. 87, 4). Gallienus (RG 850 Lev. 87, 41) *Resim 20*.

b) Yazı : ιερὸς ἀγών : Otacilia (Londra).

6. İlähe, uzun elbiseli, bir iskemle üzerinde sola doğru oturmuş, uzatmış olduğu sağ eliyle iki hurma dalını havi bir zafer tacı tutuyor, sol eliyle bir zafer tacını başına koyduğu esnada sol kolunu, arkasında bir iskemle üzerinde duran üçüncü bir zafer tacına dayamış.

Yazı yok : Valerianus (RG 808 Lev. 87, 5. Nomisma 5 Lev. 3, 28) *Resim 21*.

7. İlähe, uzun elbiseli, sola doğru ayakta, yandan uzatmış olduğu elleri üzerinde iki hurma dalı ile birer zafer tacı, başının üzerinde üçüncü bir zafer tacı.

Yazı yok : Trebonianus Gallus (RG 776 Eev. 86, 18). Valerianus (RG 809 Lev. 87, 6. de Luynes 2420) *Resim 22*. Gallienus (NChr 1913 Lev. 13, 7).

E. Binalar :

1. Hypostat üzerinde mabet cephesi, yanlarda birbirleriyle birleşmiş alınlık parçalarıyla dört sütun görünüyor, alınlıkta tanınmayan bir tasvir var.

Yazı : Κομῶδεια : Kommodus (RG 302 Lev. 75, 6) *Resim 23*.

2. Hypostat üzerinde iki katlı bina cephesi, 4 sütun ve alınlığı ile, alt ve üst katların sağ ve sol taraflarında dört zafer tacı var.

Yazı yok : Messalina (RG 33 Lev. 66, 9) *Resim 24*.

F. Yazı :

Σεουήρεια Φιλαδέλφειο Νικαιέων bir defne çelengiyle çevrelenmiştir: Iulia Domna (RG 395 Lev. 77, 11) *Resim 25*. Karakalla (RG 488 Lev. 79, 28). Geta (RG 827 Lev. 80, 27).

Zafer taçları, bayram oyunlarında galibe mükâfat olarak sunulmuş¹², ihtimal hafif bir sepet örgüsünden ibaret, alt ve üst tarafı

¹² KM 233. Orada notlar 106 da bibliyografya verilmiştir ; buraya ilâve edilecek notlar şunlardır : Regling Preiskrone (Wörterbuch der Münzkunde 530), Spiele (oradaki gibi 648). Zafer taçları arasına kabartma halinde zafer kitabelerinde görülür, bayram isimleri bunların üzerinde yazılıdır : meselâ IG 3, 127. 128 IG 14, 738, 739. 916. 1113. 1115.

açık, yuvarlak kaplardır. D 1 tipinin (Resim 16) tanıttığı gibi, galipler bu zafer tacını başlarına koyuyorlar¹³. Zafer taçları diğer şehir sikkelerinde de çok miktarda tek, çift, yahut üç tane olarak meydana çıkar ve eski nümizmatiklerin tasvirli lisanlarında bayram oyunları sembolü olarak iş görürler. Sevilen başka bir galibiyet hediyesi de hurma dallarıdır, bu sebepten dolayı bunlar sikkeler üzerinde yahut çift olarak zafer taçlarının içine sokulmuş vaziyette görülür. Bazen spor galibinin sembolü, bazen de müstakil olarak diğer eşyalar yanında (B 2 - 4 Resim 6, 7. C 3 Resim 10. C 7 Resim 14)¹⁴, bazen de bir galibin elinde (D 1 Resim 16) görünebilir. Bazı kere zafer taçlarının arasında duran (A 3 C 3 Resim 10) küçük *kap* herhalde zeytinyağını ihtiva eder, bu itibarla bir merhem kabı ve galibiyet mükâfatı olarak iş görmektedir. Galibiyet hediyeleri meyhanında başka yerde çok bulunan dolu para kesesi Nikaia'da asla görülmez. Burada galipler için bütün mükâfatlar, daha sonra bahsedeceğimiz bir sebepten dolayı, maddî kıymeti haiz değildir. Oyunlardan evvel ve oyunlar esnasında bütün bu hediyeler bir *masa* üzerinde teşhir edilir¹⁵; bu, sikkelerde gayet sık görülen bir tasvirdir (C tipi). Arasına galibiyet hediyeleri arasında imparator büstlerinin de bulunduğunu görüyoruz; bunlar bilâhare galiplere tevzi edilirdi (C 6 Resim 13. C 7 Resim 14). Bir defa, bir masa üzerine yerleştirilmiş olan üç zafer tacının ortadakini yuvarlak şeylerle dolu buluyoruz (C 5 Resim 12); bunları elma olarak kabul ettik, zira elmalar pytik oyunlarda galibiyet hediyesi olarak dağıtılırdı¹⁶. C 5 b kitabesinde bu bayram Πυθια (Pytik oyunlar) ismini de almıştır. Masanın ayakları arasındaki tahta üzerine konulmuş olan (C 6) üç yuvarlak şey de elmadır (Resim 13). Umumiyetle *masaların* plânları yapılmıştır, şöyle ki, masanın yalnız iki ön ayak ve ön kenarı görünmektedir (Resim 9, 10, 11, 13, 14), fakat bazı kere perspektif bir şekilde masayı dört ayaklı olarak görürüz (Resim 8, 15). Ayakların daima düz olarak gösterilmiş olmasına rağmen 12 numaralı resimde yuvarlak olup ortalarında mesnet olarak bir ayakları olan yuvarlak pervaz-

¹³ Festus, *de significatione verborum* 60 (Lindsay).

¹⁴ Kitabede bir zafer tacı yanında bir hurma dalı tasviri, IG 14, 916.

¹⁵ Paus. 5, 20. 2. Reisch *Agones*, RE 1,851.

¹⁶ Lucian. *Anacharsis* 9 (Jacobitz). Bakınız Eckhel *Doctrina Numorum Veterum* 4, 452.

lar bunları birbirine bağlamaktadır. Pausanias'ın böyle bir mükâfat masasının (5, 20, 2) tasvirine göre, bu ya altın veya fildişinden yapılmış olmalıdır. Bunu meydana getiren tanınmış bir san'atkâr idi. Masanın kenarında kabartma olması icabeden tasvirler vardır, bu kabartmalar mevzubahs bayramları ve bunların ait oldukları ilâh kültleriyle münasebetlerini gösteriyordu. Sikke damgasını kesenler sikkenin ufaklığından dolayı bunların aynını masanın kenarlarında tatbik etmek imkânını bulamamakta idiler, bu itibarla resimlerin yerine sadece bayramların isimlerini yazmakla iktifa ederlerdi (C 2 b. C 4 b. C 5 a. C 6).

Masa üzerinde duran mükâfatlardan ayrı olarak masanın altında, yerde ekseriya genişçe, iki kulplu (C 1 Resim 8. C 3 Resim 10. C 7 Resim 14), kur'a kavanozu olarak kâbel edilen¹⁷ bir kap görülür. Atletler bu kaptan oyun çiftini ve sıra takibini gösteren kur'aları çekerler. Bu an resim 17 de tasvir edilmiş olup iki atlet kur'alarını çekmiş vaziyettedir, bunlar görünmeyen sol ellerinde bulunuyor; atletler sağ şahadet parmaklarıyla susma işareti yapıyorlar, zira çekmiş oldukları numaraları bildirmeleri yâsaktır¹⁸. Kur'a çekilince nezaret eden hakem sağ elini kur'aları almak ve neticeyi bildirmek için uzatmıştır. Kur'a çömleğinin bayram oyunlarında mühim bir kap olduğu aşikârdır, bu sebepten müstakil bir şekilde oyunun sembolü olarak kullanılır, bununla beraber bunları, intihap ve halkın verdiği reylerde kullanılan rey kaplarından ayırmak için daima bir veya birkaç hurma dalı (B 1-4 Resim 5, 6, 7) ile beraber bulunur. El içine girecek kadar geniş ağızlı bir amfora şekline her zaman ehemmiyet verilmezdi (bakınız: Resim 7¹⁹).

Nikaia sikke resimleri arasında mücadele tasvirleri görülmüyor²⁰, fakat D 3 tipi *atlet*'inde önümüzde şüphesiz mücadeleye girişen boksörü görüyoruz. Bu boksör rakibine yahut seyirciye bakarak sağ elini selâm için kaldırıyor (Resim 18). Burada sikke darbeden kimse kırbaçla mücehhez kolları ve kuvvet fışkıran ağır duruşu çok iyi ifade etmiştir.

¹⁷ Bakınız, H. Gaebler'in esaslı ve ehemmiyetli olan *D. Losurue i. d. Agonistik* (ZfN 39, 271-312).

¹⁸ Lucian. Hermotim. 40 (Jacobitz).

¹⁹ Gaebler s. 310 ve Lev. 2, 5.

²⁰ Bunlar gayet enderdir. 21 G.

Diğer *figürlü tasvirler*'den D 4 elbisesi ve açık göğsü ile erkek olarak karakterlenir (Resim 19). Bu erkek mermerden bir tiyatro iskemlesine oturmuştur, kendisi seyircidir ve yine seyirciler arasında mühim bir yer işgal ettiği görülüyor. Herhalde bu kimse Agonothet'tir, yani şehir tarafından tayin edilen, oyunları idare eden adam. Bu zat kibardır, adet üzere, ya merasimleri tertip masraflarını o vermiştir, yahut bu masrafların bir kısmı onun cebinden çıkmıştır. Kadın tasvirleri D 5-7 (Resim 20, 21, 22) şehrin şahıslandırılmış şekli olarak kabul edilir, bu şenlikleri yapmak hakkına yalnız onlar maliktiler.

Ekseriya görülen yazı $\epsilon\rho\omicron\varsigma \acute{\alpha}\gamma\omega\upsilon\nu$ yahut cemi olarak $\acute{\alpha}\gamma\omega\upsilon\nu\epsilon\varsigma \epsilon\rho\omicron\iota$ (A 5 c. C 5 a.), ait olduğu spor müsabakasının *mukaddes bir agon* olduğunu gösterir. Mukaddes agon bir ilâh yahut ilâhlaşmış bir insan şerefine tertip edilmiş olan dini bir oyundur. Böyle bir oyuna atletler sadece şeref için iştirak ettiklerinden mükâfat olarak maddî kıymeti olmayan zafer hediyesi alırlar (Sahife 9). Buna mukabil $\acute{\alpha}\gamma\omega\upsilon\nu \theta\epsilon\mu\alpha\tau\iota\tau\eta\varsigma$ yahut $\acute{\alpha}\rho\gamma\upsilon\rho\iota\tau\eta\varsigma$ da galibe para mükâfatı verilir²¹. Sikkelerde tasvir edilmiş olan galibiyet mükâfatı ve yazılar Nikaia'da bütün oyunların mukaddes agon olduğunu gösterir.

Birkaç defa tesadüf edilen $\Pi\upsilon\theta\iota\alpha$ (A 4 c. C 4 b. C 5 b.) yazısı mevzubahs agon'u *pythik oyun* olarak işaret eder. Böylece isim alan, Delfi'de Apollon şerefine tertip edilen oyun, Klâsik Yunanistan'ın dört büyük millî bayramından biridir. Fakat $\Pi\upsilon\theta\iota\alpha$ yazısı, Delfi'de olduğu gibi, Nikaia'daki oyunun ismi olmayıp sadece onun yükseklik ve tarzını gösterir²². Bu itibarla Nikaia'da vuk'ubulan oyunlar ile Delfi'deki Pythia'nın aynı olduğu görülür. Onlar mukaddes agon ve $\omicron\kappa\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\iota\kappa\omicron\iota$ (bak. sahife 327, Kitabe No. 5) dır, yani sadece şehir sakinlerinin değil bilâkis bütün memleketlerden iştirak edenlere de mashus olduğu görülür ve Delfi'deki gibi aynı spor neveleri icra edilir ve aynı galibiyet hediyeleri dağıtılırdı. Buna istinaden C 5-6 (bak. sahife 334) tipte gösterilen

²¹ Gaebler, s. 288, Menba vesikalari ile. Ekseriya zafer kitabelerinde yalnız $\acute{\alpha}\gamma\omega\upsilon\nu\epsilon\varsigma \epsilon\rho\omicron\iota$ zikredilir, diğerleri ise sadece kısa olarak yazılır, meselâ CIG 2810. 3209 = IGR 4, 1442. CIG 3676 = IGR 4, 161. IG 3, 128. IG 14, 739=IGR 1, 444.

²² Bakınız Reisch Agones. RE 1, 860 esas kaydı $\iota\sigma\omicron\pi\upsilon\theta\iota\alpha$ dır, «Pythik oyunlara müsavî» demektir. Nikaia'da olduğu gibi, diğer şehirlerde de aynı tarzda kısaltılır.

elmalara nazarı dikkatı çekerim. Nihayet bu, bayramların Delfi Pythia'sı gibi penteterik²³, yani her dört senede bir tesit edildiğini gösterir ki bu kronoloji ve bayram senelerinin tayini için mühimdir.

Eğer *τερός άγών* ve *Πύθια* yazıları bayram oyunlarının ismi değilse, bunları diğer yazılarda aramalıyız. Burada beş imparator ve iki ilâh ismi buluyoruz. Üçüne kitabelerde de rastladığımız imparator isimleri şunlardır :

Αύγουστια (Augustia), Augustus şerefine yapılan oyunlar (A 3. A 4 e-f. A 5 d. C 5 b) bakınız : kitabe No. 4.

Κομόδεια (Kommodeya), Kommodus şerefine yapılan oyunlar (A 1 c. B 2 b. D 2. E 1) bakınız : kitabe No. 1.

Σεουήρεια (Severeya), Septimius Severus şerefine yapılan oyunlar (A 2 a-b. A 3. A 4 e. A 5 d. C 3. C 5 b. C 7. C 8 a. D 1 b-c. D 4. F). bakınız : kitabeler No. 2, 5. *Ουαλεριάνια Γαλλήνια* (Valeriana Gallienia), Valerianus ve beraber hüküm süren Gallienus şerefine yapılan oyunlar (A 4 d-f. A 5 d. C 4 b).

Kitabelerde mevcut olmıyan ilâh isimleri şunlardır :

Άσκληπεια (Asklepia), sağlık ilâhı Asklepios şerefine yapılan oyunlar (A 2 c.).

Διονύσια (Dionisiya), Nikaia'nın esas ilâhı ve mitik müessisi Dionisos şerefine yapılan oyunlar (A 4 f. C 4 b. Bakınız : A 4 e ile notlar 11).

Çok kere münferit oyun isimleri diğerleriyle birleştirilmiştir : Augustia Severia'yla (A 3. C 4 b. Bakınız. A 4 e-f. A 5 d), Valeriana Gallienia Dionisiya'yla (C 4 b. Bakınız : A 4 e ile notlar 11), Dionisiya Augustia ile (A 4 f. Bakınız : A 4 e), Augustia Severia ile (A 4 e. A 5 d). Bunlar müteaddit oyunların büyük bir merasim için birleştirildiğine alâmet olup, diğer şehirlerde de ender olmayan bir hadisedir²⁴.

²³ Reisch a. a. O. 843.

²⁴ Nikomedia'nın baş ilâhesi olan Demeter'in bayramı Demetria, resmî adı M. Aurelius Antoninus olan imparator Elagabal'in şerefine yapılan Antoninia bayramı ile münasebettedir, KM 233. Megalopolis'te Zeus Lykaios şerefine eski bir bayram daha sonraları bir imparator bayramı ile birleştiriliyor, IG V 2, 463. 515. muntazaman Dionysia adını taşıyan Dionysos bayramına, Demetrios Poliorketes'in şerefine Atina'lılar Demetria ismini verirdi, Plut. Demetr. 12. Aynı şekilde Samos'lular Hera'nın şerefine yapılan Heraia bayramına Ispartalı Amiral'a göre Lysandria demişlerdi, Plut. Lys. 18. Bu gibi misaller çoktur ; kahraman ve bilhassa bükümdarlar şerefine yapılan Agon'lar evvelece

Münferit bayramlar münasebetiyle E 2, yani Klaudius devrine ait olan tipi bir tarafa bırakacak olursak, daha zengin ve daha birbirini tutan merasim darplarının Kommodus'un hâkimiyet devrinde başladığını görürüz (Bakınız Sahife 327). Bu, bayram ve oyunların manalarının zaman ile değişen telâkkisine bağlıdır. Klâsik Yunanistan'ın, Olympia, Pythia, Isthmia ve Nemea adlı büyük bayram oyunları insanların ilâhlara ithaf etmiş oldukları kendi tasvirleridir; bunlar bedenî ve ruhî ulûhiyet arzularına göre ne suretle inkişaf etmiş olduklarını göstermektedir. Bunda hiçbir zaman müsabaka yarışları değil, hayat ve mücadele için kuvvet bahis mevzuudur, bu mefhum da spor ile vücuda gelemeyen bir şeydir. Fakat imparatorluk devrinde büyük merasimler, isimleri ulûhiyet şerefine ilân edilmişse de, hakikatte halkın eğlencesi için tertip edilen oyunlardı ve bundan dolayı ihtisas ve rekor en yüksek devresine doğru inkişaf ediyordu. Şimdi bütün yahut birçok sahada ehliyetli olmak mevzubahis değil, bilâkis sunî bir şekilde yapılan oyun esnasında başarı göstermek lâzımdı. Bunun için ancak M. s. 2 inci yüzyılda sporcuların şöhretlerinden bahsedilen sözlere tesadüf edilir. Kendileri dünyadaki bütün bayramlara iştirak ettiklerinden, para ve şeref sahibi olduklarından, mesleklerinin sonunda kazandıkları muzafferiyet çelenklerini saymaktadırlar. Bu esnada dinî mefhum esas teşkil etmediğinden ve onun yerine görme hevesi kaim olduğundan, bahsettiğimiz sikke tipleri de bu suretle intişar eder. Bunun için Kommodus zamanından evvel bunun gibi oyun tiplerinin ve kitabelerin bulunmaması, o zamanlarda bayram oyunlarının vuk'ubulmadığını değil, hedefin sadece spora ve muzafferiyet mükâfatlarına müteveccih olmadığını isbat eder. Kommodus'tan evvelki merasimler şerefine basılan tipleri başka bir muhitte aramalıdır, yani dinî sikkeler arasında.

Kommodus'un tasvirini havi bütün sikkeler (A 1 a - c. A 4 b. B 2 a - b. B 3 - 4. C 2 a - b. C 6, D 1 a. D 2 - 3. E 1) onu, uzun ve bukle ile nihayet bulan gür çene sakalı ile gösterir. İmparator bu halini 186 senesinden hâkimiyetinin sonuna kadar tarihlendirilmiş Roma sikkelerinde muhafaza eder²⁵. Bütün bayram sikkelerinde

mevcut ve daha eski olan ilâh bayramları arasına ilâve edilebileceklerini gösterirler.

²⁵ KM 42. 186 senesinden evvelki meskûkât portrelerinde görünen sakal kısadır, bilhassa karakteristik olan bukleler yoktur.

leri üzerinde ismi Markus Aurelius Kommodus Antoninus'dur. Fakat imparatorun evvelce Lukius Aurelius Kommodus tesmiye edildiği katiiyetle tesbit edilmiştir. Bu ismi 180 senesinin sonuna doğru almış ve 191 senesine kadar devam ettirmiştir. O esnada bu ismi son defa olarak Lukius Aelius Aurelius Kommodus'a çevirmiştir²⁶. Bundan, sikkelerimizin 180 ile 191 seneleri arasında darbedilmiş oldukları anlaşılıyor. Bütün ön yüzlerin bir üslûp tetkiki bize, büyük bir kısmının sikke darbeden yalnız bir kimse tarafından işlendiğini ve bunların ön kısımlarının aynı kalıptan çıkmış olduğunu gösterir. Bu gibi kalıp birlikleri bütün sikke gruplarının aynı zamanda darbedilmiş olduklarını gösterir. Bu münasebetle Nikaia'da darbedilen, Kommodus'un tasvirini havi bütün merasim sikkelerinin ancak bir fırsatta vücuda gelmiş ve tedavüle çıkarılmış olması icabediyor; bütün bu sikkelerin tip ve yazıları, 180-191 seneleri arasında vukua gelmiş olan bir merasime aittir. Geniş bir sahada, bir defaya mahsus olmak üzere, icra edilen bu merasimin ismi Kommodia olup mukaddes bir Agon idi. C 6 tipi (Resim 13) bahis mevzuu elmaları da bir mücadele mükâfatı olarak gösterdiği için pythik olmuş olması da muhtemeldir. E 1 tipi (Resim 23) Nikaia'nın kendine mahsus ve bilhassa şehre ithaf edilmiş olan bir Kommodus mabedine sahip olduğunu gösteriyor²⁷.

Ancak senelerce sonra, *Septimius Severus*'un hâkimiyet devrinde, tekrar merasim sikkeleriyle karşılaşıyoruz. Bu sikkeler bü-

²⁶ KM 41-42.

²⁷ Eyaletteki bir Kommodus-Mabedine ait olmasa gerek, zira böyle bir mabedi havi şehirler Neokoros unvanını taşırdı. Bu unvanı Nikaia hiç bir zaman taşımamıştır. Cass. Dio 72, 12, 2, söylediği gibi Nikomedeia, Kommodus'un nedimi olan Nikomedyalı Saoterus'un himmetiyle Kommodus'a ait bir mabedin inşası ve buna ait oyunların da vuk'u bulması için izin almıştı, Saoterus Kommodus'un hazinedarı idi ve bu izin Saoterus'un düşmesiyle geri alındı, bayram Nikomedeia'da hiç bir zaman icra olunmadı (KM 229 devam). İhtimal Saoterus'un düşmanları bu suretle memleketine de zarar getirmek istemişlerdi, fakat bir defa karar verilen bir kültün bertaraf edilmemesi yüzünden mabet ile bayramın Nikaia'ya intikal etmiş olduğu aşıkârdır, böyle bir kültün bertaraf edilmesi mevzuubahs imparatorun *damnatio memoriae* yani hatırasına lânet demektir ki bu da Senato tarafından düşürülmedikçe vukua gelmezdi. Bize meçhul olan sebeplerden dolayı mabet, bu defa bütün eyalete mahsus olmak üzere Bithynia Millet Meclisi namına değil, sadece şehrin sakinleri tarafından inşa edilmişti.

tün imparator ailesinin tasvirlerini havidir : Severus, Iulia Domna, Karakalla ve Geta'nın. Dört ayrı kısımları havi bulunan bu merasim sikkelerinin cümlesi bir kalıba aittir. Zira aynı kalıptan yahut aynı kimse tarafından kesilmiş kalıplardan darbedilmiş arka taraflarının bu dört değişik portreye bağlı olduğunu görüyoruz. Severus'un tasvirini havi sikkeler (A 1 a. A 2 a-b.B 1. C 7. D 1 b. D 4) 203 senesinden bu imparatorun hakimiyetinin sonuna kadar tarihlendirilmiş Roma sikkelerindeki portre tipini canlandırmaktadır²⁸. Karısı Iulia Domna (A 1 a C 3. C 8 a. F) 209 senesine kadar taşıdığı bir saç tuvaleti ile gösterilmiştir²⁹. İsmi daima Iulia Sebaste.³⁰ olup Domna adı terkedilmiştir. 195 senesinden 209 senesine kadar tarihlendirilmiş olan Roma sikkelerinde aynı şey görülür. Karakalla tasvirlerini havi sikkeler hep bir zamanda darbedilmiştir (A 2 a. B 1. C 3. C 8 a-b. D 1 c.). Çünkü bu sikkelerde imparator hep *Augustus*, yani hükümet iktidarına şerik³¹ olarak yadedilmiş ve aynı portre tipi ile tasvir edilmiştir, yani sakalsız genç bir delikanlı olarak, 198 ile 205 seneleri arasında tayin edilen Roma sikkelerinde görüldüğü gibi. Geta (A 1 a. A 2 b. B 1. C 3. C 7. F) bu sikkelerde hep *Caesar* unvanını taşır, ki bu unvana 198 ile 209 seneleri arasında sahipti. Sikke damgası kesen bir tek insan tarafından işlenmiş olan portreleri de bu devre aittir³². Severus ailesine ait olan bu sikkeler bir tek defaya mahsus, 203 ve 205 seneleri arasında icra edilmiş olan bir bayram toplantısına aittir.

Bu bayramın bütün ismi Σεουήρεια Φιλαδέλφεια τὰ μεγάλα 'kardeş sevgisinin büyük Severus bayram oyunu' (C 7) dir. Bu unvanın yanında bazı kısaltmalara tesadüf edilir, fakat umumiyetle Σεουήρεια Φιλαδέλφεια (A 2 b. C 3. C 8 a. D 1 b. D 4. F.) değişikliği vardır, bazı kere sadece Σεουήρεια (A 2 a. D 1 c.) yahut Φιλαδέλφεια (C 8 b.) denir. Severia'lar da Kommodia'lar gibi τερὸς ἀγών (A 2 b) dir, ve bir defa da kitabece oikumenik olarak karakterlenir³³. Πύθια işareti Severus'un hakimiyeti esnasında darbe-

²⁸ KM 45. ²⁹ KM 46.

³⁰ Sebaste Σεβαστή lâtince imparatoriçe unvanı olan *Augusta* isminin Yunanca tercümesidir. Iulia Domna'nın muhtelif isim şekillerinin tarihlenmesi hakkında KM 45-46 bakınız.

³¹ Karakalla'nın hüküm sürdüğü tarihlere dair 9 numaralı şerhe bakınız, kendi portre tiplerine ve tarihlerine dair KM 48 e bakınız.

³². KM 49.

³³ Yukarıda sahife 2 de 5 numaralı kitabeye bakınız.

dilen sikkelerde görülmez, fakat buna mukabil Valerianus'un hakimiyet devrinde Severia'nın tekerrüründe meydana çıkar (C 5 b, aşağıya bakınız). Buna göre Severus bayram oyunlarının ve Kommodus bayram oyunlarının karakteristik noktaları aynıdır; bu itibarla bu iki oyunun aslında aynı oyun olduğu ve sadece ismini değiştirdiği anlaşılıyor.

Philadelphica, (kardeş sevgisi bayramı) unvanı Severia'lara has bir isim olup Severus'un iki oğlu Karakalla ve Geta ile münasebettedir. İmparatorun, kendisinin ölümünden sonra, bunların hakimiyeti kardeş muhabbeti ve ahenkle beraberce ele almaları arzusu ile darbedilmiş bir unvandı. Bu iki prensin kardeş muhabbeti eskiden beri resmîyete dökülmüş ve halka bildirilmiş, hattâ saadet getirici bir istikbalin garantisi olarak vazedilmiş bir nazariye idi. Aynı zamanda bunda imparatorun sülâlesini tutabilecek bir siyaset olduğunu da belirtmek arzusu görünmektedir. Sikkelerimizden anlaşıldığı veçhile müstemlekelerdeki idarî muhitlerin sarayın bu arzusunu ne kadar istekle kabul ettiğini öğreniyoruz. Bu sebepten kardeşler imparatora ithaf edilen bu merasimde en yüksek şahsiyet olarak kabul edilmiş ve her ikisi mükâfat masasının iki tarafında tasvir edilmiş (C 8, Resim 15) yahut ta büstleri mükâfat olarak zafer tacının yanına konulmuştur (C 7, Resim 14). Fakat bu kardeş muhabbeti yalnız Severus'un arzusundan ibaret kalmış ve hiçbir zaman hakikat ile tetabük etmemiştir, zira bu iki prens birbirinden nefret ederlerdi. Hattâ ihtiyar imparatorun ölümünden sonra Karakalla 212 senesinde Geta'yı öldürerek hakimiyeti ele almak istiyordu; o sıralarda birçok kimseler ellerinde bulunan ve Geta tasvirini havi sikkelerini çekiç darbeleri ile imha etmişlerdir. Bazılarının üzerini çizgi ile çizmişler ve bu suretle sadakatlarını göstermek istemişlerdir³⁴. C 7 tipi bu vaziyeti muhtelif misallerle göstermektedir. Burada masanın sağ tarafında görünmekte olan Geta'nın büstü tahribedilmiştir (Resim 14). Bu meseleler meyânında hiçbir manası olmayan Philadelphia isminin

³⁴ Burada resmî bir tedbir bahis mevzuu değildir; bu halde Geta tasvirinin, mevcut bütün sikkelerinde tahribedilmiş olması icabederdi. Bu hadise olmuştur. Geta tasvirini havi birçok nümuneler vardır. Herşeyden evvel resmî bir emir, Geta portresini havi olan bütün sikkeleri muteber addetmiş olur ve yeniden basılması, piyasaya çıkarılmasını intizama koyardı.

de yok edilmesi lâzım gelir. Hakikaten sonraları tekerrür eden Severus bayramlarında bunun böyle olduğunu görüyoruz.

Severus Alexander'in hakimiyet devrinde, ancak yirmi senelik bir fasıladan sonra, büyük bir icraatı gösteren bayram sikkelerine rastlıyoruz. Burada sikkeler tekrar birçok portreler taşıyor, imparator (*A 1 a. C 1. C 4 a*), annesi Iulia Mamaea (*A 1 a*) ve büyük annesi Iulia Maesa (*A 1 a*). Bu darplar arasında aynı kalıptan çıkmış olan arka yüzleri tayin edilmediği halde bunların hepsinin yine bir fırsatta darbedildikleri ihtimali vardır. Alexander'ın tasvirini havi olan parçalar, portre tiplerine nazaran 222 ve 225 arasında vücuda gelmiştir³⁵. İki imparatoriçenin tasvirleri tarihlendirilemez, mamafih Maesa'ya ait olan sikkelerin 226 senesinden sonra meydana gelmediği anlaşılır; zira bu senede ölmüş olduğu zannediliyor³⁶. O halde bayram 222 ile 225 arasında tesit edilmiş olmalıdır. Adı kaydedilmemiştir³⁷.

Trakya'lı Maximinus'un hakimiyeti zamanında üç muhtelif bayram oyununa tesadüf edilir. Bunlardan birisi ilâh bayramı olan Ἄσκληπεια Asklepios bayramı (A 2 c), diğer ikisi de imparator bayramlarıdır: Ἀυγούστια Augustus bayramı ve Σευήρια Severus bayramı (A 3) dir. 4 numaralı kitabede Nikai'a'da vuk'ubulan Augustus bayramının bahsi iki defa yalnız, Severia ismi olmadan geçtiğinden, ve Severia ismi gene bulunmıyan A 4 f tipinden, bu iki ismin burada birbirine "Augustus"³⁸ Severus'un bayramı,, yani "İmparator Severus'un bayramı,, manasına gelecek bir şekilde bağlı olmadığı anlaşılıyor. Fakat bu iki isim Maximinus sikkesi üzerinde yanyana görülür, böylece tek bir bayram ile münasebette olduğumuzu öğreniyoruz: iki imparator bayramı, bir büyük bayram oyunu halinde birleştirilmiştir. 235-238 seneleri arasındaki Maximinus'un hâkimiyeti esnasında böyle masraflı, zahmetli ve büyük

³⁵ KM 52.   ³⁶ KM 51.

³⁷ Paris nümunesinde RG 620 Lev. 83, 12 görünen üst taraf yarısındaki zafer tacı hakkında bir kitabe yoktur. Resimden sonra yazı izlerinin mevcut olduğu zannediliyor [CEV]HPI[A], fakat bunların böyle olduğu kat'i değildir. Tetkik edilmesi lâzımdır. Bu şerait tahtında gerek tahkikat ve gerekse mulajlara muvaffak olmak kabil değildir.

³⁸ İlk Roma imparatorunun *Imperator Caesar Augustus* unvanı, Romalılarca devletin her hükümdarı için hakiki olan unvandır ve bizim 'İmparator' dediğimiz unvana tekabül eder.

hazırlıklı merasimlerin bir kaç defa vukua geldiği tahmin edilemez. Bunun için Asklepios bayramının bu iki imparator bayramıyla birlikte tesit edildiği anlaşılıyor. Bu nazirenin böyle olduğunu darp- ların cephelerinden anlıyoruz, zira bunlar bir kalıptan çıkmadır ve bu iki tipin de yine aynı fırsat için darbedildiği anlaşılıyor.

3 üncü yüzyılın nısfına ait olan 5 numaralı kitabeden öğrendiğimize göre Severia, Septimius Severus'un ölümünden sonra dahi tesit ediliyor. Bu, devleti için yeni nizamlar kuran ve hatirasını tebcil için devlet ilâhları meyanına alınan bir imparator için tabii birşeydir. Şimdiki halde Severia'lar büyük bir bayram merasimi olarak görünmeyip bir agon'un diğer agonlarla büyük bir merasim için birleştirilmesinden ibarettir. Augustia'ların ise isimleri veçhile ilk imparator Augustus'un (M. e. 30-M. s. 14) şerefine tesit edilmiş olduğu zannediliyor (mukayese ediniz sahife). Ancak şimdi, ithal edildiklerinden takriben 265 sene sonra, mevcudiyetlerinden haberdar olduğumuz nazarı dikkatı çeker. Evvelce gördüğümüz gibi (sahife 11) M. s. 2 nci yüzyılın yarısına kadar sikkeler üzerinde imparator kültleriyle bayram oyunlarının zikredilmiş olduğuna tesadüf edilmiyor. Meselâ M. e. 29 senesinden beri Nikomedeia'da vücuda getirilmiş Augustus mabedine ve buna bağlı olan şehrin Neokoros unvanına M. s. I. yüzyılın Nikomedeia sikkeleri üzerinde rastlanmıyor³⁹. Augustus'un şerefine yapılan agon ise Nikomedeia, Nikaia ve belki de Bithynia eyaletinin diğer şehirlerinde değişik olarak M. e. 29 senesinden itibaren muntazaman tesit edilmekte idi. Bunlar başlangıçta ehemmiyetli ve büyük bir Augustus merasimi çerçevesi dahilinde bulunuyordu. Sonraları ise, diğer agonlarla birlikte, zamanın daha mütevazi adetine uygun olarak, zikredilmemekte idi. M. s. 3 üncü yüzyılda gittikçe fena ve ümitsiz bir hale geldikleri sırada, buna zıt olmak üzere zarureti yenmek için şöhretten bahsetmek ihtiyacı ziyadeleşiyordu. Resmî olarak hakikatte şimdiye kadar tesit edilmiş olan merasimlerle öğünüp, zikre değmez Augustus agon bayramlarından bahsederek şaşaalı ve tantanalı isimlerle mesut olan bir vaziyeti anlatmak istemek, fakirleşmiş bir halkı aldatmak demektir. Bu vaziyet Valerianus devrindeki bayram sikkelerinde daha vazih bir surette görünüyor, fakat bu zamanda bir fecaat memlekete yaklaşıyordu.

³⁹ KM 228.

Bu sebeplerden dolayı merasimler eskisinden daha sık bir surette tekrar ediliyordu. Maximinus Thrax'ın halefi *Gordian III*'ün hakimiyeti sırasında derhal yeni bir merasim darbı görülüyor (C 1). Gordian beş buçuk sene hüküm sürmüştür (238-244); tasvirine nazaran sikkelerini daha yakına tarihlendirmek kabil değildir. Oyunların ismi zikredilmiyor, buna mukabil tasvirler daha zengindir.

Pek kısa bir fasıladan sonra Severia ile Augustia, Gordian'ın halefi *Arap Philippus*'un hükümeti esnasında tekrar tesit edildi. Aynı zamanda bilhassa imparatorun tasvirini havi bir sikke darbı icra edilmişti (A 3), refikası Otacilia (D 5 b) da kendisine refakat ederdi. Αὐγούστια Σεουήρια ismini taşıyor ve hususiyetleri de bir ἐρὸς ἀγών dir. Birkaç sene sonra Trebonianus Gallus'un devrinde ismi havi olmıyan bir merasim darbı görülür (D 7).

Son defa olmak üzere *Valerianus* devrinde büyük bir şaşaa ile icra edilmiş olan bir merasime tesadüf etmekteyiz. Zengin bir darp üzerinde imparatorluk aile erkânının tasvirleri vardır: İmparatorun kendisi (A 4 c. A 4 e. A 5 c - d. C 4 b. D 5 a. D 6. D 7), kendisi ile beraber hüküm süren oğlu Gallienus (A 4 d. A 4 f. C 4 b. C 5 a - b. D 5 a. D 7) karısı Salonina (A 5 c. C 5 b.) ve veliaht Kornelius Valerianus'u görüyoruz. Veliaht babası Gallienus ve büyük babası Valerianus ile birlikte gösterilmiştir (A 4 a. A 5 a.) Bu dört grubun arka tarafları bir kalıptan çıkmıştır, bu itibarla hepsinin aynı zamanda darp edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bütün bu darb 257⁴⁰ senesinde Partlar tarafından Valerianus'un esir edilmesinden evveline, 255 senesinde Kornelius Valerianus'un Caesar'lığa tayin edilmesinden⁴¹ sonraya konulabilir. Bu merasimde tesit edilen agon isimleri o kadar çoktur ki hiçbir zaman bu kadar bir âdete tesadüf edilmemiştir. Eski Augustia (A 4 e - f. A 5 d. C 5 b) ile Severia'lara (A 4 e, A 5 b) şimdi iki imparatorun ismine göre Valeriania Gallienia tesmiye edilen bir yenisi (A 4 d f. A 5 b. C 4 b). ve Dionysos'un şerefine bir ilâh bayramı ilâve ediyor (A 4 f. C 4 6). Bütün bu agonlar ἀγῶνες ἐροί (A 4 c. A 5 c. C 5 a) ve Πύθια (A 4 c. C 4 b. C 5 b) dir.

Dionysos bayramı'nın daha eski bir nizam olup yeniden tesis edildiğine dair hiç bir şüphe yoktur; zira Dionysos Nikaia'nın

⁴⁰ KM 60.

⁴¹ KM 62.

esas ilâhı ve mitik müessisi olduğundan şehrin varlığından beri hürmet görüyor ve tesit ediliyordu ⁴². Dionysos bir tabiat ilâhı olduğundan kültünün dinî merasimleri tabiatın mevsimleriyle bağlı idi; o halde her sene muntazaman şefere bir bayram tertip ediliyordu, bu da ihtimal bir ilkbahar bayramı idi ⁴³. Bu senelik merasim, normal olmak üzere, bir şehir bayramı idi; maamafih Valerianus devrinde olduğu gibi, istenildiği takdirde büyük imparator oyunları ile de birleştirilebilirdi ⁴⁴.

Valerianus faciası ile bu devirde Roma devletinin büyük şark eyaletleri karıştı, Pers ve Got'lar tarafından en korkunç işkencelerle bu devlet inkiraza yüz tuttu; bu öyle bir devirdi ki Hıristiyan-Bizans orta çağına tedricen felâket ve karanlığı da beraber götürüyordu. Anadolu şehirlerinin serbest ve şaşaalı şahsî hayatı sona ermişti. Otonom şehir sikke darbı Valerian'ın sukûtundan hemen sonra durmuştu. Hıristiyanlığın nihai zaferine kadar eski bayramların şurada burada tesbit edildiği ihtimal dahilindedir, fakat buna dair bir şey duymadık, zira membalar susmaktadır.

Tetkikin muhtelif münferit neticelerini bir araya getirdiğimizde, Nikaia'da muntazam zamanlarda bir bayram tesit edildiğini söyleyebiliriz. İstisnai fırsatlarda, büyük ölçüde ve görülmemiş şaşaa da eyalet bayramı olarak ve daima yeni agonların ilâvesiyle bunların zenginleştiğini öğreniyoruz. Şehir böyle fevkalâde bayram tesitleri için, her defada oyun tipleri ile hususî sikkeler darbettiirdi. O da çoğalmakta olan kesafeti idare etmek için idi, zira her taraftan şehri yabancılar kaplıyordu. Yalnız Nikaia sakinlerinin iştirak ettikleri alelâde bayramlar için böyle ilâveli baskılara

⁴² Dionysos ve Dionysik tipler Nikaia sikke basımında sık tesadüf edilen tasvirlerdir. Burada ilâh çok kere κτίστης «Müessis» unvanı ile kaydedilir. Bazı vakitte Διόνυσος Ἐφεσίτιος olarak geçer, yani ocak hamisi, devlet ilâhıdır, Prusa'lı Dio, Nikaia ahalisine hitabettiği bir hutbede εὐχομαι δὲ τῷ τε Διονύσῳ τῷ προπάτορι τῆςδε τῆς πόλεως κτλ. diyor. «Bu memleketin asıl babası olan Dionysos'a dua ediyorum, vesaire» (Or. 39, 8 Arnim). Memnon 41, 4-6 (FHG 3, 547) ve Nonnos Dionysiaka 15, 169-176, 405 tarafından bize intikal eden bir efsanede Dionysos'un Nympe Niakaia ile beraber şehri tesis ettiklerinden bahseder.

⁴³ Muhtelif sikkelerde görüldüğü gibi Liknites, yani yemlikteki ilâhî çocuk olarak hürmet görmesi de buna işaret eder. Bu tasvir, ilkbaharda tabiatın muntazam, ilâhî bir lütuf olarak düşünülen, uyanışını göstermektedir. Bakınız Preller-Robert Griech. Mythol, I, 690.

⁴⁴ Bakınız Not 24.

lüzum yoktu, sebebi tedavülün normal seviyeyi az aşmış olduğundan ileri geliyordu. Bundan, bu sikkelerin üzerinde yalnız bütün eyalet için tertip olunan büyük ve oikumenik oyunların zuhur ettikleri görülür. Öyle ise diğer zamanlarda bu kabil merasim sikkeleri darbedilmezse, bu, bayramın tesbit edilmediğine delâlet etmez.

Bu bayramın devri, yani muntazam gelişi, penteterik idi, yani her dört senede bir kutlanırdı. Bunu bize Πόθια ismi öğretir ve Sueton tarafından Augustus oyunu için umumî kaide olarak kaydedilirdi⁴⁵. Buna nazaran bayram senelerini tayin eden bayram devrini, yani şene sayma sistemini hesap etmek kolay olacaktır. Bu kabil bir tek bayram senesini keşfettiğimiz takdirde bütün devri öğrenmiş olacağız, çünkü yalnız dört senelik bir devri çıkarma ve eklememiz lâzım olur. Fakat bayramlar hiç bir vakit muayyen bir seneye tayin edilememiştir. Aşağıdaki tarihler çıkarılmıştır :

Kommodus	186 ve 191 arasında	(6 sene)
Severus	203 " 205 "	(3 ")
Alexander	222 " 225 "	(4 ")
Maximinus	235 " 238 "	(4 ")
Gordianus	238 " 244 "	(7 ")
Philippus	244 " 249 "	(6 ")
Trebonianus	251 " 253 "	(3 ")
Valerianus	255 " 257 "	(3 ")

Buna ek olarak ta şimdiye kadar ihmal edilmiş olup Messalina'nın tasvirini havi olan E 2 tipi gelir. Bu sikke üzerinde gösterilmiş olan binayı hali hazırda tayin edemiyoruz⁴⁶. Bu resim diğer birçok darplar üzerinde beş muhtelif surette görünür, bunlardan bir kısmı Klaudius'un (RG 27. 28 Lev. 66, 3. 4. BMC Lev. 31 ; 15), bir kısmı da Messalina'nın tasvirini (RG 31. 32 Lev. 66, 7. 8. Egger AK Prowe 1904, Lev. 6, 1194) taşır, bunların hepsi Pro-

⁴⁵ Suet. Aug. 59 : *Provinciarum pleraeque super templa et aras ludos quoque quinquennales paene oppidatim constituerunt* : «Ekseri eyaletler tapınak ve sunaklardan başka hemen hemen her şehirde beş senelik oyunlar için para topluyorlar.»

⁴⁶ Bu bir mabet değildir. Daha doğrusu Strabon 12, 4, 7 ve genç Plinius ep. 10, 39/40 da söyledikleri gibi bir gimnasyon olsa gerek, zira görüldüğü veçhile, zafer taşlarına nazaran, agonistik gayeler için kullanılmıştır.

konsul C. Cadius Rufus'un ismi vasıtasıyla 47-48'e tarihlendirilmiştir⁴⁷. O halde bu iki tarih senesinin birisi baskımız için kaydettiğimiz bir bayram senesi olması icabeder. Mütemadiyen dörder seneyi ilâve ile bu devri hesabedersek aşağıda kaydedeceğimiz muhtemel merasim senelerinin böyle olduğunu görürüz : Kommodus'un hakimiyeti zamanındaki bayram için : 187 yahut 188, Severus'un hakimiyeti zamanındaki bayram için: 203 yahut 204, Alexander için: 223 yahut 224, Maximinus için: 235 yahut 236, Gordianus için: 239 yahut 240, 243 yahut 244, Philippus için: 244, 247 yahut 248, Trebonianus için 251 yahut 252, Valerianus için 255 yahut 256; bu adetlerin yukarıdaki liste ile uymuş olması tetkikatımız için teşvik edici birşeydir. Şimdi Augustia için tarihimizi daha geriye, yani Augustus'un zamanına götürmeliyiz; buna nazaran M. s. 47 yahut 48'i geriye hesap ettiğimiz takdirde bayram senelerinin M. e. 30 yahut 29⁴⁸ da olduğunu görürüz. Bithynia ve Asia'da imparatorluk kültünün M. e. 29 da⁴⁹ kurulduğu ve aynı zamanda tabii olarak bayram merasimlerinin icra edildiğine göre (zira bu oyunların bu dinî merasimlerin ehemmiyetli bir kısmı olduğu anlaşılıyor⁵⁰) Augustus bayramı M. e. 29 senesinde ilk defa olarak tesit edilmiş olmalıdır. Augustus'un eyalet kültü Nikomedeia'da kurulmuştu, bu sebepten dolayı bu bayramın ilk önce burada icra edilmiş olduğu muhakkaktır; fakat sonraları, bu bayram Nikaia'da ve belki de diğer Bithynia şehirlerinde de tesit edilirdi. Bunun için bayram tarihi şehri, sadece Nikaia için muteber, değil, daha doğrusu eyalette ve bütün Bithynia şehirlerinde muhafaza edilirdi. Bu tetkikatımızla Kommodus'tan Valerianusa kadar' uzanan devir için şu listeyi kazanmış oluyoruz :

⁴⁷ Kadius Rufus'un tarihlenmesi hakkında : KM 82.

⁴⁸ «O» rumuzlu bir yıl mevcut olmadığına dikkat etmelidir. M. s. 1 senesi ni derhal M. e. 1 senesi takibeder. O halde devir seneleri şunlardır: 48/7, 44/3, 40/39, 36/5, 32/1, 28/7, 24/3, 20/19, 16/5, 12/1, 8/7, M. s. 4/3, M. e. 1/2, 5/6, 9/10, 13/4, 17/8, 21/2, 25/6, M. e. 29/30.

⁴⁹ Cass. Dio 51, 20, 6.

⁵⁰ Cassius Dio (51, 20, 9) Bithynia ve Asia'daki imparator kültürlerinin tertibi hakkındaki raporunda Bergama ile münasebette bulunan oyunlardan bahseder. Sanki yalnız burada, fakat diğer şehirlerde oyunlar vakfedilmemiş gibi görünüyor; fakat bu bence kabil değildir, zira oyunsuz imparator merasimi yoktur. Dio'yu harfiyen kabul etmemelidir.

<i>Kommodus</i> (180-192)	180
	184
186 ve 191 arası	188
	192
<i>Severus</i> (193-211)	196
	200
203 ve 205 arası	204
	208
	212
	216
<i>Alexander</i> (222-235)	220
222 ve 225 arası	224
	228
	232
<i>Maximinus</i> (235-238)	236
<i>Gordianus</i> (238-244)	240
	244 ⁵¹
<i>Philippus</i> (244-249)	248
<i>Trebonianus</i> (251-253)	252
<i>Valerianus</i> (253-257)	256

Tabloda açık bırakılan seneler bayramın ancak şehir için yapıldığını gösterir. Tabii birçok sebeplerden dolayı bazen yapılmadığı da olabilir, meselâ modern olimpiyatların 1940 ve 1944 senelerinde ikinci Cihan Harbi sebebiyle yapılmadığı gibi. Tarihî mem-balarımızın tamam olmadığını da düşünmeliyiz, bilhassa nümizmatik menbaı hiç bir zaman tamam olamaz, fakat her zaman için yeni sikkelerin zuhur edebilmesi imkânı dolayısıyla açık kalan boşluklar doldurulabilir.

---

⁵¹ 244 senesi Gordianus için nazarı itibare alınacak bir tarih değildir. Zira imparator daha bu senenin başlangıcında öldürülmüştü, KM. 55.

OSMANLI - RUS REKABETİNİN MENŞEİ VE DON-VOLGA KANALI TEŞEBBÜSÜ (1569)

Dr. Halil İNALCIK

Tarih Doçenti

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. asır ortalarına doğru, Cihan politikasına hâkim en kudretli devlet olarak görünüyordu. Garp'ta Orta-Avrupa ve Akdeniz'de Charles-Quint'in İmparatorluğu ile yaptığı büyük mücadeleyi kazanmıştı. İmparator, Macaristan'ı, sonunda Türkler'e bırakmak zorunda kalmış, elindeki dar bir Macar arazisi için de senevi vergi takdimine razı olmuştu¹. Hıristiyanlığın bu büyük İmparatoru, bütün gayretlerine rağmen Fas'a kadar bütün Kuzey - Afrika'nın da Osmanlı hakimiyeti altına geçmesine mani olamamıştı. Osmanlı donanması, Barbaros'un idaresinde Akdeniz'de kuş uçurtmuyordu. Bu mücadelenin mühim bir neticesi, Habsburg'ların, Avrupa'yı bir imparatorluk hegemonyası altına sokmak hülyasının yıkılması olmuştur. Avrupa'da bu hegemonya teşebbüslerine karşı gelen başlıca devlet, Fransa, ancak Osmanlı ittifakı sayesinde korkunç rakibine karşı koyabilmişti. Bir kelime ile Yeni çağların Avrupa devletler muvazenesinin doğmasında Osmanlı'lar birinci derecede rol oynamışlardır. Padişah'ın, İmparatora gönderdiği nâmelerde, kendisi için "asrın Kayserlerine emir veren, dünya hükümdarlarına taç bağışlayan,, unvanlarını kullanması sadece tesadüf eseri değildi². Bir taraftan da o, protestanlara, kendilerini Papa'nın zulmünden kurtarmak için yardıma geleceğini yazıyor³, Hıristiyan Avrupa'nın bu iki büyük otoritesine karşı meydan okuyordu.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu, yalnız Avrupa'da değil, Şark'ta, Orta Asya'ya ve Hint Okyanusu'nda Sumatra'ya kadar yayılan bir

¹ Bak. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (terc. Atâ), V, s. 265.

² Osmanlı Padişahı, başlangıçta mektuplarında Charles Quint'e Kayser unvanı vermiyordu (داسپانیا قرالی کارلو : Feridun, *Münşeât-üs-selâtin*, İstanbul 1265, il. 339, karş. Hammer, V, 104).

³ Feridun II, 450-452.

sahada da müessir ve faal bir politika güdüyordu. Müttekâmil gemileri ve ateşli silâhlarıyla Arabistan kıyılarından Sumatra'ya kadar bütün sahillere, mukavemet olunmaz bir istilâ kuvveti halinde saldıran Portekiz'lere karşı Asya kavimleri, Osmanlı Padişahı'na başvurmaktan başka bir çare göremiyorlardı. Seylan ve Kalikut Racaları, Osmanlı'lardan yardım gelirse, memleketlerinin tamamıyla müslüman olacağını vâdediyorlardı⁴. Sumatra adasındaki müslüman hükümdarlarından da Portekiz'lere karşı yardım istemek üzere İstanbul'a bir elçi heyeti gelmiş ve Padişah bu uzak adaya bir donanma ile toplar ve ustalar göndermişti⁵.

Fakat Şark'ta Büyük Hint-Türk İmparatorluğu ile Osmanlı'ları yaklaştıran en mühim âmillerden biri, İran Safevî İmparatorluğuyla olan büyük rekabetti. Eski Roma İmparatorluğu ile İran İmparatorlukları arasında olduğu gibi, bu rekabet, Osmanlı'ları Kafkas'lardan Basra körfezine kadar uzun ve yıpratıcı savaflara sürüklüyordu. İki imparatorluk arasında, başlangıçta Doğu-Anadolu yaylası, Yavuz'la Kanunî'nin zaferlerinden sonra Azerbeycan, Gürcistan ve Irak üzerinde devam eden bu harp, Volga-Don arasında kanal açma teşebbüslerinin de başlıca sebeplerinden biridir. Bunun için bu mücadelenin karakteri üzerinde durmak lâzımdır. Kanunî Süleyman (1520-1566), büyük saltanatı esnasında İran İmparatorluğuna karşı bizzat üç büyük sefer yaptı. Birincisinde Tebriz'e girmiş, Bağdad'ı zaptetmiş, Hazar denizi üzerinde Şirvan'a kadar Azerbeycan'ı Osmanlı nüfuz ve himayesi altına sokmuştu (1533 - 36). Fakat Osmanlı orduları çekilir çekilmez İran Şahı buralarını geri aldı ve taarruzlarını Doğu-Anadolu üzerinde Erzurum, Ahlat, Erciş'e kadar uzattı. Kanunî, ikinci defa sefere çıkmak mecburiyetini duydu. Bu defa da Tebriz'e girdi, fakat, daha İstanbul'a dönmeden Şah'ın Ahlat, Muş taraflarını yağmaladığı haberini aldı. Büyük zahmetlerle yapılan bu seferler, böylece, bir netice vermiyordu. Şah, daima kat'î bir meydan savaşından kaçınıyor ve Osmanlı ordusu çekilince, derhal karşı taarruza geçiyordu. Osmanlı'lar, kışları sert ve uzun bu dağlık bölgede büyük orduları

⁴ Açe Padişahı'na nâme - 16 Rebiülevvel 975 - 20 Eylül 1567 - bak. Saffet, Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sayı 10 (1327) s. 607.

⁵ Saffet, aynı mükale ve vesikaları, Padişah'ın Portekiz Kırallığı'na yazdığı bir mektup dikkate değer. Burada diyor ki : « شیمدیکی حالده خلافت روی زمین قبضه تصرف و » « اقتدارمزه اولوب شرق و غربك رطایسی جناح دولتمزله مستظل اولوب » Aynı yer, s. 613.

uzun zaman beslemek, erzak ve mühimmatı ikmâl etmek için yenilmesi imkânsız güçlükler karşısında bulunuyorlardı. Mücadelenin en güç tarafı bu nakliyat meselesi idi. Orta - Avrupa'da savaşların tekrar kızıştığı bir sırada Şah, Van gölü etrafında Erciş, Ahlat kalelerini zapt ile ahalisini katliâm etti ve Erzurum Paşasını müthiş bir bozguna uğrattı. Bunun üzerine Padişah, üçüncü defa meşakkatli Şark seferine çıkmak zorunda kaldı. Azerbeycan'a giren Osmanlı orduları, bu defa da, Şah'ı bir meydan muharebesine çekmeğe muvaffak olamadılar. Nihayet Amasya Sulh Muahedesi (1555) bu yıpratıcı Şark seferlerine bir son verdi. Bununla beraber Azerbeycan'da yerleşmek, Osmanlı'lar için daima en önde gelen bir siyasi gaye olarak kalıyordu. İşte Sokollu Mehmet Paşa, 1569 da Volga - Don kanalına teşebbüs ederken, bunun için yeni bir yol arıyordu. Zaten aynı İran, eskidenberi devletin Garp'teki Hristiyan düşmanlarıyla ittifak etmiyor mu idi? Papa XIII. Gregoire, Osmanlı'lara öldürücü darbeyi vurmak için İranlı'larla müşterek bir taarruz plânı tasarlıyor ve bütün ümidini onlara bağlıyordu⁶. Osmanlıların bu savaşlar sebebiyle, İran'a karşı, Orta-Asya Türk devletleriyle giriştikleri sıkı münasebetlerden de bahsetmek lâzımdır. Osmanlı'lar gibi Sünnî olan Şeybanî oğulları idaresinde Orta-Asya Türkleri, Şif Safevî İmparatorluğu elinde kalan Horasan'ı daimî bir mücadele sahası haline getirmişlerdi⁷. Bunun neticesinde müşterek düşmana karşı, onlarla Osmanlılar arasında, siyasi-dini esaslara dayanan tabii bir ittifak kuruldu; nitekim bu tarihlere doğru Şeybanî'lerden Abdüllâtif Han'ın (1540 - 1551), gönderdiği mektuplarla Kanunî Süleyman'ı mütemadiyen Safevîler aleyhine kışkırttığını görüyoruz. Kanunî de, 1550 tarihli bir mektubunda, ona "iki tarafın birleşmesiyle Safevîlerin temamiyle ortadan kaldırılacağını," yazmakta idi⁸. Osmanlı'ların İran'a karşı Orta-Asya hanlarıyla bu münasebetleri gittikçe sıkılaştı⁹ Bilhassa kayde değer bir olay, Padişah'ın 1554 de, yani İran'la henüz sulhun imzalanmadığı bir tarihte, Barak- Nevruz Ahmed Han'a Safevilere

⁶ Pierling, *Papes et Tsars*, Paris 1890, s 123.

⁷ Z. V. Togan, *Bu günkü Türkistan ve yakın mazisi*, Mısır 1929 - 39, s. 101 vd.

⁸ «Semerkant Padişahı Abdüllâtif Han'a nâme-i hümayûn», Feridun, *münşett* I, 606 - 608).

⁹ Bak. Hammer, VI, 68 - 69.

karşı ordusunu kuvvetlendirmek üzere üçyüz yeniçeri ile bir topçu takımı göndermesidir¹⁰. Bu Osmanlı askeri, Orta-Asya hanlarının ordularında *Rumî* ler adıyla en güzide kuvveti teşkil etti ve Horasan'da Safevlere karşı muvaffakiyetlerine âmil oldu¹¹. Orta-Asya Hanlıklarıyla Osmanlı'lar arasındaki bu yakınlığın, Hazar denizi şimalindeki stepleri istilâya başlayan Moskof'lara karşı da kendini göstereceğini ve Don-Volga kanalı ve Astırahan seferinin açılması sebeplerinden birini teşkil edeceğini göreceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ve Doğu'daki büyük mücadelelerine bir göz attık. Fakat bu esnada Osmanlı'ları, Kuzey'den tehdit eden herhangi bir tehlike görünmüyor mu idi? Hemen söyliyelim ki, Altın -ordu İmparatorluğu'nun çöküşüyle, Doğu Avrupa'da, hakim bir devletin yerine, Kırım, Kazan Hanlıkları, Litvanya, Moskova Büyük Knazlıkları gibi birbirine rakip muhtelif siyasi kuvvetler meydana çıkmıştı. Bu küçük devletler arasında kurulan yeni siyasi muvazenenin XVI. asır ortalarına doğru Moskova lehine bozulması ve Moskof Çarlığı'nın Hazar denizine, Kafkaslar'a ve nihayet Karadeniz'e doğru sarkması üzerinedir ki, Osmanlı Devleti ilk defa kuzeyde bir Rus tehlikesiyle karşılaştı. İşte Astırahan seferi, cenuba doğru yayılmak isteyen Moskof İmparatorluğu ile Karadeniz şimalindeki stepleri Türk İslâm hakimiyetinde muhafazaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk ihtilâf olmak itibarıyla büyük bir mânâ taşır. Biz bu makalede bu mesele üzerinde duracağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydeki siyasi gelişmelerle alâkası, yani XV ve XVI ıncı asırlardaki Osmanlı Kuzey politikası, şimdiye kadar maalesef bir bütün olarak ele alınmamıştır. Hammer'de, Zinkeisen'de ve son olarak Jorga'da, Kuzey'in büyük geopolitik meselelerine bağlı, mütecanis bir Osmanlı siyaseti yerine, ancak kronolojik olarak bazı münferit hadiseler zikrolunmuştur. Don-Volga kanalı ve Astırahan seferine de ancak bu şekilde ârizî bir hâdisе olarak kısaca temas olunmuştur. Ancak Solovjev, bu meseleyi daha esaslı bir şekilde ele almak meziyetini göstermiştir¹². Fakat o da, Osmanlı'ların Kuzey politikasının

¹⁰ Barak Han'ın mektubuna göre; Hammer, VI, 68.

¹¹ Bak. Z. V. Togan, aynı eser, s. 106-7.

¹² *İstoriya Rossii*, ikinci kitap, cilt VI, fasıl 3.

anahatlarını görememiş ve hadiseyi bu çerçeve içerisinde manalandıramamıştır.

Hakikatte Osmanlı'ların, İstanbul'u zaptettikten sonra, Kuzey'de faaliyet ve mütecanis bir siyasetleri olmuştur. Astı-rahaman seferi de bunun yeni şartlara göre bir tezahüründen başka bir şey değildir.

Fatih Mehmet (1451-1481), İstanbul'u aldıktan sonra, bir sıra seferlerle Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirdi. Bilhassa 1475 yazında, Kırım'ın cenup kıyılarıyla Azak ve Çerkezistan kıyılarında Osmanlı hakimiyeti yerleşti; Kırım Hanlığı Osmanlı himayesi altına girdi¹³. 1476 da Lehistan'ın Karadeniz'e çıkma politikasına âlet olan Buğdan Beyliği cezalandırıldı. Böylece, Boğazlar'da tam hakimiyetini kurduktan sonra, Karadeniz'de Ceneviz koloni imparatorluğunu tasfiye ederek, bu denizin kuzey kıyılarında yerleşen Osmanlı İmparatorluğu, Doğu-Avrupa siyasetinde büyük bir devlet sıfatıyla üstün nüfuzunu hissettirmeye başladı, ve bu esnada Ukrayna, Beyaz Rusya ve Lehistan'ı idaresi altında toplamış olan kudretli Yagellon'lara ve Kırım'ı tekrar hakimiyeti altına almak isteyen Altın-ordu hanlarına karşı Kırım-Moskof blokunu tuttu. Moskof Knazlığı, bu tarihte, Yagellon'larla gayri müsavi şartlar içinde mücadele eden ve Altın-ordu hakimiyetinden temamiyle kurtulmaya çalışan bir prenslik, ikinci derecede bir devletten başka bir şey değildi. Altın-ordu'daki taht kavgaları neticesinde kurulmuş olan Kırım Hanlığı ise, Saray hanlarına karşı, kudretli Osmanlı Sultan'ına dayanmak ve Moskova ile müttefik kalmak zaruretini duyuyordu. Hatta Kırım, 1476 da Altın ordu hanı Seyid Ahmed'in bir istilâsından, ancak Osmanlı müdahalesiyle kurtulabilmiş¹⁴ ve Fatih Mehmet, Han'ın yeni taarruzlarını önlemek için kendisine bir ihtar mektubu bile göndermişti¹⁵. İşte böylece, Kırım-Moskof bloku, bu kudretli hâmi sayesinde ayakta duruyordu. Esasen Hanlık, Osmanlılarla Moskova arasında doğrudan doğruya münasebetler tesisi için Padişah yanında

¹³ Şimdi bak. bizim, *Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahitname meselesi*, Belleten, Sayı 30, 1944. Burada, Mengli Giray'ın ve Eminek Mirza'nın Topkapı Sarayı'nda meydana çıkan mektuplarına göre vakanüv'lerin sebep olduğu hatalı görüşler düzeltilmiştir.

¹⁴ Bak. *Kırım Hanlığı'nın tâbiliği*, 210-212.

¹⁵ Bu mektup için bak. aynı makale, 213-216.

tavassutta bulunmakta da gecikmedi; 1492 den itibaren Osmanlı Sarayı ile Moskova arasında ilk diplomatik münasebetler kuruldu¹⁶. 1475 den beri Osmanlı himayesinde bulunan Kırım Hanlığı, tâ kuruluşundan XVI. asır başlarına kadar Moskova ile müttefik olarak en sıkı bir iş birliği halinde bulunmuştur¹⁷. Kırım'ı tekrar Altın-ordu birliği içine almağa muvaffak olan Seyid Ahmet Han'a karşı Osmanlı Padişahı, Kırım Hanlığını ihya etmeseydi, Moskova, Altın-ordu'dan ve Litvanya-Lehistan'dan gelen büyük baskılara karşı, şüphesiz, güç dayanabilirdi. Burada hatırlatmağa lüzum yoktur ki, Altın-ordu Hanlığına son öldürücü darbeyi vuran, Altın-ordu'nun payitahtını yerle bir eden de Kırım Hanlığıdır (1502)¹⁸. Osmanlı Devleti, Kırım-Moskova Blokunun galebesini temin etmekle, şüphesiz, Moskova'nın siyasi yükselişi için sahayı hazırlamıştır. Esasen Osmanlı'ların bu genç devletler yanında yer alması üzerinedir ki, eskiden Doğu-Avrupa'da hegemonya için birbirine rakip bulunan Altın-ordu ile Yagellon'lar devleti, onlara karşı ittifak etmek mecburiyetini duymuşlardır. Fatih Mehmet, Kırım'da eski hakimiyetini kurmak isteyen Altın-ordu hanlariyle, Bugdan'da, Karadeniz kıyılarında yerleşmek isteyen Yegellon'lara karşı başka bir politika da takib edemezdi. Osmanlı Devleti, bu tabii yolda yürüyerek, Altın-ordu ortadan kalktıktan sonra bizzat Kırım Hanlığı Karadeniz için tehlikeli bir şekilde kuvvetlenip istiklâl temayülleri gösterince, bu sefer ona karşı Moskova'ya müsait bir durum almaktan da çekinmedi. Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın kardeşi Tukay-timur soyundan gelen Kırım hanları, Saray tahtının meşrû vârisleri oldukları iddiasıyla Kırım merkez olarak Altın-ordu İmparatorluğunu birleştirmek ve canlandırmak, yani Doğu-Avrupa'da kendi hegemonyalarını kurmak emelinde idiler. Osmanlı devletinin kuzey siyasetinin esası ise temamiyle belli idi: Kuzey'de, kendisinin Karadenizdeki hakimiyetini tehdit edecek büyük bir devletin kurulmaması ve Doğu-Avrupa'da birbirine rakip muhtelif devletler arasındaki kuvvetler muvazenesinin devam etmesi. Kırım Hanlığı, Osmanlı himayesinde kaldıkça, Padişah kendi lehine bu siyasi muvazene yi

¹⁶ V. D. Smirnov, *Krimskoe Hanstvo*. 1887, s. 339.

¹⁷ B. Spuler, *Die goldene Horde, die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943; Smirnov, *Krimskoe Hanstvo*.

¹⁸ Bak. Spuler, aynı eser, 204 vd.

muhafaza edebilmek için en kuvvetli vasıtaya sahip sayılırdı. Onun için, I. Mehmet Giray gibi Kırım'da müstakil büyük siyaset peşinde koşan Giray'lara karşı İstanbul, daima büyük bir titizlik gösterecektir.

Altun-ordu'nun ortadan kalkmasından sonra Kırım'ın, onun vârisi gibi ortaya çıkması üzerine, Hanlık'la Moskova arasındaki eski ittifak da şiddetli bir rekabete döndü. Hanlık, 1511 de Moskova'nın can düşmanı Yagellon'larla ittifak etti; bu ittifaka göre Hanlık, Volga havzasını alıyor ve batıda Beyaz Rusya ve Ukrayna'da eski hakimiyet hakkını temamlıe Yagellon'lara bırakıyordu¹⁹.

Moskova'ya karşı düşmanca politikanın ilk mümessili Me h m e d Giray (1514-1523) oldu²⁰. O, daha babasının sağlığında, Kalgay sıfatıyla Moskof Beyliği'ne karşı tahribkâr seferlerine başlamıştı. 1516 da Riazan, ertesi yıl Tula bölgelerini tahrip etti. Sulh için Moskova'ya şu şartları koşuyordu : Büyük Knaz, Kırım Hanı'na yıllık maktû bir vergi verecek, Kazan Hanı Mehmed Emin ölünce yerine Abdüllâtîf'in geçmesine engel olmayacak, Astirahan'ın Kırım tarafından zaptı için yardımcı kuvvet gönderecek. -Vasili, vergi haricinde diğer bütün şartları kabul etti (1519)²¹. Knaz'ın, Kazan hakkında taahhütlerini yerine getirmemesi yüzündeñ hükümsüz kalan bu muahade, bilhassa Kırım Hanlığı'nın gayelerini göstermek itibariyle dikkate değer. Kırım Hanı, Moskova'ya karşı mücadeleye devam ederken, Mehmet Giray'la aralarında şahsi bir düşmanlık da olan Yavuz Selim²², İstanbul'da Moskof elçilerini çok müsait bir şekilde karşılamaktan çekinmiyordu. Hatta 1512-1514 yılları arasında İstanbul'da bulunan Rus Elçisi M. Y. Aleksev (Gostenkov) ve 1414 Mayıs'ında Moskova'ya varan Osmanlı elçisi Kemal bey

¹⁹ Tafsilât için A. Zihni Sosyal ile beraber hazırladığımız ve yakında neşreedeğimiz *Kırım Hanlığı Tarihi*.

²⁰ Onun tahta çıkışını Lane Pool-Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de ve Hasan Ortekin, *Kırım hanlarının şeceresi*'nde (İstanbul 1938), 1515 de gösterirler. Gülbün-i Hanan'a göre (s. 9) Mengli Giray, 919 Zilhicesinde - 1514, I. ay - ölmüşdür; Es-seb'üs-seyyar (s. 86), Mehmet Giray'ın culûsunu H. 920 başlarında - 1514 ikinci ayı - gösterir. Buna göre Mehmet Giray'ın culûsu muhakkak 1514 başında olmalıdır.

²¹ Karamzin, VII, 117.

²² Mehmet Giray mustakillen «Tatar türesince» hanlık tahtına oturmuş ve culûsunu İstanbul'a bildirmemişti. Daha Selim'in şehzadelğinde başlayan düşmanlıkları hakkında bak. Saadettin, *Selimname, Tac-üt-tevarih* II, Zeyl, 604 ve *Es-seb'üs-seyyar*, 82-86.

vasıtasıyla iki devlet arasında ittifak müzakereleri yapıldı (1519); Moskova, İstanbul'a gönderdiği, V. A. Korobov (1515-1516), D. Stepanov (1519), B. Y. Golohvastov (1519-1521) ve Kanuni Süleyman devrinde V. M. Gubin (1521), J. S. Morozov (Brjuhov) ve R. Kozlyaninov (1523) adlı elçileriyle Osmanlı devletiyle sıkı diplomatik münasebetler idame etti ve bir ittifak imzalamak için ümitle gayretlerini tekrarladı. Ancak 1523 den sonra bu yolda bir teşebbüs görülmedi²³. İstanbul'da B. Y. Golohvastov, Mehmed Giray tarafından Rus'lara temayül ettiği için idam olunan Ahmet Giray'ın oğlu Himmet Giray'la da temasa gelmişti. Onu, Moskova'ya gelmeğe teşvik ediyor ve Yavuz Selim'in kendisini Mehmed Giray Han yerine Kırım tahtına çıkartmak istediğini Moskova'ya müjdeliyordu²⁴. Kanuni Süleyman da, culûsunu tabrik için V. M. Gubin'i elçi gönderen Büyük Knaz'a karşı müsait bir durum aldı ve onun isteklerine uyararak Kırım Hanı'na, Moskova'ya taarruz etmemesini ihtar etti²⁵. Beri taraftan Mehmed Giray da, İstanbul'a yeni padişahı tebrik için, beylerinden Rus düşmanlığı ile tanınan Abdurrahman'ı gönderdi. Mektubunda, bizzat gelip kulluğunu sunamadığı için af diliyordu²⁶. Şüphesiz Osmanlı devleti, Moskof Knazlığı'nı Kuzey'de siyasi muvazenenin bir unsuru telâkki ettiği gibi, Litvanya-Lehistan'a karşı yaptığı savaşlar sebebiyle de tabii bir müttefik sayıyordu. Mehmed Giray, Padişah'a tâbiliğini ifade etmekle beraber, beri tarafta Leh kiralı Sigismund ile ittifakını yeniledi (1520)²⁷ ve Moskof'lara karşı kat'i taarruza geçti. Kardeşi Sahip Giray'ı bir ordu ile Kazan üzerine göndererek Kazan tahtına oturttu²⁸; kendisi de büyük bir ordu ile Moskova üzerine harekete geçti. Oka'nın berisinde genç Prens Belski kumandasındaki orduyu perişan ederek nehri aştı ve Moskova karşısında Vorobiyef tepeleri üzerinde ordugâhını kurdu. Karamzin'in dediği gibi, bu müt-hiş istilâ, Rus'lara Batu ve Toktamış günlerini hatırlatıyordu. O

²³ bak. B. Spuler, *Europäische Diplomaten in Konstantinopel...*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Jahr. 1, Heft 3, 1936, s. 427.

²⁴ Karamzin'den naklen Howorth, *Hist. of the Mongols*, II, 471.

²⁵ Hammer, V, 19.

²⁶ Han'ın mektubu ve Padişah'ın cevabı: Feridun I, 501-503.

²⁷ Muahede metni için bak. H. Feyizhan - V. Zernov, *Kırım yurtuna ve oltaraflarga dair bolgan yarlıklar ve hatlar*, Petersburg 1864, S. 3-5.

²⁸ *Es-seb'üs-seyyar*, 90.

sırada Moşkova'da bulunan Avusturya elçisi Herberstein, şehirdeki paniki canlı satırlarla tasvir ediyor²⁹. Han, vergi taahhüdü üzerine geri çekildi. 1522 baharında Büyük Knaz, kuvvetli bir ordu ile Oka üzerinde Kırım'lıların yeni bir istilâsını beklerken, Padişah'ın elçisi Mengûplu İskender, efendisinin dostça duygularını sunmak üzere Moskova'da idi. Keza Kefe ve Azak paşaları, Vasili ile dostça münasebetlerde bulunuyorlar ve Han'ın sefer hazırlıkları hakkında gizlice haber gönderiyorlardu³⁰.

Mehmed Giray, Kazan'ı Kırım'a bağladıktan sonra 1522 kışında Astırahan'ı da zaptetti³¹. Böylece o, Altın-ordu Hanlığını Giraylar idaresinde tekrar canlandırmış olduğu bir anda, rakip Nogay'lar tarafından katlolundu (1523 ikinci teşrin)³² ve eseri de birdenbire çöktü. Bunun üzerine Astırahan'a, Moskof'larla ittifak etmiş olan eski han Hüseyin tekrar gidip yerleşti. Moskof Knazı, Kazan'da da Sahip Giray'ı atıp kendi taraftarını han yapmak için bu tarafa 1523 ve 1524 yıllarında büyük ordular (Herberstein'e göre 180 bin kişi) sevketti. Sahip Giray, Kazan'ı yeğeni Safa Giray'a bırakarak Padişah'tan yardım istemek ve Kırım Hanlığını elde etmek için İstanbul'a gitti. Bir rivayete göre o, Kazan'a han olduğu zaman hutbeyi Padişah adına okutmuş, yani Kırım Hanı gibi Osmanlı'ların yüksek hakimiyetini tanımıştı³³. Soloyev'e göre daha III. İvan zamanında Osmanlı elçisi Moskova'da Kazan'ın Padişah'a ait olduğunu ilân etmişti³⁴. Herhalde daha bu tarihlerde Kazan, Moskof emellerine karşı Giray'lar vasıtasıyla Osmanlı Padişahı'nın himayesini arıyordu. Aynı tarihte İstanbul'dan Kırım'a Han gönderilen Saadet Giray'la (Mayıs 1524)

²⁹ İngilizce tercümesi Howorth'da, II, 471 vd.

³⁰ Karamzin, cilt V. 230 no. lu haşiye.

³¹ *Es-seb'üs-seyyar*, 87; *Sahaif-ül-ahbar* II, 695.

³² bak. *Es-seb'üs-seyyar* 87, *Umdet-üt-tevarih*, 98. 1549 dan önce İtil'in batısında Nogay Mirzalarına tâbi hiçbir kabile bulunmadığı hakkında Z. V. Toganın ifadesi (*Türkistan*, 109) ihtiyatla karşılanmalıdır. Kırım kaynakları, Mehmed Giray'ın Astırahan seferine giderken Nogay Mirzalarından Mamay (Orak Mamay) la birleştiğini ve dönerken Nogay'lar tarafından katledildiğini söylemekte müttetiktir!er. Bk. *Es-seb'üs-seyyar*, 87. *Umdet-üt-tevarih* 98 ve *Sahaif-ül-ahbar* II. 695.

³³ Şahabeddin Mercânî, *Müstafâd'ül-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar* II, 127.

³⁴ *Istoriya Rossii*, kitap II, cilt VI s. 91.

bizzat Kırım üzerinde de Osmanlı hakimiyetinin kuvvetlendiğini görüyoruz³⁵. İstanbul'a bağlı olan ve içerde kendisini sağlam hissetmiyen Saadet Giray Han, Moskova ile uzlaşma siyasetine başvurdu. Fakat ona karşı müstakil Hanlık ananelerine bağlı rakip han sıfatıyla İslâm Giray, Kırım'da uzun ve kanlı bir iç savaşa sebep oldu. Bu, tabii en ziyade Moskova'nın işine yaradı. Nihayet Büyük Knaz, Kazan'dan Safa Giray'ı attırarak kendi adamı Can Âli'yi han yaptıрмаğa muvaffak oldu (1532 baharı). Aynı tarihte Kırım Hanlığı'na, Padişah tarafından eski Kazan Hanı Sahip Giray tayin olundu (Eylül 1532). Padişah, onun yanına 60 topçu, 300 cebeci, 1000 sekban, 40 müteferrika, 30 çavuş, 60 timar ve zeamet ehlerinden ibaret bir yardımcı kuvvet de verdi³⁶.

Nihayet İslâm Giray'ı ortadan kaldırmağa muvaffak olan Sahip Giray Han, Moskova'ya karşı serbestçe harekete geçmek imkânını buldu. Kazanlı'lar Rus mahmisi Can Âli Han'ı öldürerek Safa Giray'ı tekrar başlarına getirdiler (1535). Kırımlı'lar cenuptan taarruz ederken Safa Giray da Volga üzerindeki Rus şehirlerine karşı muvaffakiyetli taarruzlara başladı. Birçok şehirlerle beraber bir aralık Nijni-Novgorod'ı zaptetti ve Knazlığın kalbine kadar sokuldu³⁷. 1541 de Kırım Hanı Sahip Giray, bizzat, büyük bir ordu ile Moskova üzerine sefere çıktı. Oka nehrini, ordusundaki Osmanlı topçuları himayesinde sallarla aşıyordu. Fakat birdenbire Moskofların hayret ve sevinci karşısında ricat ettiği görüldü. Çünkü gerisinde âst Nogay kabilelerinin tehdidi edici hareketlerini haber almıştı³⁸. Bununla beraber ertesi yıllarda Kalga Emin Giray kumandasında

³⁵ İstanbul, Kırım beylerinin «Cengiz yasasına göre» han seçtikleri Gazi Giray'ı tanımadı ve Saadet Giray'ı han gönderdi; bu mücadeleler hakkında bizim, *Kırım Hanlığı tarihi*.

³⁶ Hammer'de (V, s. 238) bunların «300 topçu, 300 silâhçı, 1000 yeniçeri» olarak gösterilmesi yanlıştır. Hammer, bu malûmatı *Es-seb'üs-seyyar*'dan almışsa da orada (bak. Kâzım bik tab'ı, Kazan 1832, s. 91) bizim yazdığımız gibidir. Ayrıca karşıla: *Gülbün-i-Hanan*, 15; Hammer'in Osmanlı Tarihi'nde Kırım haularına dair verilen malûmat çok yerde yanlışlarla doludur.

³⁷ Bak. Hadi Atlası, *Kazan Hanlığı*, 167-171.

³⁸ Han, Knaz'a gönderdiği mektupta diyordu ki: «Oka nehrinden dönüyorum, sebebi Baki beydir, evvelâ onun cezasını vereceğim, sonra da seninle hesaplaşırım», Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih*, 106; Karamzin (VIII, 28-29), bunu sırf Rus mukavemetine atfetmekle bir taraflıdır.

Kırımli'lar, Moskof Knazlığı'nın cenubuna, Riazan, Seversk, Odoef, Bielef'e yıkıcı istilâlarına devam ettiler.

Fakat şimdi Kırım Hanı, Osmanlı'lar tarafından da desteklenmekle beraber, karşısında yalnız Moskof'ları bulmuyordu. Ruslar, Nogay'lar arasında, Kazan ve Astırahan'da, hattâ tâ Kafkaslar şimalinde Çerkezler arasında müttefikler bulmakta idiler. Kazan ve Astırahan'da, bilhassa Moskova'nın gittikçe artan ticarî-iktisadî faaliyetine bağlanan yerli tüccarlar arasında Moskova taraftarı kuvvetli partiler teşekkül etmişti. Gerçekten Kırım Hanı'nın da bu tüccarları himaye ettiğini görüyoruz. Meselâ Astırahan Hanı Yagmurçı (Yamgurçı), Kazan'dan gelen 120 tüccarı, Kırım taraftarı oldukları bahanesiyle yağma ve çoğunu katletmişti; kurtulanlar Kırım Hanı'na şikâyete gelerek onu Astırahan'a karşı sefere teşvik ettiler (1549)³⁹. Fakat şimdi Garbın eşyası — İngiliz çuhaları ve demir mamûlatı— Kazan ve Astırahan'a Moskova yoluyla gelmekte idi ve step malları, Rus pazarlarına akmakta idi⁴⁰. Volga (İtil) in şarkındaki steplere hâkim olan ve Kazan-Astırahan'da ekseriya Kırım hâkimiyetine karşı cephe alan Nogay kabileleri, 1558 yılındaki büyük kıtlıkta ancak Rusya'dan gelen ekmekle kırılmaktan kurtuldular⁴¹. Rus pazarlarına at, davar, deri gibi step mallarını getiren ve karşılığında diğer ihtiyaçlarını alan Nogay'lar üzerinde Moskof knazlarının nüfuzu gittikçe kuvvetlendi. İsmail Mirza idaresindeki büyük bir kısım Nogaylar (Ulu-Nogay'lar) daha Sahip Giray devrinde Moskof nüfuzuna girdiler. Buna karşı Yusuf Mirza idaresindeki kabileler Kırım-Osmanlı nüfuzunu tanıyorlardı. Kanunî Süleyman'ın, Yusuf Mirza'ya "Emir-ül-ümeralık,, payesi gönderdiğini biliyoruz. Bunlar, Sahip Giray devrinde Kırım tarafına geçerek "Kiçi-Nogay,, adıyla tanındılar⁴². Rus dünyası ile Osmanlı İmparatorluğu

³⁹ *Umdet-üt-tevarih*, 108-109.

⁴⁰ Z. V. Togan, 93, 114. ⁴¹ Z. V. Togan, 110.

⁴² *Es-seb'üs-seyyar* (s. 105) Edigu evlâdına tâbi olan 9 Nogay kabilesinden 8 inin adlarını veriyor: Mansur, Orak, Mamay, Ur-Mehmet, Kasay, Tokuz (طنوز?), Yedicek, Camboyluk. Sahip Giray, bunlardan Orak, Kasay, Ur-Mehmed ve Tokuz kabilelerini İtil (Volga) ve Don boylarından Karadeniz şimaline, Bucak havalisine yerleştirdi. Yedicek'ler ve Camboyluk'lar Kuban nehri boylarına göçtüler. Z. V. Togan, bu büyük muhaceretin 1558 deki büyük kuraklıktan ileri geldiğini ve böylece Don - İtil boylarının boşaldığını söylüyor (*Türkistan*, 110 vd.). Bu halin, Kazak'ların yayılmasını ve Rus istilâsını kolaylaştırdığına şüphe yoktur (bak. aynı eser, 115).

arasında, Karadeniz-Volga steplerine hâkim bulunan Nogaylar, bu devirde büyük siyasi roller oynadılar (Onlardan sonra aynı rolü Kazak'lar oynayacaklardır). İsmail Mirza'ya tâbi Nogay'lar, bilhassa Kazan ve Astrahan'da Kırım teşebbüslerini suya düşürerek Rus hakimiyetinin yerleşmesine yardım ettiler. Fakat Kırım tarafına geçen Nogay kabileleri de (Kiçi-Nogay'lar), Kırım Hanlığı'na büyük güçlükler çıkarmaktan geri kalmadılar. Bizzat Kırım, bir Nogay istilâsı tehlikesine maruz kaldı. Sahip Giray, Dnieper - Don arasındaki Nogay'larla çetin mücadelelerden sonra bunları itaat altına alabildi⁴³. Burada da ancak, Altınordu'yu mahva götüren aynı âmilleri görüyoruz. Şüphesiz Osmanlı himayesi olmasaydı, Kırım da, aynı feodal kabile mücadeleleri içinde, az zamanda Moskova'nın nüfuz ve hakimiyeti altına düşecekti⁴⁴. Aynı devirde Çerkezler arasında da Moskof nüfuzu, Kırım için tehlikeli bir şekilde yayılmak istidadı gösteriyordu. Bu devirde Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki steplerde, Don ve Kuban ırmaklarına kadar yayılmış bulunan Çerkez'lerin⁴⁵ bir kısmı Osmanlı'lara tâbidi. Kuvvetli Jana beyi Kansavuk - on beş bin askeri vardı - Padişah'tan tuğ ve sancak alarak Osmanlı hakimiyetini tanımıştı⁴⁶. Fakat aynı zamanda onların arasında Rus nüfuzu da yayılmağa başladı. Sonradan, 1555'de Beştav Çerkez'leri doğrudan doğruya Çar'a tâbillerini sundular⁴⁷. Dört sene sonra da Çar'dan, Hıristiyanlığa girmek için rahipler ve Tatarlar'a karşı girişecekleri harekâtı idare için subaylar istediler; Çar, buna müsaraaatle cevap verdi⁴⁸. Çerkez'ler, Kırım'ın düşmanı olan Nogay'larla ve Astrahan'daki rakip hanlarla müşte-

⁴³ 1546'da «Nogay Kırgını» denilen katliâmlar için bak. Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih* 107; *Fs-seb'üs-seyyar*, 92-93; *Sahaif-ül-ahbar* II, 700-701. Bu Nogay'ların Kırım'lılarla mücadeleleri sonraki asırlarda da devam etti ve Hanlığın zayıflamasında başlıca amillerden oldu. XVII. asırda Osmanlı devleti, yanlış bir siyasetle, Hanlığa karşı Nogay Kantimur Mirza'yı tahrik edecektir.

⁴⁴ 1736 tarihine doğru Kırım Hanı'nın divan kâtibi Kefeli İbrahim şu dikkate değer ifadeyi kullanıyor: Osmanlı devleti himaye etmeseydi, Kırım Tatarlarının da mahvolması şüphesizdi. Çünkü Osmanlı devleti için, Moskof'ları Karadeniz'den uzaklaştırmak en mühim işlerdendi: «Tevarih-i Tatar han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt'i Kıpçak ülkelerininindir». C. Seyid Ahmet Kırım'er neşri, S. 30.

⁴⁵ bak. Sahip Giray tarihi; Mirza Bala, *Çerkesler*, İslâm Ansiklopedisi.

⁴⁶ Sahip Giray tarihi, *Umdet-üt-tevarih*, 107.

⁴⁷ Klaproth'dan naklen Howorth II, 490.

⁴⁸ Karamzin VIII, 351.

reken hareket etmeğe başladılar ⁴⁹; Taman yarımadasında yağma ve taarruzlara giriştiler. Nihayet Kefe'deki Osmanlı valisinin de teşvikleri üzerine ⁵⁰ Sahip Giray, Çerkez kabileleri - o arada Kansavuk- üzerine bizzat dört büyük sefer yaptı ve bunları şiddetle tedip etti ⁵¹. On sene sonra Azak kalesine karşı Rus - Kazak'larla birlikte taarruzlarını göreceğimiz bu Çerkez'lerin, bizzat Don Kazak konfederasyonunun teşekkülünde büyük rolleri olmuştur. Çerkez'leri ezen Kırım Hanı, nihayet 1549 da Astırahan'ı Osmanlı toplarının yardımıyla bir daha zaptetmeğe muvaffak oldu ⁵². Böylece, Osmanlılar tarafından himaye edilen Kırım Hanı, Kazan ve Astırahan'ı kendine bağlamış, Kafkasya'da Çerkez'leri ve stepelerde Nogay'ları ezmişti; Kuzey'de de mütemadi taarruzlarıyla Moskova'yı daimî bir baskı altında tutuyordu. Fakat Sahip Giray'ın eseri de, 1523 de olduğu gibi birden yıkıldı. Onun bu derece kudretli bir hale geldikten sonra müstakil hareketlerde bulunması, Padişah'tan Gözleve iskesini istemesi İstanbul'da kaygı uyandırdı ⁵³. Sadrâzam onun, kendisine yukardan bakmasına tahammül edemiyordu. 1549 da Sahip Giray İstanbul'dan, ölen Safa Giray yerine Devlet Giray'ın Kazan'a han gönderilmesini istedi. Fakat Devlet Giray, zâhirde Kazan Hanı sıfatıyla, Kırım'a han gönderildi ve Sahip Giray, Taman kalesinde katlolundu ⁵⁴. Bu esnada IV. İvan, rüş çığına erişmiş ve 1547 yılı başında Moskof'ların ilk Çarı (İmparatoru) olarak taç giymişti ⁵⁵. Artık Moskova kendini, yıkılan Bizans'ın yerine "Üçüncü Roma," sayıyordu ⁵⁶.

⁴⁹ Kırım'a düşman olan Yagmurçı Han, rakibi Ak-Köbek Hanı Çerkez'lerin yardımıyla katli-dip yerine geçmişti.

⁵⁰ Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih*, 107.

⁵¹ Sahip Giray tarihi'nde bu seferler tafsilâtiyle anlatılmıştır.

⁵² *Umdet-üt-tevarih*, 109; Howorth, II. 354 - Onun ordusunda, 20 toplaya yeniçeriler vardı.

⁵³ bak. *Es-seb'üs-seyyar* 94; *Umdet-üt-tevarih*, 110.

⁵⁴ *Es-seb'üs-seyyar*, 93 v. d.; Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih* 109 vd.

⁵⁵ Ruslar, Altın-ordu hanlarına «Çar» unvanını veriyorlardı (Rambaud, *Histoire de la Russie* 218; A. Eck, *Moyen Âge russe*, Brüksel, s. 34 not 1). Fakat Knazlar, şüphesiz Kilise adamlarının tesiriyle kendilerini Bizans imparatorluk ananesine bağlıyorlardı. IV. İvan'ın Çarlığını, Kırım Hanı ve Padişah uzun zaman tanımadılar. 1470 de padişah ona halâ Moskof beyi diye hitap ediyordu: Feridun, II, 465.

⁵⁶ bak. Platonov, *La Russie moscovite*, Paris 1932, s. 81-85.

Aynı tarihte Kırım Hanlığıyla Moskova arasında Kazan ve Astrahan üzerindeki mücadele de en buhranlı devresine giriyordu. Çok geçmeden yeni Moskof Çarı, Kazan'ı çetin ve kanlı savaşlardan sonra zapta muvaffak oldu (1552). Devlet Giray Han'ın ordusuyla Oka'ya kadar ilerliyerek geriden yaptığı tehdit buna mani olamadı. Kazan, bir Rus vilâyeti haline getirildi. Şimdi tehlike Astrahan üzerinde dolaşıyordu. Astrahan Hanı Yagmurçı Han, Osmanlı Padişahı'nın nüfuz ve tesiriyle eski rakibi ve Nogay reisi Yusuf'la ittifak etti. Fakat bir kısım Nogay kabilelerini kendisine bağlamış olan Çar, yanında mülteci bulunan Derviş Han'ı bir Rus-Kazak ordusuyla Astrahan üzerine gönderdi. Yagmurçı maglûp olarak Azak'a Osmanlı'ların yanına kaçtı (1554)⁵⁷. Derviş Han da Ruslar'ın tahakkümüne fazla tahammül edemedi. Kırım hanzadesi Kasbulat'ı Kalga (veliahd) tayin etti⁵⁸ ve nihayet isyan bayrağını kaldırdı. Moskof'lar kat'i darbeyi vurmak için harekete geçtiler. Astrahan'ın yardımına koşan Kırım Hanı'nı, yolda, Şeremetiyef (bizim tarihlerde Şermet-oğlu) kumandasında Kırım üzerine yürüyen başka bir Rus ordusu dururdu; Devlet Giray, çetin bir savaştan sonra Kırım'a dönmek zorunda kaldı⁵⁹. Öte taraftan Derviş Han da Astrahan'da fazla mukavemet edemiyerek yine Azak'a, Osmanlı'ların yanına sığındı. Çar, Astrahan'ı bir Rus vilâyeti olarak İmparatorluğuna ilhak etti (1556). Böylece Moskof'lar, yalnız Volga havzasında yerleşmiyorlardı; şimdi Hazar deniziyle Karadeniz arasında Nogay'lar, Don üzerinde Kazak'lar, Kafkas kuzeyinde Çerkez'ler ekseriyetle Moskova'ya tâbi idiler. Moskof nüfuz ve hakimiyeti Kafkas'lara ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Bu hadiseler Doğu-Avrupa tarihinde yeni çağın hakiki başlangıcı sayılmalıdır. Kırım Hanlığı, Altın-ordu İmparatorluğunun mirası için yarım asırdır yaptığı tarihî mücadeleyi kaybetmiş, Doğu-Avrupa'da Moskof üstünlüğü, Çarlık artık kati olarak

⁵⁷ Yagmurçı 1569 da Rodos'ta sürgündü (Bak. A. Refik, 5).

⁵⁸ Karamzin VIII, 218.

⁵⁹ *Es-seb'üs-seyyar* 98-99; Karamzin, II. 273-74; *Es-seb'üs-seyyar*, «Şermet oğlu» na karşı bir savaşla neticelenen bu seferden bahsederken Rus kaynaklarıyla temamiyle uygundur. Buna göre Devlet Giray'ın bu seferi 1556 tarihine aittir. Howorth'ın (II, 484) ve sonra Smirnov'un (423 vd.) *Es-seb'üs-seyyar*'da tarihsiz olarak anlatılan bu seferi, Devlet Giray'ın Hanlığının başlangıcında göstermeleri yanlıştır.

kurulmuştu. En az 1300 yıldır bir Türk Yurdu olan Doğu-Avrupa steplerinde hakimiyet, Slav'lara geçiyordu. Bu, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyde seksen senedir takip ettiği muvazene siyasetinin de yıkılması ve Karadeniz'in doğrudan doğruya tehdit altına düşmesi demektir. Moskova'nın derhal Hazar, Kafkas, Karadeniz arasında yollara hâkim yerlerde kaleler yapmağa girişmesi⁶⁰, ve bizzat Azak kalesi üzerine Kazak - Çerkez taarruzları, Osmanlı devletini ciddi olarak endişelendirmeğe başladı.

Aynı tarihte Rus devlet adamları, Altın-ordu'nun mirasını temamiyle ele geçirmek ve Karadeniz'e çıkmak için bizzat Kırım'a taarruz etmeği ciddi surette düşünmeğe başladılar. Fakat IV. İvan, Kırım'lıların arkasında duran Kanun'un İmparatorluğuyla boy ölçüşmeyeceğini biliyordu. Bunun için o, taarruz kuvvetlerini Baltık üzerine göndermeği tercih etti⁶⁰. Böylece, Kazan ve Astırahan'ın düşmesini Moskof Çarlığı'nın hakiki surette kuruluşu saymak gerektiği gibi⁶¹, bu, Osmanlı İmparatorluğu için Rus meselesinin başlangıcı, Orta-Avrupa ve İran'dan başka kuzeyde yeni bir cephenin kurulması demektir. Fakat bu sırada Avrupa'da, Akdeniz'de Hıristiyan devletler, Şark'ta Safevî İmparatorluğu ile büyük mücadelelerine devam eden Osmanlı Devleti, kuzeyde derhal ve doğrudan doğruya bir reaksiyonda bulunmak imkânını bulamadı.

Bu tarafta Devlet Giray Han Moskof ülkelerine karşı seferlerine devam etti, 1557 de bizzat Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kazak'lar, Özü nehri (Dnieper) ağzında İslâm-kerman'ı, Çerkez'ler Taman yarımadasında Taman ve Temruk kalelerini sıkıştırarak Kırım'ı doğudan ve batıdan çok tehlikeli bir duruma düşürdüler. Han, sür'atle ricat etmek zorunda kaldı ve Osmanlı yardımcı kuvvetleriyle Kazak'ları tekrar kuzeye attı. Ertesi sene kışın Kırım'lılar, üç ordu halinde Riazan'a, Tula ve Kaşir bölgelerine saldırdılar. Fakat onların arkasından bir Rus kuvveti, Perekop (Or-kapu) berzahına kadar gelmek cesaretini gösterdi. D. Adaşef komutasında başka bir Rus kuvveti Dnieper'i sallarla inerek Kırım'ın batı kıyılarını yağma ve tahrip etti (1559). Fakat esir ettiği Os-

⁶⁰ IV. İvan'a nâme: Feridun, II, 460.

^{60a} Rambaud, *Hist. de la Russie*, 224-225.

⁶¹ Rus halkı tarafından bu muvaffakiyetler en büyük bir milli zafer gibi karşılandı ve Çar'ın prestijini ziyadesiyle yükseltti. bak. Platonov, 108-110.

manlıları, Özü Paşasına göndererek Osmanlı'lara karşı hiç bir fena niyeti olmadığını da anlatmak istedi⁶². Yukarda da işaret ettiğimiz gibi, Moskof'lar, Osmanlı'larla açıkca ihtilâf haline gelmekten çekiniyorlardı. Rusya'ya karşı Kırım kuvvetlerinin akınları ertesi yıllar devam etti. Fakat Çarlık, güney hududunda bir sıra kalelerden mürekkep istihkâm sistemi ve yeni ateşli silâhlarla⁶³ bu akınları kırmakta artık güçlük çekmiyordu. Fazla olarak şimdi, cenupta Kazak'lar, Çerkez'ler ve Nogay'lar vasıtasıyla Kırım'lıları kendi yurtlarında vurabiliyor, Osmanlı devletini bile telâşa düşüren karşı akınlar yaptırabiliyordu. Bugün Türk Arşivi'nde Osmanlı Divan kayıtlarında, Moskova'ya tâbi Kazak ve Çerkez'ler tarafından Azak'a, Taman yarımadasına ve Dnieper mansabına yapılan akınların İstanbul'daki akislerini takib edebiliyoruz⁶⁴. Bunların en çok telâş uyandıranı, 1559 baharında Azak kalesinin Dimitraş (دیمتراش) adında bir Kazak reisi tarafından muhasarası oldu. Osmanlı ülkesinin en şimali noktasında bulunan bu kale, ilk defa bir Rus kuvveti tarafından kuşatılıyordu. İlk çarpışmada Kazak kuvvetleri dağıldı. Dimitraş "Rus tarafında tekrar on bin kadar asker toplayıp," kale üzerine geldi. Bu orduda bulunan ve ileri atılan Çerkez'ler, kaleden çıkış yapan müdafiler tarafından şiddetle püskürtüldüler. Bu sırada, yukarda adı geçen âsi Jana beyi de kendi Çerkez kuvvetleriyle gelip muhasaraya katıldı. Kazak'lar nehir üzerinden, Çerkez'ler beri taraftan, Azak'a yeni bir taarruza hazırlanıyorlardı. Osmanlı'ların Kefe beyi, Çerkez'leri Dimitraş'la birleşmeden birdenbire basarak bozguna uğrattı, Kazak'lar da çekildiler⁶⁵. İstanbul'dan Azak'ı muhafaza için sür'atle gemiler gönderildi⁶⁶. Osmanlı'lar her an yeni bir taarruz bekliyorlardı. Özü

⁶² Karamzin VIII, 439.

⁶³ bak. Eck, 449-451.

⁶⁴ Bu vesikalar, kısmen A. Refik tarafından Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda neşrolunmuştur: sayı 17 (94), 1926, s. 261 vd. Fakat A. Refik, bu vesikaların başında yaptığı hülâsada hatalara düşmüştür. Kazak reisi Dimitraş'ın (دیمتراش) H. 967 dan sonra Azak'a ikinci bir hücum yaptığını söylüyor (s. 264). Halbuki bunu istinat ettirdiği vesikada açık bir şekilde, geçen bahardaki seferden, yani 966 seferinden bahsedilmektedir (bak. A. Refik, vesika V).

⁶⁵ A. Refik, vesika V.

⁶⁶ A. Refik, vesika I. Bu gemiler düşmanın çekilmesi üzerine kışlamak üzere Kerç'e döndüler (Vesika II).

mansabından Çerkezistan'a kadar bütün Karadeniz kıyıları tehlike içindeydi. Kefe beyi, sahillerde iki gemiyle kol geziyor, yeni gemiler inşası için tersaneleri tamamlamağa çalışıyordu⁶⁷. İstanbul'dan Azak'a nöbetçi yeniçeriler tayin olundu ve yeniden yedi gemi gönderildi⁶⁸. Öbür taraftan yine bu tarihlerde, Pşetuh (پشتوه) ve Can adlarındaki Çerkez beyleri Taman yarımadasına saldırıp yağmalarda bulundular. Kefe beyi bunlara karşı kanlı çarpışmalar yaptı. Bir müddet sonra Kırım Hanı, Pşetuh beyi ve "Moskov'a gitmeleri muhakkak olan,, Han ailesinden Can-pulat ve Can-temir sultanları ele geçirip hapsetmeğe muvaffak oldu⁶⁹. İstanbul'dan Han'a yazılan hükümde deniyor ki: "bundan evvel memleketimize tâbi olan İslâm-kerman kalesi ma'mur iken Özü suyundan (Dnieper) kâfirler taarruz etmezlerdi. Şimdi her sene gelip taarruz ettikleri için Özü kalesinin acele tamirini emrediyorum,,⁷⁰. Casusların getirdiği malûmata göre, 1560 baharında "Moskof beyi,, Nogay reisi İsmail Mirza ile (Astrahan'ın zaptında Rus'larla işbirliği yapan mahut Mirza) birleşip Dnieper tarafından Kırım'a taarruz edecek⁷¹ ve Dimitraş da 80 bin kişi başında Don nehri üzerinden harekete geçecekmiş. Bu haberler üzerine Osmanlı hükümeti, telâşa düştü; Kefe beyine sıkı hazırlık emirleri gönderildiği gibi⁷², Kırım Hanı'na da yakında gemilerle asker gönderileceği bildirildi⁷³. Rumeli'de bir çok Sancak beylerine, askerleriyle Silistre beyinin kumandasında toplanarak harekete hazır olmaları emri verildi. Bütün bu emirleri Padişah bizzat takip ediyordu⁷⁴. Fakat sonunda, Kırım Hanı'nın Rusya'ya taarruz için istediği askerlerin ve levâzimatın, nakliye güçlükleri yüzünden gönderilemeyeceği bildirildi ve kendisinin, vakit geçirmeden akın yapması, onun yerine Kırım'ı Osmanlı askerinin muhafaza edeceği yazıldı⁷⁵. Gerçekten 1560 yazında Dimitraş'la Çerkezler,

⁶⁷ A. Refik, *X. yüzyılda açık deniz meselesi*, TOEM, sene 16, 261, vesika II.

⁶⁸ A. Refik, vesika II. ve V.

⁶⁹ A. Refik, vesika III.

⁷⁰ 23 safer 967-24 teğrinsani 1559 - tarihli hüküm : A. R. vesika III.

⁷¹ A. Refik, vesika VI, fakat burada «kasd-i kadim» (كسَدِ كَدِيمِ) değil, «kasd-i Kırım» (كسَدِ كَرِيمِ) okunmalıdır.

⁷² A. R. vesika VI. - bu yazı Padişah'a sunulup onun tarafından okunduktan ve begenildikten sonra gönderildi.

⁷³ A. R. vesika VII: Han hazretlerine hüküm.

⁷⁴ A. R. vesika VIII: Silistre beyi Sinan Paşaya hüküm.

⁷⁵ A. R. vesika IX: Devlet Giray'a hüküm ; Karşıla. Feridun, II, 461.

Azak'a, sonra Adakale'ye taarruz etmek istedilerse de, Kefe beyinin donanma ile yetişmesi üzerine cesaret edemediler ve çekilip gittiler⁷⁶. Şimdi Devlet, şimalde yeni taarruzlara karşı her an uyanık olmak mecburiyetini duyuyordu. Moskof İmparatorluğu, ileri kollarıyla birdenbire Karadeniz şimalinde Osmanlı hakimiyeti için tehditkâr bir duruma geldiği halde Çar, Osmanlı devletiyle açık bir ihtilâftan kaçınıyordu. Bu sırada İvan, Han'a gönderdiği adamlar vasıtasıyla Kazak'ların kendi emri olmadan bu taarruz hareketlerine giriştiklerini bildiriyor, Dimitraş'ın 1560 daki taarruz teşebbüsünü önceden haber vererek "sonra bunu bizden bilmeyin," diye mesuliyetten kurtulmak istiyordu⁷⁷.

Osmanlı hükümetinin, ancak Avusturya ile sulh akdolununca (1562) kuzeyde harekete geçmek için bir karar verdiğini ve bazı plânlar hazırladığını görüyoruz. Han'a, ilk baharda Astırahan'a bir ordu gönderileceği, Don-Volga arasında bir kanal açılacağı, kendisinin de bu sefer için hazırlanması lâzım geldiği bildirildi. Moskova'nın Kırım'daki elçisi Nagoy, bu hususta Çar'a gönderdiği raporda diyor ki: "1563 senesi eylülünde Türk Hünkârı, Devlet Giray Han'a gönderdiği bir çavuş vasıtasıyla ilk baharda Astırahan üzerine yürümek için hayvanları beslemesini ve ihtiyat kuvvetleri hazırlamasını emretmiştir; Türk Sultanı, Han ile beraber kendi şehzadelerini de yollayacak; onların da emrinde külli miktarda asker ve Yeniçeri olacaktır. Türk sultanı bin araba hazırlanmasını emrediyor. Türkler, büyük bir kuvvetle gemilerle Don ırmağı üzerinden İlavlya çayına kadar çıkacak, İlavlya'nın ağzında arabaları küçük gemilere yükliyerek küçük Çerepaha çayına kadar yedi verst mesafeyi kat'ettikten sonra bugünkü Kaçalinski mevkiinden itibaren Çerepaha çayının ötesinden, Volga ırmağına doğru ineceklerdi; Astırahan'a kuvvet göndermek için Türk'lere, Çerkez'ler-

⁷⁶ A. R. vesika XII.

⁷⁷ A. R. vesika X. - XVII. asırda Don Kazak'larının bu gibi taarruzlarının kendi emri haricinde olduğunu bildiren Çar'a Kırım Hanı, «madem ki bunlar bizim tâbiimizdir diyorsunuz, zaptetmesini biliniz» diye yazıyordu (V. Zernov-H. Feyizhan, *Yarlıklar*, 108). Bununla beraber Çar, bu Kazak'ları kendi tâbiyetinde tutmağa önem veriyordu. 1557 de Kazak reisi Veşnevetki, Han tarafından yerinden atıldığı zaman Çar, ona, kendi topraklarında Bielev şehrini vermişti (Karamzin, VIII, 269). Esasında bu Kazak'lar, Moskof devletinin Osmanlı ülkelerine doğrudan doğruya taarruza cesaret ettiği I. Petro zamanına kadar, Rus istilâsını, öncü kuvvetleri sıfatıyla hazırlıyacaktırlar.

den, Nogay'lardan ve Kazan halkından heyetler gönderilmişti ve bütün bunlar Türk'lerle beraber hareket etmeğe hazır bulunuyorlardı. Astırahan Tatar'ları şehri zaptetmek için Türk kuvvetlerinin gelmesini bekliyorlardı. Şimali Kafkasya ahalisinin, hacca giderken Astırahan'a uğramalarına Rus Çarı'nın mani olması Türk Sultanı'nı çok kızdırmıştı. Devlet Giray, çavuşu geri gönderdi ve Moskof Çarı'nın kendisiyle sulh halinde yaşadığını bildirdi ve gönderdiği hususi bir adam vasıtasıyla Türk Sultanı'na, Astırahan'a kuvvet göndermemesini rica etti ve dedi ki: Bugün Astırahan'ı zaptetsen bile muhafaza edemezsin, Büyük Knaz onu yine geri alacak, arayerde boş yere insan kaybedeceksin,⁷⁸. Fakat Kırım Hanı, İstanbul'dan ancak Moskof'lara karşı kendi ordusunu takviye edecek yardımcı kuvvetler bekliyordu. Bu fütuhât kararı onu şaşırttı. Osmanlı hâkimiyetinin, Kefe ve Azak'ta olduğu gibi Don - Volga havzasında da yerleşmesi bizzat Hanlığı bir Osmanlı eyaleti durumuna düşürebilirdi. Onun, Padişah'ı bu fikirden vazgeçirmeğe çalışması şüphesiz en ziyade bu sebepten ileri gelmekte idi. Devlet Giray, Moskova'ya adam göndererek Padişah'ın bu kararını bildirdi ve Çar'a kendi isteklerini kabul ettirmek için bu tehditten istifade etmeğe çalıştı. Bu müzakerelerden anlıyoruz ki, Don ile Volga arasında bir kanal açma fikri daha bu zamanda bahis mevzuu olmuştur. Buna göre Osmanlı'lar Don ve Volga nehirleri üzerinde karşılıklı iki kale yapacaklar ve bunun arasında bir kanal açarak iki nehri birleştireceklerdir. Astırahan civarında üçüncü bir kale yapılarak bu bölge de Padişah'ın hâkimiyeti altına alınacaktır. Han, Padişah'ın, kendi ricası üzerine bu seferden vaz geçtiğini de ilâve ediyordu. Çar, Han'a hediyeler göndererek büyük memnuniyetini izhar etti⁷⁹. Devlet Giray, siyasetinde muvaffak olmuş, Çar, Han'ın elçisine Sahip Giray devrinde verilmiş hediyeleri (bu, bir nevi vergi oluyordu) vermeği taahhüt etmişti. Fakat Kırım devlet büyükleri, Mehmet Giray devrindeki verginin verilmesinde ısrar ettiler. Sonra Litvanya tarafından da teşvik olunarak, Kazan ve Astırahan'ın bırakılmasını talep ettiler. Bu isteklerin yerine getirilmesine imkân yoktu. Rus topraklarına karşı Kırım'lıların yeniden akınları başladı. İki sene sürmüş olan mütareke devresinden sonra Han, Moskof'lar üzerine

⁷⁸ Solovyev, kitap II, cilt VI, 214-215.

⁷⁹ Solovyev, 215.

yapacağı yeni sefer için İstanbul'dan malzeme ve asker istedi. Padişah, Malta adasına sefer hazırlığı yapıldığını, Macaristan hudutlarında savaşların tekrar alevlendiğini öne sürerek, bu yardımın şimdilik tehir olunduğunu bildirdi, fakat Moskof'ların ezilmesini "vâcip", gördüğünden, bu yardım gönderilinceye kadar savaştan geri kalmamasını yazdı⁸⁰. Han, 1565 kışında, toprakları takviye olunmuş ordusuyla Rusya üzerine yürüdü, etrafta yağma ve tahriplerde bulunduktan sonra bir Rus ordusunun gelmesi üzerine çekildi⁸¹.

Osmanlı Sarayı, son hadiselerden sonra artık Kuzey'de kati harekete geçmenin zamanı geldiğini kesin olarak anlamıştı. Kazan ve Astırahan'ın Moskof'lar elinden alınması, Kuzey'de Osmanlı nüfuz ve hâkimiyetinin takviyesi bir zaruret olarak kendini hissettirmekte idi. Fakat ihtiyar Padişah, şimdi, hâdiselerin zoruyla Orta - Avrupa'ya son seferine hazırlanıyordu (Sigetvar muhasarası, 1566). Hattâ, bizzat bu sefer için Kırım'dan kuvvet ayırıp göndermek icabetti: Macaristan'a Kalgay Mehmed Giray komutasında 20 bin kişilik bir ordu gönderildi⁸².

* *

Osmanlı Padişah'ı yalnız Rus'ların Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde teşkil ettiği siyasî tehlikeyi önlemek için değil, Kuzeyde ve Orta - Asya'daki müslümanlar nazarında "Halife-i rûy-i zemîn", sıfatıyla haiz olduğu dinî nüfuzu korumak için de harekete geçmeğe mecburdu. İslâmiyetin en büyük hükümdarı ve hâmişi sayılmakta idi. Onu, islâmiyetin hamisi yapan en mühim sıfatı, Mekke ve Medine'nin hâdimi, hac yollarının koruyucusu olması idi⁸³. Halbuki bu esnada, Orta-Asya müslümanlarına hac

⁸⁰ Tatar Hanı'na nâme-i şerif, 22 şaban 972: Ekler, vesika V.

⁸¹ Karamzin IX, 138.

⁸² Buna ait nâme-i hümayun, Feridun'da, II. 566: karşıla. *Es-seb'üs-seyyar*, 99; Hammer, bu sefere bizzat Devlet Giray Hanı iştirak etmiş göstermekle yanılıyor (VI, 137).

⁸³ Osmanlı pâdişahları, Selim I'den itibaren « خادم الحرمين الشريفين » unvanını önemle kullanmaktadırlar. Osmanlı'lardan önce de Mekke ve Medine'yi elde tutmak Hilâfetin başlıca şartlarından sayılıyordu (bak. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan*, Der İslam, Bd. VI, 1915). Osmanlı Padişahı'nın İslâm Halifeliğini en çok burada aramak gerekir. Barthold'un ve sonra Halil Edhem'in gösterdikleri gibi, Mısır'daki son Abbasi Halifesinin, Hilâfeti Selim'e terk

veya ticaret için Osmanlı ülkelerine geçmek hemen hemen imkânsız bir hale gelmişti. Bunun için Şeybanî'lerden Harezmi Hanı Hacı Mehmet Han (1560 - 1603), yeni Padişah II. Selim'e Haydar Bahadır adındaki elçisi ile bir mektup gönderdi. Bunda, Acem Şahı'nın Türkistan'dan giden hacıları kendi memleketine girer girmez tevkif ettiğini ve Astırahan'ı alan Moskoflar'ın da hacılara ve tüccarlara yol vermeyip güçlük çıkardığını bildiriyor, Astırahan'ın (Ejderhan) fethedilip bu yolun açılmasını istiyordu⁸⁴. Şüphesiz o, Halife-Sultan'a Kazan ve Astırahan gibi müslüman memleketlerinin "kâfir", Moskoflar eline düşmesinden de şikâyet ediyordu. Padişah, Harezmi Hanı'na yazdığı cevabında, Şah'ın tevkif ettiği adamların kurtarılmasına çalışacağını ve hacıların tüccarların emniyetle gidip gelebilmeleri için Astırahan yolunun açılmasına niyet ettiğini bildirdi⁸⁵. Böylece Moskof'lara karşı şikâyetler, yalnız Kırım'dan ve Nogay'lardan değil, Orta-Asya müslümanlarından da geliyordu⁸⁶. Orta-Asya ve Kuzey Müslümanlarının müracaatlarını yerine getirmek için kuzeyde harekete geçmek, Padişah için bir kere daha bir zaruret olarak kendini gösteriyordu.

Bu vesikalarda açıkça belirtildiği gibi, hacılar kadar tüccarların menfaati de bahis mevzuu idi. Volga havzası asırlardan beri Harezmi'ye (Hiva) yalnız siyasi değil, kültür ve ticaret bakımından da sıkı sıkıya bağlı idi⁸⁷. Astırahan düştükten sonra Harezmi (Hiva) Hanı ister istemez Çar'a elçi ve hediyeler göndermiş ve Harezmi

ve ferağ ettiği bir masaldır (bak. Halil Edhem, *Melik Tumanbay II adına Çorlu'da bulunan bir kitabe*, İstanbul 1935); fakat Mekke ve Medine'nin hâdimi sıfatı Padişah'a aynı zamanda hac yollarını müslümanlara açık bulundurmak, hacı kolaylaştırmak vazifesini de yüklüyordu.

⁸⁴ bk. Ekler, vesika I. ve ayrıca Kefe beyine ve Tatar Hanı'na yazılan hükümler: A. Refik, *Ejderhan seferi* s. 4. Orta Asya'nın Batı ile münasebetleri için bu yol mühimdir. 1557 de Hindistan'dan dönen Osmanlı amirali Seydi Ali Reis, Orta-Asya'dan Astırahan yolu ile Türkiye'ye gelmek istedi, fakat Moskof istilâsının Kıpçak steplerinde sebep olduğu kargaşalıklar yüzünden yanındaki tüccarlarla beraber geri dönmek zorunda kaldı (bak. *Mir'at-ül-memâlik*, Necip Asım neşri, İstanbul 1313, s. 37-4).

⁸⁵ bak. Ekler, vesika I.

⁸⁶ Harezmi Hanı'ndan başka Semerkant ve Buhara hanları da bu şikâyetleri tekrarlamakta idiler: Bk. Tatar Hanı'na nâme, A. Refik, s. 4.

⁸⁷ bak. Barthold, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927, s. 132 vd.; İakubovski *La Horde d'Or*, 62, 128, 161. ayrıca, Z. V. Togan, *Türkistan*, 25-40 ve 100 vd.

tüccarlar ticaret imtiyazı istemek için Moskova'ya gelmeğe başlamışlardı⁸⁸. O zamanlar Aral'dan Kırım'a kadar Deşt-i Kıpçak'a⁸⁹ yayılmış bulunan göçebe Nogay'ların da iktisadi zaruretler altında nasıl Moskova'ya bağlanmaya başladığını yukarıda işaret etmiştik. Moskof'ların büyük ticaret yollarını ve pazarları ele geçirerek müslüman ticaretini kendisine tâbi hale getirmesi, müslümanları hiddet ve endişeye salmakta idi. Hind Okyanusu'nda hac ve ticaret yolları için Portekiz'lilerle savaşıyan Osmanlı Devleti, kuzeyde eskiden kıtalar-arası büyük ticaret yollarından biri olduğunu bildiğimiz Orta Asya-Astirahan-Kırım yolunu⁹⁰ kendi hesabına canlandırmayı şüphesiz arzu ederdi. Padişah, mektubunda Astirahan yolunun "menfaat doğuran ticaret," için ehemmiyetini bilhassa işaret etmektedir⁹¹. Devlet, nihayet meseleyi ciddiyetle ele almağa karar verdi. II. Süleyman'ın ölümü ve tecrübesiz II. Selim'in tahta çıkışı ile baş gösteren kargaşalıklar yatışmış, Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa, işleri her zamankinden daha kuvvetli bir otorite

⁸⁸ Karamzin VIII, 252.

⁸⁹ «Deşt-i Kıpçak»ın tarifi hakkında bak. Münecim başı II, 696.

⁹⁰ bak. W. Heyd, *Hist. de commerce du Levant* II, 156-253 ve 364-407.

⁹¹ Bak. Ekler vesika I. Gürcistan'dan gelen tüccarlara engel olduğu için Dadyan hakimine gönderilen ihtar mektubu: Divan-ı hümayun mühimme defteri 6, s. 411, vesika 867.-Burada, Osmanlı devletinin doğrudan doğruya Rusya ile yaptığı ticarete de temas etmeden geçemeyeceğiz. İki taraf arasında ilk siyasi münasebetlerin bu ticaret meseleleri dolayısıyla kurulduğunu biliyoruz (Spuler, *Europ. dip.*, 413). Osmanlı Sarayı, Rusya'ya bilhassa kürk almak için tâcirler göndermekte idi. 1565 tarihine doğru Rusya'ya bazı eşya ile beraber samur kürk ve balık dişi almak üzere bir Ermeni tâciri gönderilmişti (Ekler, vesika II. III). Az bir müddet sonra Saray ihtiyacı için Rusya'ya gönderilen bir hassa tâcirinin Puçab (پوچاب) şehrinde 350 yük malı Litvanyalı'larla savaş yüzünden yanmış veya ahali tarafından yağma edilmişti. Padişah, Çar'a mektup yazarak, bu malların eksiksiz meydana çıkarılıp gönderdiği adama teslim olunmasını ve emniyetle «Sarayının eşğine gönderilmesini» bildirdi (Ekler, vesika, II). 1568 yılında yine Saraya samur kürk almak için iki tâcir gönderildi. Bunlardan birisinin ölmesi üzerine öbürünün mallarla acele geri gönderilmesi «Moskof kıralına» yazıldı. Padişah mektubunun sonunda diyor ki: «ta ki sizin dahi bu tarafta bulunan tâcirleriniz olıgeldiği üzere ahsen vechile ol tarafa varup geleler» (Ekler, vesika VIII); ayrıca Han'a yazılan mektupta Rusya'ya kürk almak için giden bir çok tâcirlerin hala dönmediğinden bahsolunuyor (Mühimme 7, s. 998, vesika 2730). Rusya'ya, daha XIV. asırda Altın ordu devrinde Şark ve Garp tâcirlerini bu kürk ticareti çekiyordu; fakat o zaman bu ticaretin merkezi, Altın-ordu paytahtı Saray şehri idi (bak. İakoubovski, mezkûr eser, s. 143).

ile ellerine almıştı. Devletin dışarda bir ihtilâfı yoktu: İmparator Maximilien'le 8 senelik bir sulh muahedesi imzalanmıştı (Şubat 1568)⁹². Lehistan'la da sulh muahedesi yenilendi. Padişah, Tatar Hanı'na, muahedeye aykırı olarak Leh topraklarına akın yapanları cezalandırmasını ve "arada olan dostluğa ve muahedeye tamamiyle riayet ettirmesini," muhtelif defalar ehemmiyetle bildirdi⁹³. Keza İstanbul'a gelen İran elçisiyle de evvelki esaslar üzerinde yeni bir sulh ahitnamesi imzalandı⁹⁴. Her tarafta sulh emniyet altına alınmıştı. 1568 yılı başlarında Astrahan seferi meselesi Divan'da önemle görüşüldü. Kuzey'e bir sefer düşüncesi, Osmanlı hükümetini çoktanberi meşgul ediyordu. Daha Sokollu'dan önce Semiz Ali Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında, 1563 te, Don-Volga arasında bir kanal açılması ve bu nehirler üzerinde kaleler yapılması düşünülmüş, fakat sonra yukarıda gördüğümüz gibi tehir olunmuştu. Bu meselede devlet adamları arasında görüş farkları vardı. Harp taraftarı, enerjik bir devlet adamı sayılan Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa bu fikri kuvvetle benimsiyerek fiile çıkarmağa azmetmişti. Fakat II. Selim ile beraber gelen yeni nedimler Sokollu'nun mutlak otoritesini yıprandırmak için her fırsattan istifadeye çalışıyorlardı. Onlar, bu seferin hayalî bir teşebbüs olduğunu, boş yere devleti nihayetsiz masraf ve zarara sokacağını ileri sürerek mani olmağa çalıştılar. Fakat kuzey memleketlerindeki durumu yakından bilen kimselerin verdiği malûmata dayanan Sokollu, herkese karşı ısrar etti ve Padişah'ı da kendi fikrine uydurdu⁹⁵. Geniş bir plân halinde tasarlanan bu seferden İmparatorluk

⁹² Müzakereler hakkında bak. Hammer, VI. 196-200. «Nemçe ve Alaman kiralı imparator Maksimilyan» a verilen muahedenin Türkçe metni, Mühimme defteri 6, s. 43.

⁹³ Mühimme defteri 6, s. 49, vesika 97; s. 88, vesika 180; defter 7 s. 1002, vesika 2751.

⁹⁴ bak. Hammer, VI, 205.

⁹⁵ bk. Âli, D. T. C. Fakültesi yazması, ikinci Selim saltanatı, ikinci vakıa; karşıla. Peçevi, I. 468 - Osmanlı müverrihlerinden belli başlıları: Âli, Peçevi, Karaçelebi zâde, Münecim başı bu seferden bahsetmişlerdir. Hepsi müşterek bir kaynaktan ayrı ayrı istifade etmiş görünüyorlar. Birbirlerine nazaran fazlalıklar ve noksanlar var. Fakat anlatış sırası ve izah tarzları aynıdır. Bu seferden bahseden Hayrullah efendi, Peçevi'yi takip etmekle beraber Âli'den ve Hammer'den de istifade etmiştir (bk. XII. s. 34-36). *Es-seb'üs-seyyar*, Karaçelebi zâde'yi tekrarlıyor. Bütün bunların hepsi Sokollu'nun muvaffakiyet-sizlikle biten bu teşebbüsünü gayri müsait bir şekilde tefsir ediyorlar. Bu kro-

birçok büyük siyasi faydalar bekliyordu. Vakanüvislere göre, herşeyden önce Azerbeycan ve İran'a yapılacak seferler için kolay bir yol açmak bahis mevzuu idi⁹⁶. Don-Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılırsa, Karadeniz'den Hazar denizine gemilerle doğrudan doğruya erzak ve mühimmat sev-kolunarak Şark seferleri kolaylaşacak, Şirvan, Karabağ ve bütün Gürcistan'ın itaati sağlanacak, Devlet, İran'ın en iç bölgelerine sarkmak imkânını bulacaktı. Aynı kaynaklara göre, bunun yanında Astırahan'ın Moskof'ların elinden kurtarılması, "Bahri zulemâta", kadar fetihler yapılması, Rus ve Çerkez memleketlerine akınlarda bulunulması da düşünülüyordu⁹⁷. Fransa elçisinin raporu Osmanlı vakanüvislerini tamamiyle teyit etmektedir. Ona göre gaye "Şirvan'a erzak ve mühimmat sevk etmek maksadiyle Hazar denizine inmek için Volga ve Don nehirleri arasında bir kanal açmaktır,,. Bunu emniyete almak için Moskof'ların elinden, evvelce Kırım Hanı'nın olan⁹⁸ Astırahan ve Kazan'ın zaptolunması düşünülmekte, Moskova ile bir harp dahi göze alınmaktadır⁹⁹. Avusturya elçisi, Astırahan'ı zaptetmek ve böylece şimal ve şark

nikörler, seferin nasıl cereyan ettiği hakkında da sarih bir bilgi vermiyorlar. Bu husustaki noksanımızı, o sırada Osmanlı gemilerinde küreğe konmuş Maltsev adında bir Moskof elçisinin yazdıkları ve Moskova Arşivindeki diğer vesikalardan çıkarılan malûmat tamamlıyor (bak. Solovyev, 220 v.d.). Öte taraftan bu sefer hakkında İstanbul'daki Avusturya elçisi Albert de Wyss'in raporlarında (bak. E. Hurmuzaki, *Documente...*, Vol II, part 1, 588), keza Fransız elçisi G. de Grandchamp'ın Paris'e gönderdiği raporlarda (E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques*, Paris 1853, III, 57, 62, 89) mühim malûmata rastlanıyor. Biz bunlara Osmanlı divan defterlerinden çıkarılan vesikaları katıyoruz. Bu vesikaların bir kısmı, A. Refik tarafından TOEM de neşredildi. (*Bahri Hazer-Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, sayı 43, 1333, s. 1-14). Biz bu vesikaları Arşiv'de yeniden gözden geçirdik. A. Refik'in yanlış okuduğu veya atladığı yerleri notlarda işaret edeceğiz. Bunlardan başka yeni vesikalar da bulduk. Bunlardan bazılarını *Ekler* de neşrediyoruz.

⁹⁶ Peçevî (I. 469) kanal açılmasını Sokollu'nun, İran seferine bir başlangıç gibi düşündüğünü söyler, diğer vakanüvisler de aşağı yukarı aynı iddiadadırlar.

⁹⁷ bk. Alî, Peçevî 468 - 469, Karaçelebi zâde, 447.

⁹⁸ Sahip Giray 1549 da Astırahan'ı zaptedince yeğeni Devlet Giray'ı Astırahan Hanı yaptı (Howorth II, 354).

⁹⁹ "Achever la tranchée des deulx fleuves du Vulgue et de Thanays, pour aller tomber dans la mer Caspia pour pouvoir mener et conduyre vivres et munitions à Cirvan ... et comme ceulx-cy se délybéroient pour s'en assurer

ticaret mallarını İstanbul'a daha kolay getirmek için Padişah'ın Don-Volga nehirleri arasında seyrü sefere müsait bir kanal açmak istediğini söylüyor¹⁰⁰. Keza o, Moskof'ların ve İranlı'ların bu işe mani olmak isteyeceklerini düşünen Türk'lerin ona göre tedbir aldıklarını da ilâve ediyor.

Kırım'daki Rus elçisi Nagoy, hacca giden Buhara'lı ve Hiva'lıların, Moskof eline düşen Kazan ve Astırahan'ın kurtarılması için Padişah'a müracaat ettiklerini, onun da bu müracaatlar neticesinde büyük ticarî menfaatler getiren Astırahan'ı almak niyetiyle harekete geçtiğini yazıyor¹⁰¹. Nagoy'un bu ifadesi bizim Divan kayıtlarının hemen hemen aynıdır¹⁰². Divan kayıtlarına göre, 1569'daki teşebbüsün hareket noktası, Harezmi Han'ın mektubudur. Padişah, 1568 yılı başlarında Kefe beyi'ne ve Tatar Han'ına birer yazı göndererek Semerkand'dan, Buhara'dan ve son olarak Harezmi Han'ı Hacı Mehmet Han'dan aldığı mektuplar üzerine, Türkistanlı hacıların ve tüccarların yol emniyetini sağlamak üzere Astırahan'ı zaptetmeğe karar verdiğini bildiriyor ve bu işte muvaffakiyete varmak için nasıl hareket olunması lâzım geldiği hakkında onların fikirlerini soruyordu. Tatar Han'ına yazılan mektupta "Kazan ve Ejderhan (Astırahan) vilâyetleri eskiden Nogay'ların elinde idi, şimdi niçin kâfirlerin eline geçmiştir. İçinde ve etrafında kalan Tatar mırzalarının'dan kimler vardır ve ne zaman ve ne sebeple bu kale elden gitmiştir. Bütün bu hususlar hakkında mufassal ve açık malûmat isterim. Bu vilâyetin fetih olunması en mühim işlerden olduğundan buna kati olarak karar verdim," diyordu¹⁰³. Görülüyor ki, bu ve diğer vesikalarda kanal açılması ile beraber bilhassa, Astırahan'ın fethi bahis mevzuudur. Esasen

le paz, de prendre deux grandes villes du Moscovite, à sçavoir Hasdraan (Astırahan) et Cazan...» (IX. Charles'e 14 Mart 1569 t. mektup).

¹⁰⁰ «.. Versus Pontum Euxinum ad faciendam fossam navigabilem ex Tanaj fluio in Volgam amnem qui in mare Caspium influit, eo nimirum proposito ut Moscorum ciuitas Hasdraacau appellata, celebre in illis locis emporium, Turcico subiugetur Imperio, quo mercimonia tam septentrionalia quam orientalia commodius constantinoplum deportari queant...» : 12 Mart 1569-Hurmuzaki, aynı yer. (Bu lâtinçe mektubu, değerli arkadaşımız Dr. Samim Sinanoğlu Türkçeye çevirmiştir). ¹⁰¹ Bak. Solovyev, 218.

¹⁰² Karşıla. Tatar Han'ına hüküm, Ekler, ves. IV; Kefe beyi'ne hüküm, A. Refik, s. 4, Nagoy, İstanbul'un teşebbüsünü Han'dan öğrenmişti (Solovyev, aynı yer).

¹⁰³ Ekler, ves. IV.

müverrih Âli de halk arasında bu seferin "Ejderhan ve Kazgan seferi," diye meşhur olduğunu zikreder. Vesikalarımızda seferin resmî adı "Ejderhan seferi," dir. Rus ve Avusturya elçilerinin raporları da şüphesiz daha ziyade bunu teyit edecek mahiyettedir. Esasen Osmanlı'ların Kuzey siyaseti hakkında yukarıdan beri verdiğimiz izahlar teşebbüsün tarihi menşeyini açıkca göstermiştir. Her halde asıl iş, aşağı Volga havzasının Osmanlı hakimiyeti altına sokulması idi. Anlaşıldığına göre seferin plânı: evvelâ Don-Volga arasında kanal açmak, gemileri Volga'ya geçirmek ve Volga yoluyla orduyu ve bilhassa topları Astırahan üzerine sevk etmek, oradan Hazar denizine çıkmaktı. Şüphesiz iki nehir arasında bir kanal açmak ve Astırahan'ı zaptetmek suretiyle bu yoldan İran seferleri için faydalanmak düşüncesi mühim rol oynuyordu; çünkü o zaman devlet için en büyük bir mesele, Gürcistan, Azerbeycan, Şirvan üzerinde İran'la olan rekabet idi. Sokollu, rakiplerine karşı teşebbüsü en ziyade bu cihetten müdafaa edebilirdi. Osmanlı Sarayı'na, Gürcistan, Şirvan beylerinden de, İranlı'lara karşı himaye istemek üzere birbiri arkasından elçiler gelmekte idi¹⁰⁴. Gönderilen emir üzerine Kefe beyi Kırım Hanı ile müşavere ederek Astırahan'ın fethi için neler yapmak lâzım geldiğini ve nelere ihtiyacı olduğunu bir defter halinde İstanbul'a bildirmişti¹⁰⁵. Sokollu, evvelâ Kefe Sancak beyliğine, Çerkes olup bu taraflar hakkında etraflı bilgisi olan kabiliyetli bir adamını, şıkk-ı sani defterdarı Kasım'ı tayin etti¹⁰⁶. Kasım, Kefe'de bilenlerden malûmat topladığı gibi, hususi surette adamlar göndererek bölgeyi tetkik ve mesaha ettirdi ve kazılacak yeri altı deniz mili olarak tesbit etti¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Gürcistan beylerinden Georgi (گورگی) Melikine hüküm: Mühimme defteri 6 s. 414, vesika 92; Gürcistan beylerinden Dadyan melikine hüküm: s. 411, vesika 867; Gürci beylerinden Kürel (کورل) melikine hüküm: mühimme defteri 7 s. 840, vesika 1301 ve başkaları.

¹⁰⁵ Tatar Hanı'na nâme-i Hümayun: A. Refik s. 5-6.-A. Refik, vesika üzerindeki şu ibareyi almamış: «Ademisine atlas kise ile gümüş kozalak verildi».

¹⁰⁶ Peçevî I. 468. - Âli, Münecim başı ve Karaçelebi zade'ye göre, Sokollu, Kasım beyin Kefe'den gönderdiği yazılar üzerine bu kanal işine karar vermiştir. Hammer de kanal işini ilk defa Kasım'ın düşündüğünü söylüyor (VI, 213)! Fakat kanal tasarısının daha 1563 te ortaya atıldığına yukarıda işaret etmiştik.

¹⁰⁷ Peçevî I. 469. Kanalin kazılacağı yer, Maltsev'in bize bildirdiğine göre «Perevolok» mevkiinde idi (bk. Solovyev, 220). Perevolok, A. Jenkinson'un 1562

Sokollu büyük bir gayretle işe girişti. "Ejderhan sefer-i mühimmi," için her tarafa sıkı emirler gönderiyor, nakliyat için yeni gemiler inşası, erzak ve mühimmatın hazırlanması, İmparatorluğun muhtelif yerlerinden gidecek askerlerin harekete geçirilmesi için hummalı bir faaliyet gösteriyordu. Evvelâ Kefe'ye, yeni gemiler inşası için Hassa reis'lerden iki gemi mühendisi ile ustalar gönderildi¹⁰⁸; Azak kalesine mühimmat yığıldı. Kefe kadısına asker için 500 kantar peksimet hazırlaması emrolundu¹⁰⁹. Kasım beyin Kefe'de yeter miktarda zahire bulunmadığını bildirmesi üzerine¹¹⁰ Anadolu'da Çorum beyine, zahire yetiştirmek vazifesi verildi¹¹¹. Kefe'ye sekiz gemi ile zahire geldi ve derhal Azak'a sevkolundu¹¹². Yine sefer için Kefe'de, zenginlerden orduya etlik hayvan tedarik edecek kimseler (celepkeşler) tayin olundu¹¹³.

Astırahan seferine gidecek orduya gelince, Kasım bey'e Kefe Beylerbeyliği verilerek komutan tayin olundu. Silistre, Nigbolu, Amasya, Canik sancaklarındaki zeamet ve tımarlılar, sancak beyleri komutasında, Küstendil ve Çorum sancakları¹¹⁴ tımarlıları Alaybeyleri komutasında olmak üzere bahara doğru Kasım Paşa'nın komutası altında toplanmak üzere emir aldılar¹¹⁵. Bu eyalet askerlerinin yekûnu herhalde 10.000 den aşağı

tarihli haritasında Don'la Volga'nın birbirine en ziyade yaklaştığı bugünkü Stalingrad çevresinin adı olarak gösteriliyor.

¹⁰⁸ Kefe Sancağı beyine hüküm, 18 Muharrem 976: Mühimme defteri 7, s. 622, vesika 1738. A. Refik'te tarih yanlışlıkla 972 çıkmıştır. Keza ikinci satırda « رتبلندن » değil, « رتسلندن » olmalı. Ustaların Akkerman'dan acele kayıkla Or-azı'na (Perekop) gönderilmesi hakkında, Akkerman beyine hüküm, 9 Şevval 975: Mühimme 7, s. 426, ves. 1225.

¹⁰⁹ Kefe kadısına hüküm: A. Refik, s. 8.

¹¹⁰ O yıl Kırım'da büyük bir kıtlık olmuştu: Solovyev, 219.

¹¹¹ Kefe beyine hüküm: Mühimme defteri 7, s. 626, vesika 1748; Çorum beyine ve Çorum Sancağı kadılarına hüküm: mühimme defteri 7, s. 759, vesika 2079.

¹¹² Kefe beyine hüküm: Mühimme 7 s. 945 vesika 2599.

¹¹³ Kefe beyine hüküm: A. Refik, S. 8.

¹¹⁴ Küstendil beyi Han'la Kırım muhafazasında, Çorum beyi de 50 sipahi ile kendi sancağında kalacaktı: Küstendil ve Çorum beylerine hükümler: A. Refik, s. 10.

¹¹⁵ Kefe beyine hüküm, 4 Recep 976: Mühimme defteri 7, s. 972, vesika 2691-A. Refik bu vesikanın başında önemli bir satırı atlamış, buraya aynen alıyoruz: « كندولرى و سنجق بکلى و کوستندیل سنجق سپاهلارى آلاى بکلىله و آماسیه، جانیک بکلى: چوروم بکلى، کندولر و زما و ارباب تيارلرله و چوروم بکلى ».

değildi ¹¹⁶. Ayrıca komutanın, Kefe vilâyetinde bulunan kale muhafız askerlerinden istediği kadarını alabilmesi için kale komutanlarına emir gönderildi ¹¹⁷. Kasım Paşa bu askerlerden de ordusuna 1000 kişi aldı ¹¹⁸. Kefe'ye donanma ile, büyük muhasara topları, çapa, kürek, külünk gibi pek çok kazı âletleri gönderildi. Ayrıca kazı işleri için Kefe, Tat-ili, Balıklava, Mengûp ve Taman halkından çok miktarda ücretli amele (جرمخور) çıkarıldı ¹¹⁹. Moldavya ve Eflak'den de bir çok asker ve amele gönderildi ¹²⁰. Aynı zamanda Çerkez kabilelerine -bu arada Jana beylerine, تركوشه beylerine, حالی beyine, شومال beye ve hepsinden üstte tutulan Terek hakimine Padişah tarafından ayrı ayrı fermanlar gönderilerek kuvvetleri ile Kasım'ın komutası altına girmeleri emrolundu ¹²¹.

Kırım Hanı'na gelince, ona, Tatar ordusunu "Kethüda,, (şüphesiz Kalgay) komutasında göndermesi ve kendisinin Küstendil beyi ile Kırım muhafazasında kalması yazıldı ¹²². Bu esnada Devlet Giray, Osmanlı sefer teşebbüsünü, 1563 olduğu gibi Moskova'ya karşı bir koz gibi kullanarak, kendi siyasetini yürütmeye çalışıyordu. Rus elçisi Nagoy'a diyordu ki: "Müslüman yurtlarını zapteden Çar'a karşı Sultan, bütün müslümanları birleştirip hareke-

¹¹⁶ Ayni Ali'nin Kavanin-i Âl-i Osman ... adlı eserine göre (XVII. asır başları) Küstendil, Çorum, Amasya, Canik, Silistre, Niğbolu, Kefe timar ve zeamet sahipleri 160 Zaim ve 3335 timarlı tutuyor; bunların ayrıca Cebelû'ları için ortalama iki misli ilâve edilince bu miktar 10-11 bin olur. Rumeli'den gönderilen bu kuvvetlere A. de Wyss de temas ediyor: «Ad haec Duodecim Zanzakys Europeis ininnetum est ut cum suis militibus ad Tanaim se conferant terrestri itinere...» (Mez. rapor).

¹¹⁷ Mühimme defteri 7, s. 820 vesika 2275. Ekler, vesika, IX.

¹¹⁸ Kefe beyine hüküm, A. Refik, s. 8.

¹¹⁹ Peçevi, 469; Hayrullah efendi'de 6000 amele (XII. 35).

¹²⁰ Solovyev, 220; Fransız elçisi G. de Grandchamp'ın raporu (14 Mars 1569): «et pour ce faire qu'ilz faisaient lever ung incroyable nombre de pyonniers et contraignoient la Vallacquey et la Boldavye de leur en envoyer ung grand nombre aux despens du Pays». Keza Avusturya Elçisi A. de Wyss'in mezkûr raporu «... quibus se coniungent Transalpani atque Moldani cum aliquot Equitum et peditum turmis».

¹²¹ Padişah, bütün bu Çerkez beylerine kendi tâbileri imiş gibi hitap etmektedir. bak. Ekler, ves. X.

¹²² Han hazretlerine nâme-i hümayûn, Mühimme defteri 7, s. 1007, vesika 2757.

te getirmiştir ve Astırahan'ı zaptederek beni buranın da Hanı ilân edecektir, en iyisi siz savaşa hacet kalmadan Astırahan'ı bana teslim edin., IV. Ivan, bu teklifi reddetti¹²³. Öbür taraftan aynı Rus kaynaklarına göre Han, susuzluk, soğuk, kıtlık gibi güçlüklerden, Çar'ın Astırahan'a büyük bir kuvvet gönderdiğinden ve binaenaleyh bu seferin müsbet bir netice vermiyeceğinden bahsederek Padişah'ı bundan vaz geçirmeğe çalışıyor ve bu kuvvetlerin kendisi ile birlikte doğrudan doğruya Moskof ülkesi üzerine gönderilmesiyle daha mühim bir netice alınacağını söylüyordu. Şayet muhakkak gitmek lâzım geliyorsa, seferi ilk baharda erkenden yapmak ve Astırahan'ı zaptetmek lâzım geldiğini, bu şehir zaptolunamazsa karşısına, eski şehrin yerine bir kale yapılarak Rus'ları daimi surette tazyik altında tutmak icabettiğini bildiriyordu¹²⁴. Han'ın padişahı seferden vazgeçirme teşebbüsünü, Kırım kaynakları da teyit ediyor: *Es-seb'üs-seyyar*'a göre¹²⁵, İstanbul, Han'a bu sefer hakkında fikirlerini sorduğu zaman o, bütün tedbirlerle beraber bu teşebbüsün mahzurlarını da bildirmişti. Ona göre Azak denizi büyük gemilerin girmesine müsait olacak derecede derin olmayıp küçük gemiler de ekseriya fırtınalı olan Karadeniz'e dayanamaz. Buna mukabil Osmanlı devletinin başka taraflarda meşgul bulunduğu zaman, bu kanaldan Moskof'ların istifade ederek Kırım ve Karadeniz sahillerini vurmaları çok muhtemeldir. Binaenaleyh beklenen faydalar elde edilemiyeceğinden bu teşebbüsten vazgeçmek daha hayırlı olacaktır. Han'ın bu şekilde konuşması, şüphesiz Moskova'da nüfuzunu arttırmak gayesiyle olacağı gibi, asıl sebep neticede Hanlığın da bir Osmanlı vilâyeti durumuna düşeceği korkusu idi. O, Astırahan'ı Osmanlı'ların yardımı ile, fakat kendisi için almak istiyordu. Görülüyor ki Hanlık, daha bu devirde iki imparatorluk arasında kendi nüfuz sahasını korumak ve arada ezilmemek için nazik bir politika gütmek mecburiyetini duyuyordu.

Her ne olursa olsun, Sokollu, bütün muhalefetlere rağmen bu sefere kati olarak azmetmişti. Bu işte en büyük yardımcısı Çerkez Kasım Paşa, onu kuvvetle teşvik etmekte idi¹²⁶. Bütün kış

¹²³ Solovyev, 219.

¹²⁴ Aynı yer.

¹²⁵ S. 101.

¹²⁶ Âli, aynı yer ; Peçevi, 468.

hummalı hazırlıklarla geçtikten sonra¹²⁷, ilkbaharda donanma, Osmanlı ordusunu Kefe sahillerine çıkardı¹²⁸. Burada Kırım Han'ı ordusuyla gelip bunlara katıldı¹²⁹. Kefe'den hep birlikte harekete geçildi. Toplar 500 kişilik bir kuvvetin himayesi altında gemilerle Azak'tan Don nehrini takibederek çıkıyordu. Askerin erzak ve mühimmatı Azak'ta depo edilmiş ve 40 günlük erzaklarını almalarına müsaade olunmuştu. Osmanlı ordusu büyük bir ihtiyatla ilerliyordu. Çünkü pusu kurmaya çok elverişli yerleri bulunan Don ırmağı üzerinde Kazak'ların ve Rus kuvvetlerinin taarruzları her an beklenmekte idi. Fakat orduyu hayrete düşüren bir keyfiyet olarak, hiç bir taarruz olmadı. Ve ordu beş haftalık bir yürüyüşten sonra bütün kuvvetleri, amele gurupları ve her türlü alât ve

¹²⁷ Avusturya elçisi diyor ki «İstanbul'da karada ve denizde yalnız büyük bir harp hazırlığı görülüyor» (12 Mart 1569 tarihli mez. raporu).

¹²⁸ Sefere katılan Osmanlı ordusunun mevcudu hakkında rivayetler muhtelifdir. Osmanlı vakanüvisleri açık bir rakam vermezler; «pek çok yeniçeri, z a i m, s i p a h i, c e r e h o r» gönderildiğini kaydederler. Karaçelebi zade (447) yeniçeriler için «birkaç bin» der. Avusturya elçisi Al. de Wyss, bu sefere katılanların miktarını, rivayete göre 200.000 diye yazar (mez. rapor)! Fransız elçisi, İstanbul'dan otuz galer ile üç binden ziyade yeniçeri ve yüz kadar gemiyle mühimmat ve levazım gönderildiğini kaydeder (IX. Charles'a 14 Mart 1569 tarihli yazısı). Hammer'e göre (VI, 213), Astırahan'a 10,000 yeniçeri, 20.000 süvari gitmiş ve Azak'a onbeş kadırğa gönderilmişti. Ayrıca 30.000 Tatar, bunlara iltihak etmiş. Karamzin (aynı yer), 15 bin sipahi 2000 yeniçeri diyor. Hayrullah efendi (XII, 35) ve A. Refik 20.000 sipahi, 3000 yeniçeri adetlerini veriyorlar. Solovyev (S. 220) Karamzin'i tekrar ediyor. Biz, yukarıda, giden sipahi miktarını resmi vesikalara göre 10-11 bin olarak tahmin etmiştik. Yeniçeriler için elimizde bir vesika yoktur. Bununla beraber 3000 rakamı en ziyade kabule şayandır. Herhalde Osmanlı ordusu ancak bir Beylerbeyi komutasında hareket edecek büyüklükte çok kalabalık olmiyan bir ordu idi. Galiba Karamzin'in, herhalde Kırım'daki Rus ajanların n ifadelerine dayanarak verdiği rakam, hakikate en yakın görünüyor.

¹²⁹ Yukarda Kalgay'ın gönderileceği emredildiği halde Han, sefere bizzat iştirâk etmiş olacaktır. Gerek Osmanlı vakanüvisleri gerekse o zaman Osmanlı gemilerinde esir bulunan Maltsev'in müşahedesi (Solovyev, 220, 221) Han'ın bizzat sefere geldiğini teyit etmektedir. Sarıh bir delil, Kırım Başbeyi Şirin Ali Bey'e gönderilen 11 eylül 1587 tarihli vesikadır: Bunda «Devlet Giray Han'ın İslâm askrini doğru yoldan götürmediği sarp yerlerden götürdüğü» kaydediliyor (Vesikanın sureti: A. Refik, s. 13). Han ordusunun mevcuduna gelince, gerek Rus gerek Osmanlı kaynakları 50,000 gösterirler. Kırım ordusu için ekseriya yuvarlak hesap verilen 50000, 100000 rakamlarını hiçbir zaman olduğu gibi almamalıdır.

edevatiyle evvelce tesbit olunan *Perevolok* mevkiine geldi. Derhal kanalın kazılmasına başlandı (1569 Ağustos başları)¹³⁰. Osmanlı'lar burada üç ay kadar devamlı bir şekilde çalışarak kanalın üçte birini¹³¹ kazdılar. Sokollu, giriştiği bu cüretli işi muvaffakiyetli bir neticeye erdirmek için Kasım'a İstanbul'dan yeniden gemilerle yardım gönderiyordu¹³². İstanbul'un başlıca korkusu Moskof'larla İranlı'ların birleşerek müşterek bir harekette bulunmaları idi¹³³. Moskova, kendisine ait saydığı ülkeler üzerinde bu Osmanlı seferini düşmanca bir hareket saymakla beraber, kendi başına bir taarruzda bulunarak Osmanlı İmparatorluğu ile açık bir savaşa atılmıya cesaret edemiyordu. Osmanlı'lar, böyle bir savaşı göze almışlar ve hazırlıklarını ona göre yapmışlardı¹³⁴. Esasen Baltık memleketleri için İsveç'le ve Litvanya-Lehistan'la savaşlar, Rusya'nın bütün kuvvetlerini tutmaya kâfi geliyordu. Fakat Çar, daha kışın bu sefer teşebbüsünden haberdar olur olmaz, İran'a bir el-

¹³⁰ *Maltsev*'in yazdıkları: *Solovyev*, 220. *Perevolok* hakkında yukarda not 107. - Burada Don'a dökülen *Karpovka* çayı Volga'ya 15 kilometre kadar yaklaşmaktadır. Osmanlılar kazılacak mesafeyi altı mil ölçtüklerine göre galiba bu çayın menbainı Volga ile birleştirmek istiyorlardı. Karaçelebi zâde (*Ravda*, 447) « Don nehrinin menbaından Volga'ya iki mil kazmakla iki nehrin birleşeceğini » söylüyor. Acaba *Karpovka* çayını Don nehrinin menbaını mı sayıyor? Osmanlı vaka'nüvisleri kanal açılan bölgede « Ejderhan » adıyla « camiler, hamamlar ve medreselerinin izleri meydanda olan ve içinde hiçbir insan bulunmayan eski bir islâm şehri » tasvir etmektedirler. Don'la Volga'nın yaklaştığı yerde İtil (Volga) ırmağı üzerindeki harap şehir Yeni-Saray mıdır? Altın ordunun payitahtı Yeni-Saray şehrinin Stalingrad civarında bugünkü ufak *Tsaryov* kasabası yerinde bulunduğu son zamanlarda tesbit olunmuştur (Bak. *Iakubovski* mez. eser 70). Fakat vakanüvislerin bahsettiği şehir, herhalde eski Astrahan'dır. Moskof istilâsından sonra terkolunan bu şehrin kanal açılan bölgede gösterilmesi şu esas hatadan çıkıyor: Aşağıda anlatacağımız gibi Kasım Paşa, kanalı ikmâl muvaffak olamayınca, eylül ortalarında buradan Astrahan (Ejderhan) üzerine inerek Rus kuvvetlerinin muhafaza ettiği Yeni Astrahan önünde ordugâh kuracaktır. İşte Osmanlı vakanüvislerinde ayrı ayrı zamanlardaki bu iki hareket birbirine karıştırılmıştır. Onlar hepsi, müşterek kaynağa tâbi olarak Kefe'den doğrudan doğruya Astrahan önüne gelindiğini ve kanal açılmasına başladığını söylüyorlar.

¹³¹ Peçevi, II, 469; Âli, aynı yer; Münecim başı, aynı yer; *Es-seb'üs-seyyar*'a göre (s. 100.) «yarısı» kazılmıştı.

¹³² Fransız elçisinin M. de Foix'ya 30 ağustos 1569 tarihli mektubu: *Charrière*, III, 63.

¹³³ Fransız elçisinin 14 mart 1569 tarihli raporu ve Al. de Wyss'in raporu.

¹³⁴ Al. de Wyss'in mezkûr raporu.

çisini, İ. P. Novosiltsev'i üç dört yüz atla göndermiş, Osmanlı teşebbüsünün İran için tehlikelerini anlatarak bu memleketi Osmanlılar aleyhine kışkırtmış¹³⁵ ve İran'la bir ittifak yapmaya çalışmıştı¹³⁶. Filvaki İranlılar, Moskova'nın bu tavsiyelerini ciddiyeyle nazarı itibare alarak hazırlığa başladılar¹³⁷. Galiba Moskova'dan topçu ve sair yardım da aldılar¹³⁸. İstanbul, Ağustos'a doğru, İranlıların muhtemel bir teşebbüsüne mâni olmak gayesiyle İran hududunda Van'a, Anadolu beylerbeyisiyle birlikte 24 Sancak beyi ve 4000 yeniçeri gönderdi¹³⁹. Öte taraftan Türkistan Han'ı¹⁴⁰, kanalın kazılmasına karşı İran Şahı'nın herhangi bir hareketine mâni olacağını Padişah'a vaad etmişti¹⁴¹. Bu suretle Osmanlılar, İran'ı geriden de tehdit ediyorlardı. Gerçekten ne İran ne de Moskova bir taarruzda bulunamadılar. Kanal meselesi böylece geniş bir siyasî faaliyete sebep olduğu halde, kanalın kazılması yavaş gidiyordu. Mevsim ilerlediği, günler kısalmağa ve şimalin müthiş soğukları kendini hissettirmeye başladığı halde, kanalın ancak üçte biri kazılabiliyordu. Kasım Paşa, Astrahan üzerine gitmek için topların ve mühimmatın yüklü bulunduğu gemileri, vaktiyle İstanbul Fatih'i II. Mehmet'in yaptığı gibi, karada kızaklarla yürütmek ve Volga'ya geçirmek istedi. Han, geri dönüşmesini tavsiye ediyor, Tatar askerleri bu sahalarda kışın barınlamayacağını orduda yayıyorlardı¹⁴². Aynı zamanda Astrahan Tatar'larından murahhaslar gelerek Kasım Paşayı, gemileri Volga'ya geçirmekten ve kanal teşebbüsünden vazgeçirdiler ve süratle Astrahan üzerine yürümeğe ikna ettiler. Onlar, sonradan vakıalarının isbat ettiği gibi, Astrahanlıların ve Nogay'ların kendisiyle birleşeceklerini de vaat etmiş olsalar gerektir. Eylül ortalarında Kasım Paşa, ordusuyla Astrahan'a yaklaştı. Ruslar, Astrahan'ı zap-

¹³⁵ Fransız elçisinin 14 mart tarihli raporu.

¹³⁶ Spuler, 416. ¹³⁷ Aynı rapor.

¹³⁸ Solovyev, 222.

¹³⁹ Fransız elçisinin 30 ağustos 1569 tarihli raporu, şark hududundaki hazırlıklar hakkında keza Venedik elçisi Barbaro'nun raporu: Hammer VI, 212 not 2.

¹⁴⁰ Fransız elçisinin raporunda «Jacha Turquima» belki «Şah-ı Terakime»nin bozulmuş şeklidir.

¹⁴¹ Fransız elçisinin 14 mart tarihli raporu.

¹⁴² Solovyev, 220.

tettikten sonra eski müslüman şehrini bırakarak 12 kilometre kadar cenupta bir ada üzerinde yeni bir kale yapmışlardı. Kasım Paşa, iyi silâhlı muhafız askerleriyle takviye olunmuş bu müstâh-kem kaleye taarruza cesaret edemedi. Fakat o gelince, kaledeki müs-lümanlar çoluk çocukları ve silâhlariyle karşılayıp sevinçle Osmanlı ordusuna katıldılar; kurbanlar kestiler ve Osmanlı askerini kaleye taarruza teşvik ettiler¹⁴³. Kasım, topların geride kalmış olması ve kışın gelmesi sebebiyle, kaleyi muntazam bir muhasaraya teşeb-büs etmedi. Yeni-Astırahan kalesine sığınmış olan Rus kuvvetle-riyle ancak bazı ufak çarpışmalar olmuş görünüyor. Bu sırada alı-nan esirlerden bazıları salları yaparak kaçmağa ve Türk ordusun-da ellerine geçirdikleri silâhları, kürek ve çapa gibi âletleri neh-re dökerek tekrar kalelerine girmeye muvaffak oldular. Bu hadise Türk askeri arasında büyük bir yeis doğurdu¹⁴⁴. Kasım Paşa, es-ki Astırahan şehrinin harabeleri üzerinde bir kale yaparak kışı bu-rada geçirmeyi¹⁴⁵ ve baharda kaleye taarruz etmeyi düşünüyordu. Kırım kuvvetleri kışlamak üzere memleketlerine döneceklerdi. Ko-mutanın bu kararını öğrenen orduda umumî bir galeyan başladı. Maltsev'e göre Paşa'nın huzuruna çıkıp şöyle dediler: "Burada kışlayamayız, açlıktan ölürüz. Padişahımız üç yıllık erzak vesaire verdi. Fakat siz onları hep Azak'ta bıraktırdınız ve bize kırk günlük yiyecek aldırınız. Astırahan'lılar bizi doyuramazlar., Yeniçeriler de tamamiyle isyan halinde idiler. Onlar da "biz Kırım Hanı ile ber-ber döneceğiz; sen Padişah'ı aldattın, senin yüzünden Padişahı'mız Devlet Giray'ı dinlemedi. Halbuki Han'ın Padişah'a yazdıkları ve sana bizim yanımızda söyledikleri hep doğru çıktı., diyorlardı. Yurtlarına dönmiye hazırlanan Kırımli'ların kışın şiddeti hakkında

¹⁴³ Âli, aynı yer; Peçevî'nin (I,470). Osmanlı'larla gelip birleştiğini söylediği 30.000 Nogay herhalde bunlar olacaktır.

¹⁴⁴ Âli, aynı yer.

¹⁴⁵ Âli, Astırahan hakkında şu malûmatı veriyor: Ruslar, islâm elinden şehri zaptedince Kırım Hanı'nın yağma etmesi korkusu ile içinde oturmazlar. Volga'nın ortasında Tatar'ların oturduğu bir adaya kuvvetli bir kale yaparak burayı bir şehir haline getirdiler ve kalenin içine tüfenkli muhafız kuvvetleri yerleş-tirdiler. Jenkinson haritasında (1562) «Eski-Astrahan»a ve «Yeni-Astrahan»a işaret olunmuştur. İngiliz Kraliçesi Elisabeth tarafından gönderilen ve Korkunç İvan tarafından görevlendirilen Jenkinson, Astırahan-Hazar denizi yoluyla Asya'ya yeni bir ticaret yolu arıyordu: F. Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie*, s. 187.

söyledikleri askeri büsbütün korkutuyordu. Aynı sahalarda vaktiyle Timur ordusunun yaptığı gibi, asker, itirazlarını haklı göstermek için gece ile gündüz arasındaki büyük farklar yüzünden namaz vakitlerini şaşırduklarını öne sürüyorlardı¹⁴⁶. Öbür taraftan Moskof Çarı'nın iki Voyvoda komutasında Astırahan'a bir imdat ordusu sevkettiği, İran Şahı'nın Rus'larla ittifak yaptığı haberleri geldi¹⁴⁷. Nogay'ların gizlice Rus'larla anlaşmış oldukları şayiaları da dolaşıyordu¹⁴⁸. Hülâsa, ordunun kuvve-i maneviyesi temamiyle kırılmış, bozgun baş göstermişti. Ordu dağılmağa ve takım takım göç etmeğe başladı¹⁴⁹. Sonunda Kasım Paşa da, odundan yaptırmış olduğu müstahkem ordugâhını yakarak ric'ata karar verdi (20 Eylül 1569). Ordunun nakline imkân olmıyan ağırlıkları çukurlar kazılarak gömüldü. Kasım, Astırahan'dan 60 kilometre kadar uzaklaşmıştı ki, İstanbul'dan Padişah'ın bir fermanını aldı. Bunda Padişah, Astırahan önünde kışlamasını emrediyor, ilkbaharda kendisine yardım olarak, kuvvetli bir ordu gönderileceğini ve Moskof'ları meşgul etmek için Kırım Hanı ile damadının (şüphesiz Piyale Paşa) Rusya üzerine yürüyeceğini bildiriyordu¹⁵⁰. Sokollu, Moskova ile bir savaşa da müncer olsa, bu teşebbüsten muhakkak müsbet bir netice almağa azmetmiş görünmektedir. Hususiyle bu, yeni Padişah'ın saltanat devrinde ilk seferdi. Fakat bozguna uğramış ordu ric'ata devam etti. Şimalî Kafkasya'nın çorak steplerinde Azak'a kadar bir ay süren bu ric'at çok zahmetli oldu. Karaçelebi zâde'ye göre, bu çorak ve susuz çöllerde askerin yarısı telef oldu¹⁵¹. Şüphesiz bahara Azak'tan yeni bir sefer düşünülüyordu. Fakat ordu döner dönmez, 1569 İlkteşrininde, Azak'taki depoların büyük bir yangında yanması bütün ümitleri suya düşürdü.

¹⁴⁶ Peçevî, 470; Âlî, aynı yer.

¹⁴⁷ Maltsev'in bir esirden aldığı malûmata göre, Çar, Volga yoluyla 30 000 kişinin başında Petr Serebryanny'i yola çıkarmış ve karadan Dmitriyeviç Belski komutasında da 100 bin kişilik başka bir ordu sevketmiştir. Keza İrau Şahı, Moskova'ya elçi göndererek Türk'lerin Astırahan'dan İran'a yol aradıklarını bildirmiş ve Çar'dan yardım istemişti. Buna karşı Çar, Şah'a elçisi Aleksey Hoznikov'la birlikte 100 top göndermiştir (Solovyev, 221).

¹⁴⁸ Solovyev, aynı yer.

¹⁴⁹ Âlî, aynı yer; Müneccim başı III, 522.

¹⁵⁰ Solovyev, 221.

¹⁵¹ *Ravdat-ül-ebâr*, 447; çetin yollardan yapılan bu ric'at hakkında 995 taribli bir hükümde resmî bir işaret var; bak. A. Refik, s. 13.

Fransız elçisinin raporuna göre, 2000 kental barut patladı, kalede bin kişi öldü, bütün mühimmat ve geri getirilebilmiş olan harp malzemesi mahvoldu¹⁵². Bu yangını yeniçerilerin kasten çıkardığı, yahut hiç olmazsa söndürülmesinde ihmal gösterdikleri sanılıyordu¹⁵³. Macaristan ovalarında ganimetleri bol savaşlarda bulunan asker, steplerde bu uzak ve zahmetli seferleri istemiyordu, Öte taraftan, bu esnada Devleti, Arabistan çöllerinin bir ucunda, Yemen'deki büyük isyan fazla meşgul ediyordu¹⁵⁴.

Bu kadar masraf ve gayretlerle girilen Astrahan seferi böylece tam bir hezimetle neticelenmişti. İmparatorluğu, hakikî manasiyle cihanşumûl bir hegemonya siyasetine götürmek için Hint Okyanusunda, Hazar şimalinde dünyanın büyük ticarî ve stratejik yollarında Osmanlı hâkimiyetini kurmak isteyen büyük devtet adamı Sokollu'nun bu teşebbüsü, şahsî entrikalar, küçük menfaatler uğruna sabotaj edilmişti. Padişah, bu teşebbüsün bütün mesûliyetini Sadrazam üzerine yükledi, onu vezirler huzurunda "bütün masraflar ve zayıat hesap edilip sana ödetilmek lâzımdır," diye azarladı¹⁵⁵. Bu sonuç, dışarda yabancı devletler tarafından da bir hezimet olarak telâkki edildi¹⁵⁶.

Osmanlı'lara göre muvaffakiyetsizliğin başlıca sebebi Kırım Han'ı idi. O, Divân kayıtlarında yazıldığı gibi, Astrahan'ın fetholunmasını istemiyordu¹⁵⁷. Bütün Osmanlı vakanüvisleri bu iddiayı tekrarlamaktadırlar. Onlara göre, ordunun mühimmat ve zahiresi fazlasıyla vardı, bir düşman taarruzuna uğramamışlardı¹⁵⁸;

¹⁵² Fransız elçisinin 16 ilkteşrin 1569 tarihli yazısı (Charrière III, 89).

¹⁵³ Hammer, VI, 211.

¹⁵⁴ Bu tarihlere ait Divân mühimme defterleri, 6 ve 7 nci defterler temamiyle bu isyana ait emirlerle doludur. Divân'ın belli başlı meğgalesi Arabistan isyanı olmuş görünüyor.

¹⁵⁵ Peçevi I, 470; Âli, aynı yer.

¹⁵⁶ bak. Fransız elçisinin 16 ilkteşrin 1569 tarihli raporu.

¹⁵⁷ «اژدرهائک فتح اولئسی مشارالیه خانک خلای مرضیسی اولمغه» Şirin Ali Bey'e hüküm:

A. Refik, s. 13.

¹⁵⁸ Hammer (VI, 213) Karamzin'den naklederek, Knaz Serebryannyi kumandasında 15 bin Rus'us, amele üzerine taarruz ederek bunları dağıttığını, sonra Astrahan muhafızlarının kuvvetli bir yürüyüşle Türkleri büyük zayıatla püskürtüklerini, yardıma gelen Tatar ordusunun da temamiyle perişan veya esir edildiğini söyler ki, ne Osmanlı ordusunda bulunan Rus esiri Maltsev, ne de

fakat beyleriyle müzakere eden Han¹⁵⁹, kışın şiddetinden ve saire den bahs ile Osmanlı ordusunun içinde korkutucu haberler yayarak bozgunluk çıkardı ve bu felâketli ric'ata sebep oldu. Yine Osmanlı vakanüvislerine göre, Kırım'lılar Osmanlı'ların Astırahan'ı zapt ederek burada yerleşmelerini istemiyorlardı. Çünkü, bu suretle Hanlığın nüfuz ve ehemmiyetinin kalmıyacağından, belki neticede bizzat Kırım'ın da bir Osmanlı valisi idaresine verileceğinden korkuyorlardı¹⁶⁰. Osmanlı vakanüvislerinin bu iddiaları yanlış değildir. Kırım beyleri, Osmanlı hâkimiyetinin kuzeyde kuvvetlenmesini hakikaten istemezlerdi. Bunun sebeplerini yukarıda umumî surette gösterdik. Han, şimdi Moskova ile giriştiği müzakerelerde, söylediği sözlerle bunu temamiyle teyit ediyor : Kont Suleş'e söylediği sözler arasında diyordu ki : "Astırahan'ın önüne gelince ben ırmağı geçerek şehre taarruz etmedim. Bunu Moskof Çarı'nın hatırı için ve kendim için yapıyordum. Ben Astırahan'ın Türklerin eline geçmesini istemiyordum. Böylece kendime hizmet ettim ve Kırım'ı Türk'lerin eline bırakmak istemedim,"¹⁶¹. Onun Moskova ile hususî bir maksatla böyle konuştuğunu düşünsek dahi, bu hareketi için gösterdiği sebep - Astırahan'ın zaptından sonra Kırım'ın da Osmanlı'ların eline düşeceği - dikkate değer. Onun, daha doğrusu, Kırım aristokrasisinin düşüncesi bu

Türk kaynakları bunları teyit edecek hiçbir kayıt ihtiva etmezler. Ancak yukarıda söylediğimiz gibi, Serebryannyi idaresinde bir Rus ordusunun ilerlediği şayiası gelmiştir. Bu rus kuvvetinin Perevolok'da kalmış olan bir kısım amele üzerine hücum etmiş olması ihtimalden uzak değildir. Herhalde Astırahan'daki Rus'larla bazı çarpışmalar olmakla beraber, ehemmiyetli bir savaş olmamıştır. Solovyev, bunu temamiyle teyit ediyor. Hammer, Osmanlı'ların ric'at ederken çöllerde ve bataklıklarda Tatar kılavuzları yüzünden yollarını şaşkırdıklarını, Kırım'lıların ihanet ettiğini ve İstanbul'a ancak 7 bin kişinin dönebildiğini tekrarlar. Tatar Hanı'nın ihanetle Osmanlı ordusunu kötü yollardan getirdiği ve ordunun yarı yarıya zayıyata uğradığı vesikalarda da teyit olunmaktadır. Bak. Şirin Ali Beye mezkûr hüküm ve Karaçelebi zade, 447.

¹⁵⁹ Kırım Hanlığını hakikatta bir kabile aristokrasisi idare etmektedir. Kırım Hanları, bütün mühim işlerde «Dört Karaçu» denilen dört mühim kabilenin beyleriyle toplanıp müzakere ettikten sonra bir karar alabilirlerdi. Hatta, bizzat hanların tayin indebu beylerin mühim roller oynadığı çok defa görülmüştür. Münecim başı (III, 522), Devlet Giray'ın meselâyi beylerle müzakere ettiğini ve onların reyine göre hareket ettiğini işaret eder.

¹⁶⁰ Âli, aynı yer ; Münecim başı III, 522.

¹⁶¹ Solovyev, 221-222.

olunca, Kırım'lıların, teşebbüsün muvaffakiyetine yardım etmemelerini tabii bir sonuç olarak düşünmelidir. Han, şüphesiz İstanbul'da Sokollu'nun bu teşebbüsüne engel olmak isteyen muhalif partiden de cesaret alıyordu. Esasen Han, Astrahan seferi bu suretle neticelendikten sonra Moskova ile temas tesis etti ve bir mektupla elçisini göndererek Astrahan'ı ve Kazan'ı kendisi için istedi. Ayrıca hediyeleri ¹⁶² ve uzun zamandır Moskova'dan gönderilmeyen elçisi Yamboldu ile ¹⁶³ Kırım'daki Rus elçisi Nagoy'un değiştirilmelerini istedi.

Osmanlıların baharda ikinci seferini beklemekte olan İvan, Kırım Han'ının kendisi için faydalı olabileceğini düşünerek tatlı bir dille cevap verdi. O, Han'ın, Kazan ve Astrahan üzerindeki isteklerini reddetmekle beraber, Mehmet Giray devrindeki hediyeleri vermek üzere müzakerelerin açılmasını kabul ediyordu ¹⁶⁴. Çar'ın durumu gerçekten çok nazikti. Garpta, İsveç ve Lehistan'la mücadele, en nazik bir safhada idi. İlkbaharda Kırım Hanı, Moskova üzerine yürürken, Osmanlıların Astrahan'a taarruz etmeleri ve "İsyan etmek için Türkler'in Volga mansabında ufak bir muvaffakiyetini bekliyen Kazanlıların," ¹⁶⁵ ayaklanması ile Volga havzası tekrar Moskova'nın elinden çıkacak ve İvan'ın genç imparatorluğu hemen hemen Mehmet Giray'ınki kadar çabuk çökmüş olacaktı ¹⁶⁶.

Doğu-Avrupa'nın göbeğinde, bu bölgenin başlıca yolları olan büyük ırmakların başında kurulan bu yeni imparatorluğun mukadderatı, bu sırada kudretinin en yüksek noktasında olan Osmanlı İmparatorluğunun vuracağı darbe ile belli olacaktı. Bu,

¹⁶² Bin ruble para, kürk vesaire. Han'a ve akrabalarına Çar tarafından her yıl gönderilen ve «Tıyış» denilen bu vergi -hediyelerin defterleri için bak. Feyizhan-Zernov, 132-147.

¹⁶³ II. Selim'in Çar'a yazdığı mektuba göre (Feridun II, 461) Çar, bu elçinin dört beş yıldır Kırım'a dönmesine müsaade etmiyordu.

¹⁶⁴ Solovyev, 222.

¹⁶⁵ aynı yer.

¹⁶⁶ Volga havzasında Türk-Tatar halkının Moskof hâkimiyeti altına düşmesi Moskof Çarlığı'nın kuruluşunda en önemli bir merhaledir. Bu suretle yalnız büyük Volga ticaret yolu ele geçmiyor, yalnız ateşli silâhlardan mahrum, binaenaleyh istilâya hazır bir Asya, Moskof kuvvetleri önünde açılmıyor; aynı zamanda Garp'ta Litvanya - Lehistan'a karşı savaşlarda çok büyük yararlığı dokunau bir çok savaşçı gruplar Çarlık ordularına katılıyordu.

Doğu-Avrupa tarihinin hakikaten bir dönüm noktası idi. Müt-hiş İvan, durumun bütün nezaketini kavramak kiyasetini gösterdi. Ve her ne bahasına olursa olsun İstanbul'la uzlaşma yolunu aradı. Dört yıl önce tahta çıkan II. Selim'in culûsunu tebrik bahanesiyle elçisi Novosiltsev'i acele İstanbul'a gönderdi (1570 baharı). Elçinin vazifesi Padişah'ı Çar'ın iyi niyetlerine inandırmak ve barışı sağlamaktı. 1566 İlkteşrininde 50 kişilik bir heyet halinde Azak'a, oradan Kefe'ye gelen Moskof elçisi için İstanbul'dan Kefe beyine yazılan yazıda "İmparatorluk eşliğimiz daima açıktır. Dostluk için olsun, düşmanlık için olsun gelenler men ve red edilmez,, deniyor ve Padişah, Kefe'den gemi ile elçinin getirilmesi için hassa reislerden Mustafa'yı gönderiyordu¹⁶⁷. İvan, Padişah'a gönderdiği mektupta¹⁶⁸ kendisini, birçok unvanları arasında "Kazan ve Astırahan'ın sahibi,, olarak zikretmekte, atalarıyla Sultan II. Bayezit, I. Selim ve Süleyman arasındaki dostça mektuplaşmalardan bahsetmekte ve şöyle devam etmektedir: Tahta cülûsunuzu tebrik etmek ve aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için elçilerimizi İstanbul'a göndermek çarelerini ararken "sizin askerinizin Kefe ve Azak tarafından bizim Astırahan kalemiz üzerine geldiklerini haber verdiler. Buna çok hayret ettik.,, Şayet şimdi arada bir düşmanlık sebebi varsa sizinle dostluğu nasıl iade edebileceğimizi bildiriniz. Bu iş herhalde, arada fesatçı kimselerin dedikodusıyla olmuştur. Çar, mektubu "bu yazı Astırahan beyliğimizin 15 inci senesinde yazılmıştır,, diye bitiriyordu. Ayrıca Novosiltsev, Astırahan seferine başlıca sebep gibi görünen bir nokta üzerinde durdu ve Çar'ın müslümanları hiç bir zaman tazyik etmediğini, İslâm'ın düşmanı değil, hâmi olduğu, camileri yıkmadığını, islâmları kendi din ve âdetlerinde hertarafta serbest bıraktığını misâllerle isbat etmeye çalıştı¹⁶⁹ Çar'ın çok dostane mektubuna rağmen, İstanbul'da elçiye âdet olan riayet gösterilmedi. Padişah, kabul merasiminde (3. VII. 1570) Çar'ın sıhhatını sormaktan kasden kaçındı ve elçiye mütad ziyafet verilmedi¹⁷⁰. Fakat Osmanlı devleti de savaşı pek istemiyordu. Mutlak bir otoriteye sahip bulunan bir Sokollu

¹⁶⁷ Ekler, vesika XII.

¹⁶⁸ Feridun'un *münşeât*'ında (II, 465) bu mektubun türkçesi ve cevabı vardır. «Ekler» arasına Padişah'ın cevabını koyuyoruz (vesika XI). Gerek Hammer gerekse Solovyev'in, bu mühim mektubu gördükleri anlaşılıyor.

¹⁶⁹ Solovyev, 222.

¹⁷⁰ Hammer VI, 215.

bile artık 1569 tecrübesini tekrarlamaya cesaret edemezdi. Kuzey'de yapılacak herhangi bir sefere, artık devleti zarara sokan neticesiz bir teşebbüs gözü ile bakılıyordu. Ve bu noktai nazar, Osmanlı hükümeti, 18 sene sonra Orta-Asya Han'ının tahrikiyle bir daha harekete geçmeye teşebbüs edinceye kadar bu şekilde devam etti. Devlet, şimdi kuzeyde işleri temamiyle Kırım Hanı'nın teşebbüslerine bırakıyordu.

Padişah, Çar'a gönderdiği cevapta¹⁷² "Kapımıza dostluk ve samimiyetle intisap eden hükümdarları hazineler ve memleketler verecek barışa kavuşturur, onları diğerleri arasında mümtaz kılarız,, diye başlıyor. Böylece, zımnen kendisine tâbi saydığı Kazan ve Astırahan'ı Moskova'ya bağışlayabileceğini, ancak Çar'ın kendisine bağlanması lâzımgeldiğini anlatmak istiyordu. Bundan sonra Astırahan için neden kuvvet gönderdiğini izah ediyor ve diyor ki, Fatih Mehmet'in "Kefe vilâyetini fethettiğinden beri Kırım vilâyeti Hanları ve Çerkes memleketleri beyleri (banları) bize tâbi olmuşlardır,, halbuki siz "İmparatorluğumuz ülkelerine dahil bulunan Kabartay vilâyetinde eski dostluğa aykırı olarak kale yaptınız ve bundan başka Hacı-Tarhan (Astırahan) taraflarından Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehr müslümanları bu tarafa gelirken adamlarınız onların yollarını kapadılar. O taraflardaki bütün beyler ve sultanlar kapımıza başvurarak himaye ve yardım istediler. Bunun üzerinedir ki ben de Kırım Hanı ile beylerimden bazılarını gönderdim,,. Kırım Hanı, elçisini dört beş yıldır göndermediğiniz için, bizim askerimizle memleketinize kaç defa akın etmek istediği halde, biz, dostluğumuz sebebiyle ona müsaade vermedik ve "hudut boyunda iki yıllık sefer hazırlığı yapılmış bulunduğu halde (fakat bu hazırlıkların Azak'da mahvolduğunu biliyoruz) yalnız o tarafa nezaret ile iktifa ederek memleketinizden hiç bir yere zarar erıştirmedik,,. Bu sözlerde barış isteği aşikârdır. Bundan sonra Padişah, barışın iadesi için Çar'ın sorduğu şartları bildiriyor: "1- Astırahan yolunun açılması, 2- Kabartay içinde Ruslar tarafından yapılmış olan kalenin yıkılması, 3- Osmanlı ülkesine geçen yolcuların emniyetle gidip gelmesi, 4- Han'ın elçisinin dönmesine müsaade olunması,,. Bu müsâlâhanın ebediyen sürmesi temennisi ile mektuba son veriliyor.

Bu mektup, iki İmparatorluk arasındaki münasebetlerin ve ih-

¹⁷² Ekler, ves. XI.

tilâf mevzuu olan meselelerin mahiyetini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Mektup, yüksekte, fakat yumuşak bir ifade ile yazılmıştır. Padişah, bilhassa Kırım Hanlığı ve Çerkez beyleri üzerinde metbûluk haklarını belirtmekte, fakat Kazan ve Astırahan üzerinde herhangi bir hâkimiyet iddiasında bulunmamaktadır. Ancak Astırahan'da yol serbestliğini istemekle iktifa ediyor ve Kazan'dan hiç bahsetmiyor¹⁷³. Orta-Asya ve Deşt-i Kıpçak islâmları için bu yolun açılması zarurî idi. Fakat Halife-Sultan, bu kadar gayretlerden sonra nihayet Kuzey'in iki büyük islâm merkezinin yine Moskof'lar elinde kalmasına razı oluyordu. Bu, Osmanlı'ların son muvaffakiyetsizlikten sonra Kuzey'de aktif bir siyasetten vazgeçtiklerini ifade etmektedir. Esasen şimdi, Sokollu'nun rakipleri İmparatorluk kuvvetlerini Kıbrıs üzerine sevk ederek (1570 yazı) Devleti Venedik'le büyük bir savaşa sokmuşlardı. Osmanlı devleti şimdilik Kuzey'i kendi haline bırakmış olmakla beraber, Moskof'ların daha cenuba, Kafkaslar'a ve Karadeniz'e inmesine de göz yumamazdı. Padişah'ın mektubunda, Çerkesleri benimsemesi ve Kabartay'da Ruslar'ın yaptırdığı kalenin yıkılmasını istemesi bunu açıkça göstermektedir¹⁷⁴.

Şimdi Kuzey'de mücadeleye Kırım Han'ı devam ediyor ve geniş ölçüde taarruzlara girişiyordu. Evvelâ 1570 de Çar'ın kayınpederi Çerkez Temruk beyi üzerine yürüyerek¹⁷⁵ onu şiddetle tedip etti. Çerkez beyinin iki oğlu savaşta maktûl düştü. Ertesi yıl Devlet Giray, Moskova üzerine, kendisine "Taht-algan,, (Başkent zapteden) unvanını kazandıran büyük seferini yaptı. Oka üzerindeki Rus müdafaa ordusunu bozguna uğratarak süratle Moskova üzerine yürüdü. Serpuhov'da bekliyen Çar, büyük bir korku içinde Aleksandrovski'ye kaçtı. Kırımli'lar Moskova'yı muhasara ederek dış mahallelerini ateşe verdiler. Ateş, rüzgârın tesiri ile iç şehre de sirayet etti, şehir temamiyle yandı; ahalden pek çoğu alevler içinde mahvoldu¹⁷⁶.

¹⁷³ Halbuki Devlet Giray hâlâ buralarını istiyordu.

¹⁷⁴ Aynı tarihe doğru Erdel beyi meşhur Stefan (İştvan) Batori'ye yazdığı mektubun başında, Deşt-i Kıpçak'ı, yani Karadeniz kuzeyinden Hazar denizine doğru uzanan stepleri kendi ülkeleri arasında sayıyor: bak. Feridun II, 461.

¹⁷⁵ İvan, 1561 de onun kızı Mari ile evlenmiş ve bu izdivaç Çerkez'ler arasında Moskof nüfuzunu hayli kuvvetlendirmişti.

¹⁷⁶ bak. Solovyev 223 vd.

Bu muvaffakiyet İstanbul'da büyük bir sevinç uyandırdı. Padişah bir nâme-i hümayunla hil'at ve kılıç göndererek Han'ı tebrik ve teşci' etti. Mektubunda, kendisinin Kıbrıs'taki fütuhatını müjdeliyor ve "siz de askerinizle Moskof kiralının payitahtına kadar varıp lâzımgeldiği gibi hakkından geldiniz ve İslâm'ın himayesinde büyük yararlık gösterdiniz,, diyordu¹⁷⁷.

Çar'ın İstanbul'daki elçisi Kuzminski (1571 Martında gönderilmişti), Padişah'a, bütün şartları kabul eden mektubunu takdim etti. Çar, Terek üzerindeki kalenin yıkılması ve buradaki askerlerin Astırahan'a çekilmesi, Astırahan yolunun açık bulundurulması için emirler verdiğini bildiriyor, bu yolun şimdiye kadar yağmakârların hücumları yüzünden kapanmış olduğunu beyan ediyordu. Elçi sadrâzam Sokollu'nun, Çar'a dostluğunu kazanmağa çalışacak ve diyecekti ki "hükümdarın ile aramızda dostluk bulunmasına çalış; tâ ki kardeşimiz Sultan Selim bizimle dost olsun ve Roma ve Lehistan kırallarına, Çek kiralına, Fransız ve bütün sair İtalyan (Garbı Avrupa) kırallarına karşı müttefik olalım,,. Fakat Han'ın son muvaffakiyeti, İstanbul'u şimdi isteklerinde daha cesur yapmıştı. Padişah, Rusya'nın bu dostluk ve ittifak teklifine cevap vermediği gibi, Kazan ve Astırahan'ın geri verilmesini, hatta Çar'ın kendisine boyun eğmesini istedi¹⁷⁸.

İçerde ve dışarda çok müşkül anlar geçiren Korkunç İvan (onun içerde Boyar'lara karşı açtığı terrör rejiminden -1565-1572- kaçan bazı büyük Boyar'lar Kırım Hanı'nın yanına sığınmışlardı) Osmanlı'larla ittifak teşebbüsünü yeniden ele alırken, çoktanberi Moskova'yı Hristiyan ittifakına almıya çalışan Papa, artık bundan vazgeçmişti. Vatikan'ın teşebbüsü ile III. İvan'ın Zoe Paleolog ile evlendiği tarihten beri (1472), Papa'ların bütün düşüncesi Moskova'yı Katolik kilisesine bağliyerek Osmanlı'lara karşı kullanmaktı. Tarente konsilinde "Çar'ın ordusu Türklere karşı en kudretli bir yardımcı olarak,, nazarı itibara alınmıştı¹⁷⁹. Fakat

¹⁷⁷ Feridun II, 480. Han, Moskova'ya karşı Leh kiralı ile birlikte hareket etmeği çok istiyordu. Lehli'lere yazdığı mektupta diyor ki: «Atlanıp barup Moskov'nun vilâyetlerini yakup ve tahtı bolgan Moskov'u dahi yakup ve nice kere askerimiz tok ve doyum bolgandır ol kral yerinden terbenmedi» (Feyizhan-Zernov, vesika 2, s. 6).

¹⁷⁸ Solovyev, 223.

¹⁷⁹ Pierling, 83.

Vatikan'ın bu maksatla yaptığı muhtelif teşebbüsler, Moskova'nın rakibi Katolik Polonya tarafından neticesiz bırakıldı. 1570 de Osmanlı'lar Kıbrıs adasına çıktıkları zaman Papa, Çar'ı Polonya ve Avusturya ile birlikte Türk'lere karşı taarruza teşvik ediyordu¹⁸⁰. Fakat aynı tarihte İvan'ın, Padişah'la anlaşmak için Novosiltsev'i İslanbul'a gönderdiğini biliyoruz. Bu vaziyet karşısında Papa, Moskova ile Türk'lere karşı bir ittifaktan temamiyle ümidini kesti ve Polonya'da bu işe memur olan nons Portico'ya "biz bu kadar zalim ve barbar bir milletle münasebete girmek istemiyoruz," diye yazdı¹⁸¹.

İşte İvan, kendisini düşmanlarla çevrilmiş, temamiyle yalnız hissettiği bu anda Osmanlı Padişahı'nın ittifakını arıyordu. Fakat şimdi Osmanlı'lar, Moskof Çarlığını kuzeyde başlıca düşman olarak telâkki etmekte idiler.

1572 de Devlet Giray, büyük bir ordu ile bir defa daha Oka'yı aştı. Ordusunda Osmanlı yardımcı kuvveti olarak bir miktar yeniçeri ve top da vardı. Moskova'dan ancak 50 verst mesafede Molodi'de yapılan şiddetli savaş, Kırım'lıların ric'atiyle neticelendi¹⁸². Bu muvaffakiyetsizliği Kırım'da açlık yılları ve Kazak'ların hücumları takip etti ve Devlet Giray (ölümü 1577) artık büyük teşebbüslere girişmedi.

Fakat Sokollu, Lehistan kiralının intihabı işinde Moskova'ya karşı büyük bir siyasî muvaffakiyet kazandı. Varşova'da Çar'a taraftar bir partinin mevcudiyetine rağmen, Leh tahtına Henri de Valois'yi seçtirdi. Lehli'lerin müracaatı üzerine, yeni kiral Fransa'dan gelinceye kadar bir Rus taarruzuna karşı Lehistan'ı, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri koruyacaklardı¹⁸³. Henri'nin bir müddet Lehistan'da kaldıktan sonra Fransa'ya dönmesi üzerine Padişah'ın himayesiyle, Osmanlı'ların vasali olan Erdel beyi Stefan Batori Leh tahtına seçildi. Bu, Moskova için bir felâket oldu¹⁸⁴. Batori'nin bütün gayesi, Mos-

¹⁸⁰ Aynı eser, 93.

¹⁸¹ Pierling, 104.

¹⁸² Karamzin IX, 255.

¹⁸³ Leh beylerine gönderilen hüküm: Feridun, II, s. 461; Kırım Hanı'na nâme: Fer. II, s. 557-559. A. Refik, *Sokollu ve Lehistan intihabatı* TOEM, s. 6,

¹⁸⁴ Padişah, bir mektubunda diyordu ki: "Manyatlara Batori'yi kiral seçmelerini ben emrettim". Yeni Leh kralı'nın Osmanlı'larla münasebetinin mahiyeti hakkında bak. Hammer VII, 37. vd. Feridun II, s. 417, 449, 468.

kova'yı ezmekti. Osmanlı usullerine göre ordusunu ıslah eden bu değerli asker ve yetiştirdiği ceneraller, IV. İvan'ın elinden garpta yaptığı bütün fütuhata geri aldılar (1582) ve Çarlığın garba doğru genişleyip kuvvetlenmesine uzun müddet mani oldular¹⁸⁵.

Osmanlı devleti, ancak 18 sene sonra, 1587 tarihine doğru Kuzey'de bir daha doğrudan doğruya harekete geçmek lüzumunu duydu ve 1569 daki gibi, aynı sebeplerin tesiri altında, Astırahan seferini yenilemek kararını verdi. Şimdi meseleler daha mütebariz ve keskin bir hale gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında 1578 den beri çetin bir savaş sürüp gidiyordu, Osmanlı'lar Gürcistan'ı ve Hazar denizi üzerinde Dağıstan ve Şirvan'ı istilâ etmişler ve buraya kuvvet yerleştirmişlerdi. Doğu-Anadolu'daki üslerinden çok uzakta kalan bu memleketlerde tutunabilmek için Devlet, Sokollu zamanında düşünülen Şimal yolunu kullanmak istedi. Fakat şimdi Don-Volga kanalı tasarısı bir tarafa bırakılıyor; orduların, Kırım'dan Şimalî Kafkas stepleri üzerinden Demirkapı'ya sevk edilmesi ve Hazar denizi kıyılarında gemiler yaparak bu denizde hâkimiyet kurulması düşünülüyordu. Evvelâ 1579 da Kırım'lılar bu yoldan istifade ederek Dağıstan'da İran orduları tarafından sıkıştırılan Özdemiş oğlu Osman Paşanın yardımına yetiştiler ve İranlıları püskürttüler. Osman Paşa, Kafkasya'dan şimal steplerine açılan bu tarihî kapıda, Derbend'de gemiler yaptırarak "Hazar denizi üzerinde ve bu denize akan nehirler kenarında fetihler yapmak,, emelinde idi. Gerçekten ona, Kefe beyi vasıtasıyla gemi inşası için gemi ustaları, levâzım ve para gönderildi¹⁸⁶. Yine 1582 sonbaharında Dağıstan'a gitmek için bir Osmanlı ordusu, Kefe beyi Cafer Paşa komutasında Kefe'de toplandı. Şimalî Kafkasya steplerini geçtikten, Kuban ve Terek ırmaklarını aştıktan sonra Dağıstan'da Osmanlı komutanı Özdemiş oğlu Osman Paşa ile birleşti¹⁸⁷. Osman Paşa, bu gelen kuvvetlerle

¹⁸⁵ W. Sobieski, *His. de Pologne*, 167 vd.

¹⁸⁶ Buna ait dört vesika Saffet tarafından neşredilmiştir: *Hazar denizinde Osmanlı sancağı*, TOEM, sayı 14, 1328, s. 857-861.

¹⁸⁷ Aynı yolu 1579 dan beri Kafkasya'ya, Osmanlı ordusuna yardıma gelen Kırım kuvvetleri birkaç defa kullanmışlardı. Kefe'den Derbend'e 80 gün süren bu yol üzerinde başlıca konaklar: Kefe-Kerç kalesi - Taman kalesi - Kuban nehri - Beştepe - Terek nehri - Sevinç (سوينچ) suyu - Koyun suyu - Şamhal - İncesu - Derbend. bak. Âlî, *Künh-ül-ahbâr*, III. Murad devri, onuncu hadise; Hammer, ona dayanıyor. bak. III, 84 vd.

baharda İranlı'lara karşı kat'i bir zafer kazandı. Sonra Dağıstan valiliğini Cafer Paşaya bırakarak aynı yoldan, Kefe üzerinden İstanbul'a dönmek üzere yola çıktı. Osmanlı komutanı, yolda Sevinç suyu üzerinde "Ruslar,"la karşılaştı. Bunlar, İstanbul'dan Şirvan'a gönderilen parayı ele geçirmek için burada, bir boğazda pusu kurmuşlardı. Osman Paşanın askeri ırmağı geçerken ansızın ormandan çıkarak tüfenk ateşiyle hücum ettiler ve aldıkları ganimetle kaçıp orman içinde yaptıkları bir استبور 'a sığındılar. Burasını kuşatan Osmanlı askerleriyle iki gün savaştıktan sonra başka bir ormana kaçmaya muvaffak oldular¹⁸⁸. Yoluna devam eden Osman Paşa başka güçlüklerle karşılaştı. Ruslar, yol üzerindeki stepleri yakmışlardı. Hayvanlara ot bulamadı. Hülâsa, Osmanlı'lar Şark seferleri için o kadar mühim olan bu yol üzerinde de, Astırahan'da olduğu gibi, Ruslar'la karşılaşmakta idiler. Rus kuvvetleri bu yolun emniyetini ihlâl etmekte idiler. IV. İvan, 1571 de, Terek üzerinde yaptırdığı kaleyi yıktıracağını bildirmişti. Fakat şimdi bunun boş bir sözden ibaret olduğu görülüyordu. Yeni Çar Feodor İvanoviç'in tahta çıkması üzerine kıymetli kürklerden hediyelerle İstanbul'a bir Rus elçisi, Blagov gelmişti (huzura kabulü: 30. IV. 1585). Elçi, Terek boyundaki Rus kalelerinin boşaltıldığını, Kazan ve Astırahan'daki müslümanların dinlerine riayet olunduğunu bildirdi. Kuzey'deki müslümanların Osmanlı'larla birlikte bir hareketinden korkan ve garpta Lehistan'ın tazyiki altında bulunan Çar'ın İstanbul'u, boş vaatlerle de olsa, yatıştırmaya büyük önem verdiği aşikârdı. Elçi, ayrıca Şah'ın, Osmanlı'lara karşı Çar'dan istediği yardımın gönderilmediğini ilâve ederek efendisinin iyi niyetlerini isbat etmeye çalıştı¹⁸⁹. Blagov'un isteği üzerine Moskova'ya gönderilen Osmanlı elçisi İbrahim, orada, Moskova'ya kaçmış olan Kırım Hanzadesi Murat Giray'ın teslimini ve Kazak Hatman'ı Kişkin'in azlını istedi. Çar, Kişkin'in Moskova'ya çağırılmış olduğunu, Murat Giray hususunda ise müzakereye devam edilebileceğini bildirdi¹⁹⁰. Çar, Osmanlıları kendi aleyhine harekete geçirmemeğe diplomasi yoluyla gayret ederken, öbür taraftan, şüphesiz Moskova'ya dayanan kuvvetlerin, Cenupta Osmanlılar aleyhine, Moskova lehine meydana getirdikleri inkişafı

¹⁸⁸ Âli, aynı yer ; Hammer, farklı malûmat veriyor.

¹⁸⁹ Hammer, VII, 132.

¹⁹⁰ Spuler, *Europ. dip.* 429.

önlemeye hiç niyeti yoktu. Kazak'lar ve silâhli tüccarlar, Moskova'nın nüfuzunu Kafkaslara ve Asya'nın içerlerine doğru her gün bir parça daha ilerletiyorlardı.

Orta-Asya Türkleri ve Deşt-i Kıpçak Nogay'ları, Rus istilâsı karşısında, Padişah'a elçiler göndererek yardım istiyorlardı. Ateşli silâhlarla mücehhez ufak bir Rus grubu, Şeybanî'lerden Kuçum Hanı yenerrek Sibir Hanlığını yıkmış ve garbî Sibirya'yı fethetmişti (1581)¹⁹¹. Bu suretle Ruslar'ın, Özbek sultanlarına ait toprakları istilâ etmesi Buhara Han'ı Abdullah'ı (1560-1598) korkuttu. O, gerek Kuçum Han'a gerekse Ulu-Nogay Reisi Urus Mırza'ya yardımda bulundu¹⁹², ve İstanbul'la ittifaka çalıştı. Şimdi Nogay'lar da, memleketlerini istilâ eden Ruslar'a karşı İstanbul ve Semerkant'la ittifak etmiye çalışıyorlar ve Volga üzerinde Rus'ları taarruzlariyle rahat bırakmıyorlardı. 1587 ağustosunda (H. 995 ramazan) İstanbul'a Abdullah Han'ın ve Urus beyin elçileri geldiler (Urus Mırza, Rus taraftarı İsmail Mırza'nın oğlu idi, fakat o, Rus düşmanı kesilmişti) ve Astırahan'da yerleşen Ruslar'ın İslâmlara büyük zararları olduğundan bu kalenin muhakkak surette fetholunmasını Padişah'tan rica ettiler ¹⁹³. Abdullah Han, gerek Safevi'lere gerekse Rus'lara karşı müttfikten harekete geçmeyi teklif ediyor, Osmanlı'lar, Astırahan'a garptan taarruz ederlerken, kendisinin de şarktan Nogaylarla beraber taarruza geçeceğini bildiriyordu.

Fakat Osmanlı devletini Rus'ların bir teşebbüsü bilhassa çok kuşkulandırdı : Çar, Kırım'daki iç mücadelelere karışarak burada da Osmanlı'lara bir rakip olarak meydana çıkıyordu. Devlet Giray gibi, Osmanlı'ların şimalde yerleşmesini istemiyen Kırım Han'ı II. Mehmet Giray (1577-1584)ın isyan ve katlinden sonra, oğulları İstanbul'a ve onun gönderdiği yeni Han'a karşı cephe almışlardı. Moskova bundan istifade etmek istedi. Maktûl Han'ın

¹⁹¹ bak. Hâdi Atlâsî, *Sibir tarihi*. Moskova'nın Doğu'da üstünlüğünü sağlayan başlıca vasıtalarından biri ticaret ise, öteki de ateşli silâhlardır. Çar, Almanlar tarafından idare olunan mükemmel bir topçu kuvveti vücade getirmeye muvaffak olmuştu. Steplerdeki çetin Türk-Tatar atlı okcuları, Kazakların tüfenk ateşi karşısında dayanamıyorlardı.

¹⁹² Z. V. Togan, *Türkistan*, 105-106.

¹⁹³ Vilâyet-i Büyük Nogay Mırzalarından Urus beye ve Piyale Paşa'ya gönderilen hükümler : *Mühimme defteri* 62, s. 105-106. karşıla . Selânikî, 227, 229.

oğlu Saadet Giray ile Safa Giray step Nogay'larının yanına çekilerek yeni han İslâm Giray'a karşı mücadeleye başlamışlardı. Bu mücadelede onlar, Don Kazak'larını kendilerine yardımcı buldular.

Öte taraftan başka bir hanzade, Murad Giray da doğrudan doğruya yeni Çar Feodor'un(1584-1598)yanına gitti. Çar, Nogay'ları onun etrafında topluyarak Kırım'a saldırtmak ve bu suretle bütün step Nogay'larını ve Kırım'ı himayesi altına almak plânını düşündü. Murad Giray iki Rus voyvodasiyle Astırahan'a gönderildi. O, Kazak'lar, Çerkez'ler ve Nogay'larla birlikte buradan Kırım'a taarruza hazırlanıyordu ¹⁹⁴. Çar'ın bu plânından haberdar olan Padişah ¹⁹⁵ bunu en mühim bir mesele gibi karşıladı. Derhal bütün devlet büyüklerinden müteşekkil bir yüksek meclis toplanmasını ve meselenin müzakeresini emretti (Eylül 1587). Bu toplantıda seçkin bir komutan idaresinde Osmanlı askeriyle beraber Kırım Hanı'nın, Astırahan'ı fethetmek için baharda (1588 İlkbaharı) hareket etmesine karar verildi. Osmanlı ordusuna seçkin komutanlardan Piyale Paşa tayin olundu ¹⁹⁶. Kırım Hanı İslâm Giray'a sefer emri gönderildi. Keza Nogay beyi Urus'a sefer için hazırlanması bildirildi ¹⁹⁷. Kırım aristokrasisinin başı ve Hanlığın en nüfuzlu şahsiyeti olan Şirin Ali beye ¹⁹⁸ Kırım Hanı'yle bu sefer de beraber bulunması ve seferin muvaffakiyeti için ne lâzımsa bir rapor halinde İstanbul'a bildirmesi emrolundu ¹⁹⁹.

Fakat öyle görünüyor ki, daha harekete geçilmeden bu teşebbüs suya düştü. Kırımlı'lar, Astırahan'a gittikleri zaman müdafaasız kalacak olan memleketlerinin kuzeyden bir Rus taarruzuna uğramasından korkmakta; bunun için doğrudan doğruya Moskova üzerine yürümeyi tercih etmekte idiler. Her ne kadar İstanbul'dan Kırım muhafazası için bir donanma gönderileceği vaat olunmuşsa da ²⁰⁰, buna güvenilemezdi. Kırımlı'lar, Astırahan üzerindeki

¹⁹⁴ Karamzin X, 78 vd.

¹⁹⁵ bak. Selânikî, 229- Selânikî'ye göre, bunu, Abdullah Han'ın elçisi haber vermişti.

¹⁹⁶ Piyale Paşaya hüküm: *Mühimme defteri* 62, s. 106.

¹⁹⁷ Urus Bey'e gönderilen mezkûr hüküm: Ekler, vesika XIII.

¹⁹⁸ Son mücadelelerde onun nüfuzu büsbütün artmış görünmektedir.

¹⁹⁹ Şirin Ali Bey'e hüküm: A. Refik, 13,14.

²⁰⁰ Şirin Ali Bey'e mezkûr hüküm.

isteklerini, doğrudan doğruya Moskova üzerine yapacakları tazyik ile elde edebileceklerini düşünüyorlardı.

Fakat 1588 ilk baharında Rusya'ya karşı sefere çıkan İslâm Giray Han iki menzil gittikten sonra vefat etti²⁰¹. Onun ölümü, kaçak hanzadelerin durumunu değiştirdi. Bunlar, Padişah'a baş vurarak Kırım'a, yeni han amcaları Gazi Giray yanına dönmek istediklerini bildirdiler. Padişah, bu müracaatı memnuniyetle karşıladı ve onları temin eden bir nâme gönderdi²⁰². Türkistan Hanı Abdullah'a gelince, o, İran'ın Horasan eyaletine muvaffakiyetle taarruz ederek Osmanlı'larla olan ittifakını bu tarafta yerine getirdi²⁰³. İran, iki taraftan yapılan taarruzlar karşısında, nihayet Osmanlı'larla gayri müsait bir sulha razı oldu. Bunun neticesinde Devlet nazarında Şark işleri tavsadı. Bu sırada Orta-Avrupa'da hudut çarpışmaları gün günden kızışarak nihayet Avusturya ile bir harbe müncecer oldu. 13 yıl süren, büyük harp Devlet'in bütün enerjisini yuttu. Kırım Hanı dahi, uzun yıllar Orta-Avrupa harp sahnelerinde kuvvetini harcamak mecburiyetinde kaldı. Böylece, Osmanlı devleti, Kuzey'de harekete geçmek kararını ister istemez ihmal etti. Kurnaz Rus diplomasisinin yerine getirilmeyen vaatleri de Osmanlı'ların bu lâkaydisini destekledi. 1592 de İstanbul'a gelen Podjacyi adındaki yeni bir Rus elçisine karşı eski istekler tekrarlandı. Ruslar tarafından Terek nehri boyunca yeni yapılan dört kalenin yıkılması ve Kafkasya'da eşkıyalıktan vaz geçmiyen Kazak'ların tedibi, Kazan ve Astırahan Hanlıklarının iadesi istendi. Çar, her zamanki gibi, Terek boyundaki kalelerin yıkılacağını, bu Kazak'ların başı boş eşkıyalardan ibaret olup onların hareketlerinden kendisinin mesul olamayacağını söylüyor, Kazan ve Astırahan'daki müslümanların dinlerine riayet edeceğini vaat ediyordu. Hakikatte bütün bu step korsanları, Rusya'dan maddî ve manevî yardım almakta idiler²⁰⁴. Bu arada Osmanlı payitahtına gönderilen elçilerin bir faaliyeti de gözden kaçmamalıdır. Padişah, Moskof hâkimiyeti

²⁰¹ Selânikî, 242.

²⁰² bak. Ekler, vesika VII.

²⁰³ Abdullah Han'la Osmanlı'lar arasında yapılan mektuplaşmalar hakkında bak. Feridun II, 134-153.

²⁰⁴ Çar, Volga üzerinde hâkimiyetini kuvvetlendirmek için vaktiyle Osmanlıların kanal kazdığı bölgede 1589 da Tzaritzin, yani bugünkü Stalingrad kale-sini yaptırdı ve Kazak'ları yerleştirdi.

altındaki müslümanların mukadderatıyla ilgilendiği gibi "III. Roma," iddiasıyla Ortodoks âleminin merkezi olmak isteyen Moskova da Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ortodokslarla ilgilenmeye başlamıştı. Daha 1534 de Rus elçisi Adaşev'e, Padişah'ın hristiyan tebaasıyla münasebete girmek vazifesi verilmişti. 1539 da İstanbul Patrikine Çar'ın dostane bir mektubu sunulmuş, 1571 de Çar'ın elçisi Ortodokslar için sadaka götürmüş, nihayet 1588 de İstanbul Patriki Jeremie Moskova'ya gitmiş ve Moskof Kilisesi Patrikliğe yükseltilmişti. İleriki asırlarda Çarlığın, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak için bu dinî münasebetlerden ne kadar istifade ettiği malumdur ²⁰⁵.

Hülâsa, XVI. asrın sonlarına doğru, istikbalde iki imparatorluk arasındaki münasebetlere hâkim olan meseleler keskin bir şekilde meydana çıkmış bulunuyordu. Osmanlı devleti, Rusların bir yandan Asya içinde Türk-Müslüman ülkelerine yayılırken bir taraftan da Cenupta Kafkasya ve Karadenize doğru yayıldığını, Kuzeyde, Karadenizi çeviren bölgelerde kendi nüfuz sahasını tehlikeye soktuğunu anlamıştı. Keza, Osmanlı devleti, Karadeniz, Kuzey-Kafkasya ve Hazar denizi steplerinden Orta-Asya'ya kadar fasılasız uzayan bütün Türk-İslâm memleketlerinin, Rus istilâsı karşısında müşterek müdafaa ihtiyacıyla kendi etrafında toplandığını görmüştü. Fakat Volga havzasının zaptı ve Moskof hâkimiyetinin Astrahan'dan Kafkasya'ya doğru ilerlemesi suretiyle bu cephe merkezinden yarılmış bulunuyordu. Osmanlı'lar, iki defa teşebbüs olunan Astrahan seferiyle işte buna karşı reaksiyonda bulunuyorlardı. Çarlık, bu devirde, siyasi şartlar kendisi için gayri müsait olduğu için cenupta kuvvetli Osmanlı İmparatorluğu ile açık bir mücadele-

²⁰⁵ Moskova'nın Ortodoks Rumen memleketleri üzerinde tesir ve nüfuzu daha bu devirde oldukça büyük idi. 1543 de Bugdan beyi Petru Rareş, Moskova'ya, Büyük Knaza bir elçi heyeti göndererek Osmanlı'lara karşı himayesini rica etmişti (*Polnoye Sobraņe Russkih Letopisey Izdanoye...*, Tom XX, 2, Lvovskoje Letopis, çast vtoraja, St. Petersburg 1914, s. 462. — Bu notu, Prof. A. Decei'nin lütufkâr işaretine borçluyum. - XVII. asır ortalarında Rumlar da, Çarı, imparatorları ve hâmleri sayıyorlar ve kendilerini Osmanlı hâkimiyetinden onun kurtaracağına inanıyorlardı: bak. Rycout, *État présent de l'Empire Ottoman*, 1671, s. 304.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including a table of numbers and names. The text is written in a cursive style and includes various annotations and corrections.

صورت	صورت	صورت	صورت
صورت	صورت	صورت	صورت
صورت	صورت	صورت	صورت
صورت	صورت	صورت	صورت

leye sebep olacak bu ilerlemelerine daha fazla devam edemedi. Garpta, Ukrayna ve Litvanya'da Ortodoks Rus'lar üzerinde hâkimiyet meselesi yüzünden Lehistan'la olan mücadele, onun için daha hayattı bir mahiyet taşıyordu. Öte taraftan Osmanlı devleti, Orta Avrupa'da, Avusturya'ya karşı yaptığı büyük mücadele ve iç kargaşalıklar sebebiyle şimalde aktif bir politikadan vazgeçerek işleri kendi haline bıraktı²⁰⁶. Fakat Osmanlı-Rus mücadelesi, Moskova'ya tâbi Kazak'ların Güneye yaptıkları akınlarla bilvasita devam etti. XVII. asırda Kazak'lar, Karadeniz'i bir dolaşma sahası yaptılar ve bu denizde emniyeti kaldırdılar. 1614 de Sinop'u yaktılar²⁰⁷; 1621 de Ahyuli'yi²⁰⁸; 1625 de görülmemiş bir cüretle İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'ü yağmaladılar²⁰⁹. Nihayet 1637 de Azak kalesini zapta muvaffak oldular. Burasını beş sene ellerinde tuttuktan sonra ancak Çar'ın emriyle boşalttılar²¹⁰. XVII. asır ortalarında İstanbul'da bulunan bir İngilizin müşahedesine göre, Osmanlı'lar, Moskof'ların kuvvetinden ve ilerlemelerinden endişe duyuyorlar ve bilhassa İranlı'larla ittifak etmelerinden korkuyorlardı²¹¹. XVII. asrın ikinci yarısında Dnieper Kazak'ları ve Ukrayna, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Lehistan arasında mücadele mevzuu oldu. 1678 da Sadrâzam Kara Mustafa Paşa büyük bir ordu ile Ukrayna'yı istilâ etti. Çarlık ordularına karşı çok kanlı savaşımlardan sonra Çigrin'i zapt ve tahrip etti. Bu, Osmanlı'ların Moskof'larla ilk hakiki savaşıdır. Fakat Dnieper Kazak'ları şimdi Moskova'ya bağlanmışlar ve böylece Çarlık bütün Karadeniz şimal kıyılarını tehdit altına almıştı. Rus'lar, Karadeniz'de Osmanlı'lara karşı doğrudan doğruya taarruza ancak 1695 de cesaret edebildiler²¹². Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu Mukaddes Liga ile birleşen (1684) bütün eski rakiplerinin umumî taarruzu karşısında

²⁰⁶ Mamafih Ruslar, hiç bir zaman Terek nehri üzerinden çekilmedikleri için Devlet, yirmi sene sonra da Terek kalesini yıkmak için teşebbüste bulunmayı düşünüyordu. İran'la 1619 da imzalanan sulh muahedesine şu madde eklenmişti: Osmanlı'lar Hazar denizi üzerinde Rus'ların inşa ettikleri Terek kalesini yıkmak hususuna teşebbüs edince İran askerî müdahalede bulunmıyacaktı. bak. M. Nuri Paşa, *Netaic-ül-vukûat*, İstanbul 1294, II, s. 42 - Terek kalesi hakkında ayrıca Kefeli İbrahim mühim malûmat veriyor: *Tevârih-i Tatar Han*, 24-25.

²⁰⁷ Naimâ II, 118.

²⁰⁸ Naimâ II, 189.

²⁰⁹ Naimâ II, 341.

²¹⁰ Naimâ III, 322; IV, 15; Rambaud, 306-307.

²¹¹ Rycout, aynı yer.

²¹² Büyük Petro'nun birinci Azak muhasarası.

büsbütün çökme tehlikesi karşısında bulunuyordu. Bu tarihten sonra başlayan üçüncü safhada, artık doğrudan doğruya Çar'ların, Kafkasya, Karadeniz ve Balkanlar üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştikleri istilâ harplerini görüyoruz.

Netice itibariyle görülüyor ki, Eurasia'da Çarlar hâkimiyeti, menşeden itibaren, karşısında Osmanlı İmparatorluğunun ve diğer Türk kavimlerinin mukavemetini bulmuştur. Moskof İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişmesi tarihinin safhalarını hakkiyle kavramak için, Osmanlı Devleti'nin kuzey siyasetini yakından takip etmek zarureti vardır.

Vesika VIII.**II. SELİM'DEN IV. İVAN'A NÂME ***

« مسقو قرانله نامه هاپون که سده سعادتم تجارندن مصطفی و محمد خزانه عامره مدن سمور ایچون کلی تقود تسلیم اولنوب حالیا مصطفی وفات ایدوب تاجر محمد اول طرفلرده اولوب خاصه هاپونمه متعلق امور تجارت مومی الیه محمدک اوزرینه مقرر قلوب معجلاً سده سعادتم جانبته کلک لازم اولشدرد امدی قدیمدن یوجه درکاهمه اولان وفور موالات و فرط مصافاتکنز مقتضاسنجه مزبور تاجریمزی النده اولان متاع ایله سالم کنفایت مقداری عربله له جانبندن ارسال و ایصال ایده سن تا که سزک داخی بو طرفده بولنان تاجر لروکوز اولیکلدوکی اوزره احسن وجهله اول طرفه واروب کلهلر »

(« یازلیدی » . « آلتون قوزالاق ایله و آطلس کیسه ایله بازرکان محمد ویرلیدی فی ۱۳

محرم ۹۷۶ »)

Vesika IX.

« کفه ولایتنده واقع اولان قلمه دزدارلرینه و عزب آغالرینه حکم که ** »
 « حالیا اژدرهان مهمی ایچون حصار ازلرندن و عزب طائفه سندن کفایت مقداری آدم ویریله سن امر ایدوب بیوردوم که ... وصول بولدقده بو باده مقید اولوب مشارالیه ذکر اولنان سفر ظفر اثر مهمی ایچون هر بریکوزدن بمقدار نفر تمین ایدوب طلب ایدرسه تأخیر ایتیب طلب ایتدوکی مقدار نفری کوندره سن که واروب وجه و مناسب کوردوکی اوزره خدمتنده بولنال امال و مساهله دن حذر ایده سن خصوص مزبور مهمات امور دن (در) سایر زمانه قیاس ایتیب تأخیردن حذر ایده سن « یازلیدی » « کشخداسته ویرلیدی »

Vesika X.**ÇERKEZ BEYLERİNE HÜKÜM *****

« چانه بکی احمد بکه حکم که اول جانبده اژدرهان مهمی ایچون کفه سنجانچی بکی اولان قاسم دام علوه سردار تمین اولنوب سنک دخی بیله کتتمک امر ایدوب بیوردوم که واریحوق بو باده سن دخی مقید اولوب مرتب و مکمل جنک یراغیله حاضر اولوب مشارالیهله فرمان شریفم موجبجه بیله کیدوب عنایت حق ایله مومی الیهه وجه و مناسب کوردوکی اوزره خدمتده و بولداشلقده بولنه سن انشالله بوسفر ظفر اثرده عتبه علیام جانبته صداقت و اخلاص ایله خدمت و بولداشلقده بولنالر حقنده عنایتیم مبذول و معروفدر دین باینده و دولت هاپون ابد پیوند خسروانه مه متعلق خصوصلرده بذل مقدور و سعی مشکور ایدوب انواع یوز آقلقلمی تحصیلنه سعی و اقدام ایله سن »

* Mühimme defteri 7, s. 997, vesika 2744, 13 Muharrem 976. - Diğer vesikaların fotokopileri verilmiştir.

** Mühimme defteri 7, s. 830, vesika 5275.

*** Mühimme defteri 7, s. 819, 2246.

یازلدی بر صورتی حالی بکی مصطفی بکه	یازلدی بر صورتی ترکوشه بکی محمد بکه	یازلدی بر صورتی ترکوشه بکی بهادر بکه	« یازلدی بر صورتی جانہ بکی مصطفی بکه
--	---	--	--

یازلدی بر صورتی ترهك حاکنه	یازلدی بر صورتی شومال بکه	یازلدی بر صورتی بهادر بکه
----------------------------------	---------------------------------	---------------------------------

بر مقدار رعایت ایله یازلمشدر «

« بکلر بکی چاوشلرندن سفره وریلدی فی ۱۹ ربیع الاخر ۹۷۶ »

Vesika XI.

II. SELİM'DEN IV. İVAN'A NÂME *

« عتبه علیه عدالتنوان و سده سنیه سعادت نشانمزه که ملجأ سلاطین جهان و مرجع خواقین دوراندر (نووسیلتسف) نام ایلیچیکز واسطه سیله نامه مخالفت پیامکنز وارد اولوب قدیم الایامدن آباء کرام و اجداد عالی نژاد ذوی الاحترامز انارالله براهینهم زمان سعادت انجاملرنده سده سدره مقاملرینه موالات تام اوزره اولمغین حالا دخی آستانه سعادت عنوانمزه تهنیت و عرض خلوص ایچون مومی الیه آدمکنز کوندریلوب و نواب کامیابمز ایله عساکر نصرت نصابت مز حاجی ترخان جانبلیرینه واروب داخل اولدیغین اعلام ایلمشمز هر نه که تحریر اولنوب مومی الیه آدمکنز تقرر ایلمش ایسه پایه سریر عالم مصیرمزه عرض اولنوب علم شریف عالم آرای ملوکانه مز علی وجه الکامل محیط و شامل اولمشدر ایمدی اعتبار سلطنت مأبمز قدیمدن اعدا و احبایه دوستلق دشمنك یوزندن مفتوح الابوابدر کمال اخلاصه انتساب ایدن سلاطین صداقت نصاب خزائن و ممالک تسلیمیه حریم صلحه داخل اولوب عنایات خسروانه و التفات ملوکانه مز ایله کامران و آستان عالیشانمزه التجا ایدن سائر تاجداران مابیننده محسود الاقران اولا کلشدر مکتوب مخالفت شعارکنزده اشعار ایتدوککنز اوزره اگر سده سعادت والا رتبتمزه و اگر اولیاء دین و دولتمزه خلوص نیت و صفاء طوبت ایله موالاتده ثابت قدم و مصافاتهده راسخدم اولورسکنز سز دخی اضعاف مضاعف التفات شاهانه و عنایات پادشاهانه مره مظهر اولمکنز مقرر و محققدر و حاجی ترخان جانبلیرینه که عسکر نصرت اثرمز کوندرلمش ایدی مرحوم و مغفورله جدم سلطان محمد خان غازی انارالله برهانه کنه ولایتی فتح ایدلنبرو ولایت قریم خانلری

* Feridün, Münşât üs-selâtin, 1275 İstanbul, S. 460—461.

و ممالک چراکسه بانلری آستان کیتی ستانمزه اطاعت و اظهار عبودیت قیلوب الی هذا الآن هربری نظر فرخنده اثرمنز ایله منظور و کامران و اکثری سنجاغ هایونمز ایله تمدی اعدادن مصون و مأمون و محسودالاقران اولوب فرمان قضا جریانمز صدور ایتدیکی امورده علی ماهو المأمور بذل مقدور ایدر بکر و قولارمنز اولمشلر ایکن ممالک محروسه مزه داخل قبار تای ولایتنده قدیمی الفت و محبته محل قلمه احداث اولندیقتدن ماعدا حاجی ترخان جانبلرنده دشت قیچاق و ماوراءالنهر مسلمانلری کلوب کچوب بو جانبه مرور و گذاران ایتدیگری یوللری آدمکرکز سد ایلدکلرین اول جانبلرک امراء و سلاطینی عموماً درگاه عالم پناه مزه اعلام و آنها قیلوب استدعای عون و عنایت و التماس حمایت و صیانت ایلمکین اولجانبنده اولان قلاع و بقاع احوالنه و سایر امورده وقوف و اطلاع نیته جناب امارتآب ایالتنصاب قریم حانی دامت معالیه به بعض امراء ذوی الاقتدار قولرمدن بر مقدار عسکر جراز دشمن شکار ارسالنه باعث اولمش ایدی مقدا و حالیا دخی مشارالیه قریم حانی دامت معالیه اولجانبه وران ایلیجیسی درت بش ییلدن برو ولایتکزده عوق اولنوب کیرو عودته رخصت و یریلدوی موالات قدیمه و مصافات مستدیمه به محل وضع ایکن عسکر نصرت اثر ظفر نمونمز ایله اولجانبه آقین مراد ایتدیجه رخصت و اجازت هایون و یریلیوب محضا بو جانبه خلوص و موالاتکز شایع اولمقین نیجه دفته منع و دفع اولنق واقع اولمشدر و بالجله سرحدمزده ایکی ییللق سفر تدارکی مقرر ایکن مجرد اول طرفک احوال و امورینه وقوف و شعور ایله اکتفا اولنوب عسکر ظفر اثر سعادتمندمن طرفندن ولایتکزدن هیچ بر محله خلوص و موالاته محل ضرر و کزند واقع اولمامشدر بناء علیه مومیالیه آدامکز آداب رسالت و ارکان سفارتی کاینبنی ادا و رعایت ایلدکدنصکره کیرو اولجانبه عودت ایتدیریشدر کرکدرکه نامه هایونمز وصول بولدقده مکتوب مخالفت مصحوبکز ایله عرض اولندیقی اوزره قواعد و داد مشید و مبانی اتحاد مؤید اولوب حاجی ترخان یولنی آچوب و موالات قدیمه بی اخلاص باعث مایبنده قبارتای ایچنده حادث قلمه بی رفع ایلیوب اولدیاردن مرور و عبور ایدن رهروان احسن و آسان وجهله آمین و سالم گذاران ایدوب ممالک محروسه مزه کچوب و مشارالیه قریم حانی دامت معالیه نک ذکر اولنان ایلیجیسنه اجازت و یریلوب کیرو مملکت و ولایتنه عودت ایتدیریلوب طرفیندن اولان مخالفت قوی البنیان و بنیان مؤالفت سدیدالارکان مهد و استوار و بو قاعده مرضیه نسلا بعد نسل محکم و پایدار اولوب فراغ بال و جمهور رعایا و رفاهیت حال عامه برابرا بر نوعله منتظم اولاکه انک قواعد و ضوابطنه انقطاع دوران و انقراض زمانه دکین احتمال خلل و فتور و نقض و قصور یول بولیه والسلام» (1570)

Vesika XII.

« كفه بكنه حكيم كه * »

مكتوب كوندروب مسقو قرالى الچى كوندروب اللى نفر آدم آزاق قلمهسنه داخل اولوب
كى ايله كفهيه كلك اوزره اولدقلرين اعلام ايتمشك ايمدى سده سعادتمز دائما مفتوح اولوب
اكر دوستلق اكر دشمنلق اوزره كلانلره منع ورد يوقدر بيوردوم كه حكيم شريفله خاصه
رئيسلردن قدوة الامائل والاقران مصطفى وصول بولدقده كلان ايلچيلرى كى به قويوب مذكور
ايله سده سعادتمه كوندرهسن « آزاق بكنك كتخداسنه ويريلدى ۵ جا . ۹۷۸ »

* Mühimme defteri 9 (34) , s. 105, vesika 266.

NADİR ŞAH AFŞAR'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA OSMANLI DEVLETİNİ İRAN'I İSTİLÂYA KIŞKIRTMAK İÇİN YAPILAN İKİ DENEME

HİKMET BAYUR

Bu denemeleri gösteren iki belge ve onların sonuncusuna verilen karşılık Bab-ı âli Evrak hazinesindeki 8 ve 9 sayılı Name Defterlerinde bulunup bugüne kadar yayınlanmamışlardır ve bu iki denemenin yapılmış olduğu henüz bilinmemektedir.

İlk belge Haydarabad devletinin kurucusu Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk'ün Osmanlı Padişahı I. Sultan Mahmud'a, ikincisi de Afganistan devletinin kurucusu Ahmed Şah Baba Abdalî (Dürrani) nin III. Sultan Mustafa'ya gönderdikleri mektuplardır. Üçüncü belge de bu son padişahın Ahmet Şah'a yolladığı karşılıktır.

Gerek Nizam-ül-Mülk'ün gerekse Ahmed Şah'ın istedikleri Osmanlı devletinin İran'ı istilâ etmesidir; ikisinin amacı da aynıdır; bu da kendi devletlerini veyahut ilgili buldukları devleti tehdit eden tehlikeyi Osmanlı müdahaleleriyle bertaraf etmekten ibarettir.

I. - Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk'ün mektubu

Aşağıda anılacak olan mektubun sahibi Mir Kamer-üd-Din, Hindistan'da Gurkanlı (Timur Oğulları) devletinin son büyük devlet adamıdır.

Büyük babası Hoca Âbid Han Semerkant'lıdır, Hindistan yolu ile Hacca gittikten sonra dönüşünde şehzade Evrengzib'in (I. Âlemgir) hizmetine girer ve askerî ve ilmî türlü hizmetlerde kullanılır. Şehzade Evrengzib, Âlemgir ünvanıyla tahta çıktıktan sonra (1658) kendisine Kılıç Han ünvanını verir.

Hoca Âbid Kılıç Han'ın oğlu Şihab-üd-Din de Semerkant'ta doğmuştur; I. Âlemgir'in ve onun oğlu I. Bahadır Şah'ın zaman-

larında türlü komutanlık ve valiliklerde bulunmuş ve başarılı savaşları dolayısıyla kendisine Gazi-üd-Din Firuz Ceng ünvanı verilmiştir.

Mektub sahibi Mir Kamer-üd-Din¹ onun oğludur, 1670-71 de doğmuştur (takribî). I. Âlemgir devrinden itibaren türlü mevki ve komutanlıklarda bulunmuş ve kendisine sıra ile Çin Kılıç Han, Han Devran Bahadur, Han-ı Hanan (başkomutan), Nizam-ül-Mülk Bahadur Feth Ceng ve Âsaf-Cah ünvanları verilmiştir. Başlangıçta en çok "Çin Kılıç Han," ve sonra da "Nizam-ül-Mülk," ünvanlarile anılır.

Bilindiği gibi Hindistan'daki bütün Türk devletleri gibi Gurkanlı devleti de başlıca asker ve işyalarını Kuzeydeki Türk ülkelerinden getirtirdi. I. Âlemgir'den sonra Gurkanlı tahtına git gide daha zayıf kimseler çıktıkça Beyler (Emirler) arasında onların geldikleri yerlere göre bir kümeleşme hasıl olmuştu.

Bu kümelerin başlıcaları şunlardı: 1. Turaniyan, yani Türkistan'dan gelme Türkler; 2. İraniyan, yani İran'dan gelme Türkler ve 3. Hindistaniyan, yani yerliler ve kısmen de Türklerin ve genel olarak dışardan gelmiş kimselerin yerleşmiş çocuk ve torunları.

Çok kere sünî Türkler birinci ve şif Türkler de ikinci kümeye dahil olurlardı.

Mektup sahibi Mir Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk uzun zaman Turaniyan'ın başı olmuştur.

I. Âlemgir hemen hemen bütün Hindistan'ı fethettikten sonra devletin büyüklüğü bazı bölgelerde bir kaç "sube," nin (il) bir tek kişinin idaresi altına konulmasını gerektirmişti; çünkü teker teker alındıkları takdirde bazı uzak subelerin malî ve askerî güçleri kuvvetli düşmanlarla uğraşmaya kâfi gelmiyordu. Bu suretle Çin Kılıç Han bir zamanlar bütün Dekken'in, yani Güney Hindistan'ın başına geçirilir. Daha doğrusu o, padişahı kukla durumuna sokmuş olan vezir Seyyid Abdullah Han ve onun soy sopu ile (Barha Seyyidler) yapılan uğraşlar arasında bu koca ülkeyi ele geçirir.

Gurkanlı padişahı Nâsır-üd-Din Muhammed Şah (1719-1748), yukarıda anılan olaydan az sonra 1722 de Çin Kılıç Han'ı veza-

¹ Bu kişi hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için *Hindistan tarihi*'mizin II. cildiyle hazırlanmakta olan III. cildinin dizinlerine bakmalı (H. B.).

rete (başbakanlığa) getirir. O, bu makamda iki yıl kadar kalır ve biteviye padişah ve saray takımıyla uğraşmak zorunda bulunur.

Çin Kılıç Han, I. Âlemgir devrinde, yani devletin nizamı bozulmadan önceki devirde, yürütülen usullere dönülmesini istemekte ve padişahı bu amaçla sıkıştırmakta idi ¹. Onun istedikleri arasında 1. Bir takım vergilerin mültezimler yolu ile değil memurlar yolu ile toplanması; 2. Padişah adına " peşkeş " diyerek halktan rüşvet alınmaması; 3. Hânedan üyeleriyle bazı ileri gelenlere en zengin yerler gelirlerinin terkedilmemesi; 4. Bir çok değerli kimse işsiz bırakılırken değersizlerin kullanılmaması; 5. Cizyenin yeniden alınması (gelir azalmaları dolayısıyla); 6. Afganlar tarafından çok güç bir duruma düşürülmüş olan İran şahı Hüseyin'e yardım edilmesi.

Bu yazımızı ilgilendiren nokta bilhassa bu 6 ıncı istektir.

Kamer - üd - Din, Padişahı ve saray adamlarını yola getirip idareyi düzeltemeyeceğini, hattâ işlerin güdümünü filen ele alamıyacağına anlayınca başkent Delhi'den kaçarcasına Dekken'e gider. Şavaşıarak oraya yeniden egemen olur ve çok geçmeden olup bittiği kabul eden padişah onu resmen Dekken'deki altı "sube,"nin (il) başına geçirir.

Bundan sonra Kamer-üd-Din resmen bir Gurkanlı memuru olmakla birlikte bu devleti ikiye bölmüş ve onun güney kısmının filen hükümdarı olmuştur. Haydarabad devleti böylelikle kurulmuş olur. Bu günkü Haydarabad Nizamları onun soyundandırlar.

Bu andan itibaren Gurkanlı ve Haydarabad devletleri kâh dost ve bağdaşık, kâh birbirleriyle çekişir bir durumda yaşarlar. Ancak Kamer - üd - Din görünüşte padişaha karşı bağlılığını kesmediği gibi, o sırada Hindistan'a egemen olan Müslüman Türk'lerin en büyük ve tehlikeli düşmanları bulunan Marata'lara karşı sıkışık anlarda padişahın yardımına da gelir. Nadir Şah Afşar'ın Hindistan'ı istilâ ettiği vakit de yardıma koşar ve Afganistan devletinin kurucusu Ahmet Şah Baba Abdalî (Dürranî)'nin Hindistan'ı ilk büyük istilâsı anında da yine padişaha yardım için yola çıkar, ancak O, kuzey Hindistan'a varmadan Ahmed Şah çekilir.

¹ Bu yönler Hâfi Han'ın *Müntehab-ül-Lübab*'ında (C. II, s. 948; 1145 hieri, yani 1722-23 milâdi yılları olayları) iyice anlatılmaktadır.

Bundan başkn Kamer-üd-Din, Delhi'deki "Turaniyan," ın başı veya en nüfuzlu başlarından biri olarak kalmıştır; yeni vezir de (onun da adı Kamer-üd-Din olup ünvanı İtimad-üd-Devle'dir) onun akrabasıdır, bunlar iki kardeşin torunlarıdır ve aynı zamanda dünürdürler. Bütün bunlar Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk'ün Delhi'de ayrıca nüfuz sahibi kalmasını sağlamıştır.

Gurkanlı padişahı Nâsır-üd-Din Muhammed Şah ile Çin Kılıç Hanın münasebelerini ve her ikisinin Osmanlı padişahı I. Sultan Mahmud'a karşı durumlarını göstermesi bakımından önemli olan bir belge Çin Kılıç Han'ın bu padişaha İstanbul'a geri dönen Osmanlı elçi vekili Mehmed Yusuf Ağa elile yolladığı bir mektubudur. Bu mektub gösteriyor ki Muhammed Şah, Sultan Mahmud'a Çin Kılıç Hanın söz dinlememesinden sızlanmış, Osmanlı padişahı bu son kişiye böyle yapmaması haberini göndermiş ve buna karşılık o da Sultan Mahmud'a yazdığı bir mektupta¹ : "... eğerçi bu esnada cemî' cihet ile hûlus-i itikada binaen A'lâ-Hazret, muallâ bargâh, reff-menzilet, mekarim destgâh, hidiv-i kişver-i cah-ü-ce-lâl, zib-i evreng-i devlet-ü ikbal padişah-ı Cem-cah, zill-i Yezdânî zilale iclalihi cenablarının hil'at-ı itaatleri berduş ve halka-i iradetleri derguş olup amma şimdiki halde emr-i vahy-misâle imtialen levâzım-ı inkiyad ve devlet-hâhî evvelkinden ziyade hız olunup ve meratib-i riza-cuyiden bir dakika fevt olunmaz....", demiştir.

Genel olarak Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk Hindistan'ın Kuzeyinde gelişmekte olan olayların anlamını kavramış ve onların muhtemel sonuçlarını önceden görmüş tek Gurkanlı devlet adamı gibi görünmektedir.

Gurkanlı devleti Hindistan'da kuruluşundan (1526) büyük Özbek hanı Abdullah Han'ın ölümüne kadar giden (1598) 72 yıllık devrede kendini hemen hep Özbek baskısı altında duymuş ve ona göre Özbek'lerin başlıca düşmanı olan Safevî Türkmen devletiyle dost olmuştur. XVII. yüzyılın başlarından itibaren ise

¹ Bu mektubun farsca sureti Bab-ı âli Evrak hazinesinde 8 sayılı *Name defteri*'nde s. 291'de bulunmaktadır ve kayıt tarihi 6 rebi-ül-âhır 1163'dür (15-III-1750). Türkçesi aynı defterin 293-294 sahifelerindedir; *İzzet tarihi*'nde (s. 223 b) de bulunur. Bu eserde aynı sahifede yine Nizam-ül-Mülk'e atfedilen bir ikinci mektup varsa da *Name defteri*'nden (s. 292-293) bunun onun ikinci oğlu ve Haydarabad'da halefi Nizam-üd-Devle Nasir Ceng'in olduğu anlaşılmaktadır.

Özbek devleti dağınık ve güçsüz bir duruma düşünce Gurkanlılar en çok Safevi Türkmenlerden çekinmeye başlamış ve onların başlıca düşmanı olan Osmanlıların dostluğunu aramışlardı. Gurkanlılarla Safevi'ler arasında en büyük çekişme ve savaş konusu Kandahar kent ve bölgesi idi.

XVIII. yüzyılın başlarında ise bu durum da değişir. Babası I. Âlemgir'in son yıllarında Kâbil subedarlığını (valiliğini) yapmış olan Şah Âlem Bahadur Şah, Kandahar bölgesi Afganlarını İran'a karşı ayaklanmaya ve bağımsızlaşmağa kışkırtmış ve onlar bu işi başarıp Kandahar'dan İran kuvvetlerini çıkarmışlardır.

Ancak iş o kadarla kalmayıp 1720-25 yılları arasında İran'ın en büyük kısmı Afganların Galcai oymağının (eski Kalaç Türkleri) eline düşer.

Çin Kılıç Han Nizam-ül Mülk, Delhi'de Gurkanlı padişahının veziri iken (1722-24) bu olay gelişmekteydi. O, derhal işin nereye varabileceğini görmüş ve Sind ırmağından itibaren Hindistan'ın Kuzey dağlık sınırı üzerinde oturan çok vuruşkan Afgan ulusu büyük bir devlet kurarsa Gurkanlı devleti için çok tehlikeli bir durumun ortaya çıkacağını anlamıştır. Onun yukarıda anıldığı gibi Nâsır-üd-Din Muhammed Şah'a İran'ın Safevi şahı Hüseyin'e yardımını önermesi de bu amaçla idi.

Bilindiği gibi İran üzerindeki Afgan egemenliği çok az sürer ve Nadir Afşar İran'ı, bütün Afgan bölgelerini, Turan'ın bir kısmını ve Kuzey Hindistan'da bir çok yerleri ele geçirir.

Ancak o öldükten sonra (1747) onun devletinin Güney-Doğu kısmında yine onun beylerinden Ahmed Şah Baba Abdali'nin yönetimi altında gayet güçlü bir Afganistan devleti kurulur ve Orta çağdaki Gazne ve Gur devletleri gibi Hindistan'ı kendisi için bir saldırı alanı yapar. Yani Çin Kılıç Han'ın 1723 de gördüğü durum 1747 den itibaren gerçekleşir ve Ahmed Şah, İran'ın karmakarışık bir durumda bulunmasından faydalanarak ve o yönden kendini güven içinde görerek Hindistan'a akınlar yapmaya koyulur.

Onun ilk büyük akını 1747-48 kışında olur. Afganlar Sind ırmağını geçer, Lahor'u alır ve Gurkanlı ordusu ile Serhind yakınlarında karşılaşır. Bir sürü vuruşmadan sonra Afgan ordusunda bir araba dolusu "ban,,ın (bir türlü havai fişek ve alevli ok) patlaması üzerine karışıklık çıkar ve Ahmed Şah geri çekilip başkenti Kandahar'a döner.

O, istilâsına başlayınca Dekken'de bulunan Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk, Gurkanlı padişahına yardım için çarçabuk ordusuyla Kuzeye doğru ilerlemiş, fakat Bürhanpur bölgesine geldiğinde Afgan'ların çekildiğini öğrenmiş ve geri dönmek üzere iken ölmüştü (1748).

Bu yazımızın konusunu teşkil eden ve az aşağıda metni görülecek olan mektupla yukarda bir kısmı zikredilmiş olan mektup o sırada yazılmıştır.

Aşağıdaki metinden anlaşılacağı veçhile Çin Kılıç Han Osmanlı padişahından İslam dinini (bunu sünnilik diye almalı) korumasını, Nadir Afşar'ın ölümü üzerine sahipsiz kalan ve karmakarışık bir durumda bulunan İran'ı fethetmesini istemekte ve bu suretle şiliğin kalkıp yerine sünnilik ve hanefflik kaim olacağını ve halkın rahat edeceğini söylemektedir.

Yukarıda anlatılmış olan o andaki duruma göre ve Çin Kılıç Han'ın Hindistan'ın Kuzey sınırlarında başka bir devletce denkleştirilmeyen güçlü bir devletin bulunmasından ne derece kaygulandığı bilinince onun I. Sultan Mahmud'a ne gibi düşüncelerle baş vurduğu kolayca anlaşılır. Osmanlı devleti İran'ı işgal ederse Ahmed Şah Baba da o yöne teveccüh edecek ve iki devlet sonda sınırdaş olacaklardır. Bu gerçekleşince de Afgan devleti Osmanlı devletiyle az çok denkleştirilecek ve Ahmed Şah, Batı sınırları tamamile güven içinde imiş gibi Hindistan'a saldıramıyacaktır.

Türlü sebepler dolayısıyla Osmanlı devleti bu yola girmez. Çin Kılıç Han bu mektubu yolladığı sıralarda öldüğü için ona karşılık da verilmemiştir.

Bu mektup bize başka bir yönü de göstermektedir; ondan anlaşılıyor ki Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk elan kendini Gurkanlı devlete bağlı duymakla ve onu korumak için Delhi'deki padişahın ve onun etrafındakilerin düşünemedikleri tedbirleri düşünmektedir. Eğer o, bazen iddia edilmiş olduğu gibi, yalnız kendini düşünseydi Gurkanlı devletinin yıkılmasını önlemek için tedbir almaya koyulmaz ve bu olaya seyirci kalırdı; böylelikle Haydarabad'da resmen de bağımsız bir hükümdar olurdu.

Buna karşı denilebilir ki Afganistan devletinin Kuzey Hindistan'ı fethetmesi Dekken'i de fethetmesine kapu açabilir; ancak bu uzak ve nisbeten zayıf bir ihtimaldi, çünkü tarih gösterir ki

kuzeyden gelen istilâcılar ancak bir iki göbek sonra Dekken'e girmeye çalışmışlardır.

Dolayısıyla bu mektup, Çin Kılıç Han'ın kendi ffilî bağımsızlığını korumak istemekle birlikte Gurkanlı devletini de ayakta tutmaya önem verdiğini göstermesi bakımından da dikkate değer.

Nizam-ül-Mülk'ün yazış tarzından ve mektubunun girişinde (elkab kısmında) Osmanlı padişahına karşı kullandığı ifadeden şu da anlaşılmaktadır ki o filen haiz olduğu hükümdar sıfatını takınarak değil, bir memur imiş gibi yazmaktadır. Ancak bir yabancı padişaha doğrudan doğruya ve kendi adında yazıp ona bir savaş açmayı ve ülkeler fethetmeyi önermesi kendisini de az çok bir hükümdar saydığına işaret addedilebilir.

Name defterlerinde çok kere vaki olduğu gibi mektubun tarihi kaydedilmemiştir. Bunu getiren Osmanlı elçi vekili Hacı Mehmet Yusuf Ağa aynı zamanda Nizam-ül-Mülk'ün oğlu ve halefi Nizam-üd-Devle Nasir Ceng'in de Haydarabad tahtına (mesnedine) çıktıktan sonra yazılmış bir mektubunu getirdiği için, işbu elçi ilk mektup sahibinin (Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk'ün) ölümünden sonra Hindistan'dan ayrılmış demektir. Böylelikle yukarıda işaret etmiş olduğumuz gibi mektubun 1748 de Afganistan şahının Hindistan'ı istilâsı sırasında yazılmış olduğuna hükmedilebilir.

8 sayılı Nâme defterinin 297 inci sahifesinden

“Rikâb-ı Kâmyab-ı hüsrevâneye Hindistan Nizam-ül-Mülkünden varid olan mektubun tercümesidir ¹”

• Bismillah-ir-Rahman-ir-Rahim •

“İtikad ile hayır düşünenlerin en değerlisi Kamer-üd-Din'nin arızasıdır. (Kamer-üd-Din) Bendelik ve baş eğmelik

¹ Belgenin tarihi hakkında not : 8 numaralı *Name defteri*'nin 297 inci sahifesinde kayıtlı olan bu tercümenin tarihi gösterilmemiştir. Aynı defterin 292 nci sahifesindeki Farsca aslının suretinde de tarih yoktur. Bundan dolayı tahmini bir tarih tesbit edebilmek için belgelerin tarihleri incelendi ve 296 nci sahifede yazılı vesikanın baş tarafında 13 R (Rebiülâhır) sene 163 (1163) ve 299 uncu sahifeden başlayıp 300 ncü sahifede sona eren vesikanın nihayetinde ise evâhir-i R (21-30 Rebiülâhır) sene 1163 tarihleri mevcut olmasına göre bahis konusu tercüme veya deftere kayıt tarihinin aynı sene ve aya rastladığı anlaşılmaktadır.

şartlarını yerine getirdikten sonra - ki bu vazife sıdk ve doğruluk sahiplerinin âdetidir — ehl-i imân ülkelerinin koruyucusu, küfür ve tuğyan eserlerinin mahv edicisi, kavim (doğru) olan şeriatın yardımcısı, doğruluğun sâliki, adalet ve insaf yaygularının yayıcısı, cebr ve zulum esaslarının yıkıcısı, emn ve amân seraperdelerinin (çadırlarının) kurucusu, adl ve ihsan binalarının yapıcısı, din-i mübinin yardımcısı, İslâmın dayanağı olanın, Müslümanların imdadına koşanın nişanlı mahfilinin . . . (باريآن) ina arzeder ki ¹ elhamdülillâh havlü kuvvet-i cenâb-ı Bârf ve ol halifenin ikbâl-i adû-mâli (düşmanı ezen ikbali) ile zâlim-i şaki lâyıkına yetişüp asâkir-i mansurelerinden şikest yedikten (o askerlere yenildikten) sonra idbârı hücum edüp kendi makarr-ı aslsine sığirtti ve halk-ı âlem anın mezâliminden necât buldu ² “fekutia dâbir-ül-kavmi-l lezine zalemû velhamdü lillâhi rabbilâlemîn „ ³ merci-i hâvâkin-i rûzgâr olan cenâb-ı hurşid-kubâblarına⁴ himâyet-i dîn-i islâm lâzım olup ve bilfiil memleket-i İran hâli olmağla eğer asâkir-i vefire bir serdarın sergerdeliğiyle umde-i kâr ittihaz olunup ol memleketin teshirine memur oluna fazl-ı kavf-i mutlak ile ümid-i kavfdır ki bilcümle ol vilâyet evliya-i Devlet-i Aliyyenin tasarrufuna gele ve bir müddettenberü ol vilâyette revâc bulan mezheb-i Şia zâil olup millet-i hânff ve mezheb-i Hanefiyyenin a'lâmı (bayrakları) irtifa bulup ve int-

*Izzî tarihi'*ne göre bu mektubu getiren Osmanlı elçi vekili Hacı Mehmet Yusuf Ağa 6 rebiülâhır 1163 de (15 mart 1750) İstanbul'a gelmiştir. Aynı kişinin getirdiği Nizam-ül Mülk'ün başka bir mektubu *Name defteri'*nde aynı rebiülâhır tarihiyle kayıtlıdır.

*Name defteri'*ndeki farsca suretin tıpkı basımı bu Belletende vardır. Buradaki Türkçe tercüme yine o defterdekinin yeni harflere çevrilmiştir. Yalnız elkab kısmı defterde çevrilmemiş olduğundan o doğrudan doğruya farsca suretten tercüme edilmiştir. Farscadan tercüme Profesör Necati Lugal ve yeni harflere çevrilmiş ve tahşiyelerin bir kısmı Bay Selahattin Elker ve öbür kısmı H. Bayur tarafından yapılmıştır. Bab-ı âli tercümesinde farscaya nisbeten vaki tek tük eksik veya değişiklikler tahşiyelerde gösterilmiştir.

¹ Besmele ve buraya kadar olan kısım Türkçe tercümede yoktur ve oraya yalnızca «ba'd-el-elkab» sözü konulmuştur.

² Osmanlı ile Nadir Afşar arasında yapılan ve 1159 antlaşmasıyla biten savaşlara işaret olmalıdır.

³ En'âm suresi, âyet 45: «Zalim olan kavmin ardı arkası kesilmiştir» anlamında.

⁴ Farsca metine göre «cenab-ı hurşid kubab-i akdes â'lâlarına» olmalıdır.

ifa-ı dünya ve ecr-ü sevâb-ı ukbâ bunun zımnında mutasavverdir ki buncilayın memleket-i vesî'a zir-i sâye-i hümâpayede âsudelik bulup ve halk-ı âlem mehd-i emn-ü emânda olalar ve ehl-i sünnet ve cemaatin tarika-i müstakîmeleri revacın cihan-efrûzu ola ve hususat-ı rüsûh-i niyyet ve vüsûk-i âkibet ve sair bazı mukaddimât kemâlât-destgâh Hacı Muhammed Yusuf Efendiye izhar olunmağla müşarünileyh cenâb-ı vâlâya arzetsen gerekir; âfitâb-ı âlem-bâhâ-i saltanat ve cihânbanî matla-i ikbal ve kişver-sitânîden hemvâre dirahşân ola¹. „

**II. — Ahmed Şah Baba Abdalî (Dürranî) nin
III. Sultan Mustafa'ya gönderdiği
mektup**

Ahmed Şah hakkında tarihî özet :

Afganistan devletini kuran bu kişi, Abdalî² oymaklar topluluğunun nisbeten küçük ve önemsiz bir kolu olan Sadozai oymağındandır. Nadir Şah Afşar'ın hizmetinde temayüz etmiş ve onun çok teveccühünü kazanmıştır. O vakit Ahmet Han diye anılırdı.

Aşağıya koyduğumuz III. Sultan Mustafa'ya gönderdiği mektupta anılan yönlerin anlaşılması için burada Ahmed Şah Baba'nın gördüğü başlıca işlerin bir listesi kronolojik bir özet halinde sıralanmıştır. Aşağıda mektup incelenirken bunlara işaret edilecektir.

a) Nadir Afşar'ın öldürülmesi üzerine (21/22 haziran 1747 gecesi) Ahmed Han, başında bulunduğu 3000 kadar Abdalî Afgan ve Özbeklerle birlikte Kandahar'a gelir. Kendi Sadozai oymağı güçsüz olmakla birlikte yanında yetişmiş bir askerî birlik ve para olduğundan öbür Abdalî oymakları onu başlarına geçirirler. Afganistan devleti böylelikle kurulmuş olur. Kendisi Dürüd-Dürran (inciler incisi) ve Abdalî'ler de Dürranî ünvanını alırlar.

¹ Aslı farsca olan namelerin sonlarındaki iyi dilek cümleleri bu nameler türkçeye çevrilirken aynen tercüme sonuna eklenmek eskilere âdet hükmüne girmiştir. Bu belgede dahi aynı yolda yürünülmüş, yalnız aynı defterin 292 inci sahifesinde yazılı farsca aslının suretindeki «âlem-tâb» terkibi yerine tercümede «âlem-bahâ» konulduğu gibi (ve) atf edâtları da bazı değişikliklere uğramıştır.

² Yunanlılarca Eptalit ve Araplarca Hayatile denilen Ak-Hunlar olmaları, yani Afganlaşmış eski Türkler bulunmaları en üstün ihtimaldir.

b) Nadir Afşar Sint ırmağının Batı ve Kuzeyindeki yerleri Gurkanlılardan (Hindistan'daki Timur oğulları) almıştı. Ahmed Şah Baba'nın ilk işi oralara el koymak olur.

c) 1748 de Ahmed Şah Sint ırmağını geçip Pencab'a girer. Orada Serhind dolaylarında Gurkanlı ordusu ile bir çarpışmada kendi ordusundaki bir "ban,, (bir türlü havaî fişek ve alevli ok) yığını patlar; orduda kargaşalık çıkar ve çekilmek gerekir.

d) 1749 başlarında Ahmed Şah yeniden Pencab'a girer ve oranın valisi Muin-ül-Mülk'le (Mir Menu diye ünlüdür) bir anlaşma yapıp çekilir. Buna göre Pencab'ın bazı bölgelerinin vergileri Ahmed Şaha ait olacaktır.

e) Aynı yılda Ahmed Şah, İran işlerinin karmakarışık olmasından faydalanarak 1749-50 yıllarında Horasan'a girer, Herat'ı alıp kendi ülkesine katar. Nadir Afşar'ın torunlarından Şahrüh, Horasan'da şah ilân edilmişti, o kâh tahtta, kâh da hapiste olarak türlü komutanların kuklasıdır ve gözleri kör edilmiştir. Ahmed Şah onu kendisinin bir korunuğu olarak Meşhed'de tahta oturtur ve Nişapur üzerine yürür, orası Bayat Türk oymağından Abbas kulu Hanın elindedir. Ahmed Şah orayı alamaz. Kış gelir ve ordusu büyük zayiata uğrayarak Herat'a çekilmek zorunda kalır. Ertesi yıl (1750-51) yine Nişapur üzerine yürüyüp Abbas Kulu Han Bayat'la bir anlaşma yaparak çekilir. Daha bir takım uğraşlardan sonra İran işlerini bırakıp Hindistan'a döner. Herat kendisinde ve Meşhed merkez olmak üzere Horasan'ın kalan en büyük kısmı kendi korunuğu olan Şahrüh'un elindedir (Hutbe ve parada Ahmed Şah'ın adı anılmaktadır).

f) 1751-52 de Ahmed Şah bugünkü Afgan Türkistanına bir sefer yaptırır..

g) 1751 de Ahmet Şah Pencab'a girip oranın Gurkanlı valisi Muin-ül-Mülk'ü (Mir Menu) yener ve bu kişiyi kendisine tâbi kılar, yani Pencab Afganistan'a bağlanmış olur.

1752 de Gurkanlı devleti Pencab'la Multan ilini resmen Ahmed Şah'a verir.

h) Gurkanlı devleti sonsuz iç savaşlar ve ayaklanmalar içinde bunalmış bir durumdadır. Dekken'li bir Hindu ulusu olan Marata'lar o devirde Hindistan'da en büyük kuvveti teşkil etmektedirler ve Gurkanlı ülkeleriyle Hindistan'ın pek büyük bir kısmını haraca bağlamışlardır. Delhi'nin kuzeyine ve kuzey doğusuna (Rohilkent)

yerleşmiş bulunan Rohilla Afganları da Gurkanlı devleti için büyük bir derттirler. Bu ağır şartlara rağmen Gurkanlıların Pencab'ı Afganistan'dan geri almaya kalkışmaları Ahmed Şah'ı yeniden Hindistan'a girmek ve Delhi'ye kadar gitmek zorunda bırakır (1756-57).

i) *Marata'lar hakkında bazı bilgiler.* - O sırada Marata'lar bir devletler topluluğu (confédération) durumundadırlar. Ana devlet Batı Dekken'dedir ve genel merkez Puna'dır; orada devletin kurucusu Sivacı'nın hânedanı hükümrân ise de gerçek egemenlik "Pişva,, denilen başbakanlar elindedir. Bu makam da irsî olmuştur. Bu ana devletten başka az çok muhtar başlıca dört büyük Marata devleti ve hânedanı vardır. Berar-Nagpur bölgesinde (Haydarabad devletinin Kuzey ve Kuzey Doğusu) Bonsla hânedanı, Gvalyor bölgesinde (Agra Güneyi) Sindia hânedanı, onun Güney Doğusunda Malva'da Holkar hânedanı, Gucerat ile Baroda'da Gaekar (Gaekvar) hânedanı. Ahmed Şah'ın en çok savaşıacağı Marata devletleri ana devletle birlikte Sindia ve Holkar devletleri olacaktır.

j) Gurkanlı padişahı II. Âlemgir çok zalim ve müstebit olan veziri Gazi-üd-Din Han'ın egemenliğinden kurtulmak amacıyla Ahmed Şah'la mektuplaşır.

Marata'lar vezir Gazi-üd-Din'le birliktirler ve Pencab'a saldırmaktadırlar; bunlar 1758 de Lahor'u Afgan'lardan alırlar. Bunun üzerine Ahmed Şah 1759 da Pencab'a girer, aynı yılda Gurkanlı, veziri Padişah II. Âlemgir'i öldürtür. Ahmed Şah da Marata'ları kovalıyarak Delhi'ye doğru yürür; 1760 başlarında Delhi'nin 17 Klm. Kuzeyinde Barari Gat'ta Sindia'yı tamamen bozar; bir Afgan komutanı da Sikenderabad dolaylarında (Delhi'nin 50 Klm. Güney doğusu) Holkar'ı ezer. Bu suretle Marata'ların Kuzey Hindistan'daki egemenlikleri temelinden sarsılır.

k) Bu yenilgilerden öç almak, Kuzey Hindistan'ı yeniden ele geçirmek ve hattâ Gurkanlı devletini resmen de devirip Delhi tahtına bir Marata'yı oturtmak amacıyla Marata'lar Kuzeye pek büyük bir ordu gönderirler. Ahmed Şah bir çok Hindistan müslümanlarıyla birlikte bu orduyu 13 ocak 1761 de Panipat'ta (Delhi Kuzeyi) tamamiyle ezer ve bu yenilgiden sonra Marata'lar hiç bir vakit kendilerini büsbütün toparlayamazlar.

Ahmed Şah, Hind tahtını kendisi için alıkoymaz. Zaferden sonra Delhi'ye gelir, Hind padişahlığını II. Şah Âlem ünvanını taşıyan şehzade Âli-Gevher'e verir, bu kişi o sırada Bengal'de

bulunduğu için oğlu Mîrza Civan-Baht'ı ona vekil yapar, vezarete Şüca-üd-Devle'yi (İran Türklerindendir, Oud naibi, yani valisi, fakat gerçekten hükümdarı olup Marata'lara karşı yapılan savaşta Ahmed Şah'la birlikte çalışmıştır) ve emir-i leşkerliğe, yani başkomutanlığa (emir-ül-ümera da denir) Necib-üd-Devle'yi (Hindistan'ın Rohilla Afganlarından) getirir; sonra başkenti Kandahar'a döner. Pencab ve Multan kendisinde kalmaktadır.

Ahmed Şah, Hindistan sıcaklarını sevmiyen ve savaşlarda kazandıklarını yurtlarına taşımak isteyen askerlerinin baskısı altında orada fazla kalmamış ve kendi yurduna dönmüştür. Ancak onun Marata kuvvetini ezdikten sonra çekilmesi, 1757 denberi Bengal'e yerleşmiş olan İngiliz'lerin işini çok kolaylaştıracaktır. Gurkanlı devleti ise Marata yenilgisinden faydalanamayacak kadar çürümüş bulunuyordu.

l) Ahmed Şah Kandahar'a döndükten sonra orada yeni bir kent kurar (1174 hicri; 1761 in ilk yarısı).

m) O bir fitne haberi üzerine 1762 başlarında yeniden Pencab'a gider ve Serhind bölgesinde Sih'leri¹ yener. Mart 1762 de Lahor'dadır. Keşmir'in fethi için gönderdiği ordunun faaliyetini oradan takip eder ve bu iş bittikten sonra Kandahar'a döner (1765 son baharı veya sonları). Ondan sonra 1179 hicri yılına kadar (1765 - 66) başkentinde dinlenir ve bu son yılda Pencab ve Hind'e gider.

Ahmed Şah Baba'nın III. Sultan Mustafaya gönderdiği mektubun tarihi :

8 sayılı Name Defteri'ndeki surette (s. 460 - 481) mektubun tarihi yoktur. Ancak orada başda : "İran ve Hindistan taraflarını zîr-i dest-i hükûmetine aldıktan sonra halen Kandahar'da ikamet üzere olan Afgan Ahmed Şah'ın Bağdad tarafına üç nefer sefir ile irsal olunup Bağdad valisi tarafından Cânib-i Hümâyun-u Hazret-i Cihandârî'ye varid olan farisi namenin suretidir,, denilmekte ve bu şerh 7 cumad-el-ulâ 1176 kaydını taşımaktadır (24.11.1762).

Mektub, Ahmed Şah'ın Panipat zaferini, (1761 başları) ondan sonra Delhi'de yaptıklarını ve Kandahar'a dönüşünü (özetteki "k,, faslına bk.) andığına göre, 1761 yılının ikinci yarısında veya

¹ Bir dinin sâlikleri.

hut bu hükümdar yeniden Hindistan'a gitmeden (bk. özetin "m., faslına), yani 1762 yılının başlarında yazılmış olmalıdır.

Yukardaki şerhde görülen "halen Kandahar'da ikamet üzere olan,, tabirini mektup yazıldığı sırada Şah'ın bu kentte bulunduğu anlamında almayı doğru buluyoruz; esasen Ahmed Şah'ın Osmanlı padişahına İran'a karşı bir sefer yapmasını önerişi ancak kendisinin bundan istifade etmek amacıyla izah edilebilir, dolayısıyla bunu kendisinin bir seferde bulunduğu sırada yapması az muhtemeldir, çünkü bu gibi seferlerden ne zaman dönülebileceğini kestirmek güçtür.

Bu esaslar kabul edilirse Şah'ın mektubunun Kandahar'dan İstanbul'a gelişi veya Name Defteri'ne kaydedilişi en az 10 ay kadar sürmüş demektir.

Afgan elçilerinin hareketleri :

Ahmed Şah'ın Sultan Mustafa'dan İran'a karşı savaşa girişmesini isteyişine göre, mektubun ve onu getiren elçilerin deniz yolu ile Basra ve Bağdada gönderilmiş olduklarına hükmetmek gerekir.

Name Defteri'nde Afgan elçilerinin Bağdad'da kaldıkları mezkûr olup Sultan Mustafa'nın karşılığında da bu tekid edilmekte ve elçilerin padişahca kabul edilmiş oldukları söylenilmemektedir. Keza *Vâstf tarihi* de bunların gelişine dair bir şey yazmamıştır. Bunlara göre elçilerin padişahın karşılığını Bağdad'da beklediklerine hükümlenabilir

Sultan Mustafa'nın karşılığının Name Defteri'ndeki müsveddesi (s. 485-7) evasıt-ı cumad-el-âhır 1176 tarihini taşır (1763 yılının başları demektir). Bunun bir yılda Kandahar'a ulaştığını kabul edersek Ahmed Şah'ın onu 1177 hicrî yılının ikinci yarısında yani 1764 başlarında aldığına hükmedilebilir.

O bundan sonra bir buçuk yıl daha başkentinde istirahat veya intizarda kalmıştır.

Ahmed Şah Baba'nın mektubunu gönderdiği sırada İran'ın durumu :

Nadir Şah Afşar'ın ölümünden (1747) sonra İran'ın karmakarışık bir devir geçirdiği bilinir. Bu durum 1760 yılına kadar sürer. Bu tarihte Zend Kerim Han, "Aşağı Kacar,, beylerinden Muhammed Hasan Han'ın ölümü üzerine Batı İran'ın tek egemeni

kalır, "vekil,, ünvanıyla fiilen hükümdar olur ve karmakarışıklıkları sona erdirir.

Ahmed Şah Baba'nın III. Sultan Mustafa'ya İran'a karşı sefer yapmayı öneren mektubu Zend Kerim Han'ın egemenliğinin ta başlarındadır. Yukarıda gördüğümüz gibi Meşhed başkent olmak üzere Batı Horasan, Ahmed Şah'a tabi Şahruh'un elindedir.

Buna göre iki şık akla gelmektedir. Birincisi Hindistan'da büyük zaferler ve hazineler elde etmiş olan Ahmed Şah'ın İran'daki karmakarışık durumun devam edeceğini ummuş ve elde ettiği gücü orada fütihat yapmak için kullanmak istemiş olmasıdır. O, bunu yaparken Osmanlı'nın Batıdan İran'a çatması, tabiiyle onun işini çok kolaylaştırarak özde idi.

İkinci şık Ahmed Şah'ın, Zend Kerim Han'ın bütün rakiplerini ezerek İran'da sağlamca yerleşmekte olduğunu anlayıp o daha durumunu sağlamlaştırıp Horasan'ı Afgan'lardan geri almaya kalkışmadan önce onu Osmanlı yardımıyle ezmeği ve hiç olmazsa yenip zayıf bir duruma düşürmeyi düşünmüş olmasıdır. Bizce bu ikinci ihtimal en kuvvetlisidir.

Mektubun İstanbul'a geldiği sırada Osmanlı'nın durumu :

Yukarıda gördüğümüz gibi mektub Name Defteri'ne 1176 cumad-el-ulâsında kaydedilmiştir. Padişahın karşılığı da aynı defterde evasit-i cumad-el-âhır tarihini taşımaktadır, yani mektuba beş hafta içinde karşılık verilmiştir. Bunda daha aşağıda görüleceği gibi barışı bozup İran'a sefer yapmanın doğru olmayacağı bildirilmektedir. Üç ay kadar sonra da barışcılığı siyasasının temeli yapmış olan Sadr-ı âzam Ragıp Paşa ölecektir. İşbaşında başka biri bulunsaydı Ahmed Şahın önergesine uyar mıydı bilinemez; ancak Ragıp Paşa'nın bilinen barışçıl inanlarına göre karşılığın bir red özünde olması tabii idi ve öyle oldu.

Mektubun özellikleri ve öğrettiği yönler :

Ahmed Şah olayları Sultan Mustafa'nın hoşuna gidecek biçimde anlatmıştır.

Ahmed Şah Baba, Nadir Şah Afşar'ın yetiştirmesidir, onun tarafından Galcai Afganların¹ hapsinden kurtarılmış, komutan yapılmış, hemen daima yakınında ve yanında bulundurulmuş ve

¹ Eski Kalaç Türkleri.

büyük mevkilere geçirilmiştir. Afganistan'ın resmî tarihçisi Feyz Muhammed Han da *Sirac-üt-Tevarih*'te bunu hep böyle gösterir, hattâ Nadir Afşar'ın kendi yakınlarına bütün İran, Turan ve Hindistan'da Ahmed Han gibi iyi huylu ve davranışlı adam görmediğini ve onun günün birinde tahta çıkacağını, söylediğini yazar (C. I, s. 9).

Ahmed Şah Baba, Sultan Mustafa'ya gönderdiği mektupta ise Nadir Afşar'ı hep batırmakta, onu kötü göstermekte ve kendisinin o sırada bir köşeye çekilip dua ile vakit geçirdiğini anlatmaktadır. (*Name Defteri*, s. 461-462).

Bundan başka Osmanlı hânedaniyle kendisinin sünnî, Safevî hanedanının ise şîî olmasına rağmen Ahmed Şah bu hânedanı tutmakta ve ona karşı gelmiş olan İran halkını nankörlükle suçlandırmaktadır (N. D., s. 461). Bu, bir yandan halk hareketleri karşısındaki hükümdarlık duygularının bir sonucudur, fakat aynı zamanda bu işin Nadir Afşar'ın iş başına geçmesine yol açtığını söylemekle bunu da bu kişinin aleyhinde bulunmak ve ondan çok zarar görmüş olan Osmanlı'ya yaranmak için bir vesile yapmaktadır.

Keza Ahmed Şah Baba bir çok yerde ve bilhassa Hindistan durumunu anlatırken (N. D., s. 463) "Kâfirler,"e karşı İslâm koruyuculuğu taslamaktadır. Bu, müslüman hükümdarların genel edebiyatına uygun olduğu gibi, Osmanlı padişahına hoş görünmek için de yazılmış olabilir. Bununla birlikte Ahmed Şah'ın Hindistan'da müslüman koruyuculuğu gerçek olmuştur.

Aşağıdaki mektup bir çok şairâne şişirmeleri kapsamakla birlikte o devirde Hindistan, Afganistan ve İran'da cari olan savaş usullerini de epice belitmektedir.

Mektupta anlatılan olaylar :

Ahmet Şah Baba mektupta hal tercümesini bildirir gibi ise de daha çok en önemli başarılarını ve bazen de bir seferinin başarılı kısımlarını anlatmaktadır. Meselâ yukarıdaki tarih özetin "e," fıkrasında anlattığımız olayların (Horasan ve İran seferi) başarılı kısımları mektubun aşağı yukarı 6 sahifesini (N. D., s. 464-469) işgal etmekte ise de 1749-1750 kışında Nişapur önünde uğranılmış olan başarısızlık hiç anılmamaktadır.

Bazan da olaylar, belki daha toplu ve Ahmet Şah bakımından

daha parlak bir surette gösterilmek için, *Sirac-üt-Tevarih* gibi en güvenilir kaynaklardaki anlatışa uymayan bir biçimde nakledilmektedir. Biz bunu genel olarak böyle sanıyoruz ; ancak bu mektup elde olarak Ahmed Şah'ın tarihi bir kere daha incelenirse belki onda bazı değiştirmeler yapılması gerektiği sonuncuna varılır.

Ahmed Şah Baba'nın kurmuş olduğu Afganistan devletinin o sıradaki özü :

Bu devlet bir oymaklar topluluğu durumundadır ve nüfuzun çoğu bunların başkan ve ileri gelenlerindedir. Bu yön tarihen bilindiği gibi mektuptan da anlaşılmaktadır. Ahmed Şah bu ileri gelenlerin kendisinin tahta çıkmasında ayak diremeleri üzerine tahtı kabul ettiğini söyler (N. D., s. 462) ; keza kendisi İran'da fütihat yapmayı düşünürken "sergerdegân-ı il-i¹ celil-i Afgan,, yani yüce Afgan ulusunun ileri gelenleri onu bundan vaz geç rip Hindistan seferine sevk ettiklerini de belirtir (N. D., s. 463 başı).

Ahmed Şah kendisini büyük bir hânedanın üyesi ve çocuğu olarak göstermek istiyor. Bu yönü bilhassa kendisinin tahta çıkışını (s. 462) ve Herat'ı alışını (s. 465 sonu) anlatırken belirtmektedir. Kendisi ufak bir oymağın üyesi ve belki biraz ileri geleni olduğu bilindiğinden bu iddialar pek çok hânedan kurucusunun özentilerinden başka bir şey sayılmamalıdır.

Ahmed Şah ve oymak başkanları Afgancılık ve Afgan ulus-severliği göstermektedirler :

Mektupta Afganlar için daima "İl-i celil-i Afgan,, yani "Ulu Afgan ulusu,, tabiri kullanıldığı gibi oymak ileri gelenleri kendisinden İran'a değil, Hindistan'a sefer yapmasını istedikleri vakit (N. D., s. 463 başı) bir yandan bu ülkenin büyüklüğünü öbür yandan da Timur'dan önce (Babur'dan önce demek daha doğru olurdu) orada 29 Afgan'ın hüküm sürdüğünü ve ora saltanatının Afganlar için bir "miras,, olduğunu söylerler.

Ahmed Şah Baba'nın kaleminde Türk tabiri :

O, Güney Türkistan ve İran Türkleriyle savaşmıştır ve o devirde âdet olduğu gibi her düşman hakkında kullanılan alçaltıcı

¹ Buradaki «il» Doğu Türkçesinde «kavim», yani bizim bugünkü millet ve ulus tabirlerinin karşılığıdır.

tabirleri Türkler hakkında kullanmaktadır. "Türkistan şerirleri," gibi tabirlere sık sık rastlanıldığı gibi bir yerde (N. D., s. 468): "Etrâk ve Ekrâd-ı fitne-îcad,, yani "fitne îcad eden Türk ve Kürdler,, tabirini kullanmıştır. Osmanlı'da da Türk sözü "Etrak-i bi idrak,, gibi çok kere alçaltıldığı için Sultan Mustafa'nın bundan alındığı görülmemekte ve her halde verdiği karşılıktan böyle bir şey sezilmemektedir.

Afgan'ların sayısı :

Ahmed Şah Baba'nın mektubunda (N. D., s. 462) o sırada Afgan'ların ev ve çadır olarak sayısı ve toplu olarak yaşadıkları yerlerin adları verilmektedir. Bu bilgiler tabiatıyla takribî olmakla birlikte başka yerde aynı yetki ile ifade edilmedikleri için çok değerlidir.

Halifelik konusu :

Ahmed Şah, Sultan Mustafa'ya birçok sıfatlar atfeder ve ünvanlar verirken ona doğrudan doğruya halife dememekle birlikte bir yerde (N. D., s. 461): "Allah... hilâfetinin günlerini musibetlerden korusun,, demektedir. Keza Gurkanlı padişahları için de halife demiyorsa da bir yerde (N. D., s. 469): "Dar-ül-Hilafe-i Şah-cihanâbad,, tabirini kullanmaktadır. Şah-cihanâbad, Şah Ci-hanca kurulmuş olan bugünkü Delhi'dir; o sırada orası Gurkanlı padişahlarının başkenti idi ve bu tabir Hindistan'da resmî tabirdi.

Sultan Mustafa ise ona verdiği karşılıkta (N. D. 486): "Dar-üs-saltana-i Şah-cihanâbad,, demektedir.

Türk takvimi :

Ahmed Şah genel olarak hicrî tarihleri kullanmaktadır; yalnız bir yerde (N. D., s. 481): "27 zilhicce-i haram tarihinde, 1172 senesine tetabuk eden uğurlu Türk Tavuşkan (Tavşan) yılında hareket edildi,, demektedir ¹.

Bu hareket Marata'ların Pencab'ı, orada vali olarak bırakılmış olan Ahmed Şah'ın oğlu Timur Han'dan almaları üzerine başlamış, Afganistan hükümdarına hayatının en büyük zaferi olan Pannipat zaferini kazandırmış ve onun eline olağanüstü ganimetler

¹ Farsça metinde «بیل ترکی» deniliyor.

düşmüştür. (Bu sefer yukarıda “j,” ve “k,” fıkralarında anılmıştır). Bunlara bakarak XVIII. yüz yılın ikinci yarısına kadar bir kısım Hindistan’da ve Afganistan’da eski Türk takviminin çok uğurlu ve olağanüstü anlarda kullanıldığına hükmetmek gerekir. Gurkanlı devletinde de bu tarih padişah buyrultularında kullanılmaktaydı¹.

Bazı oymak adları :

Mektub (N. D. s., 466) Ahmed Şah Baba’nın Horasan’ın fethine giriştiği sırada kendisine karşı çıkan oymakların adlarını vermekte ve Şahruh Mirza veya onu kukla gibi kullananların kimlere dayandıklarını bildirmektedir. Bu bilgiler de çok değerlidir.

Mektuptaki Türkçe kelimeler :

Ahmed Şah “il,” kelimesini “kavim,” “karavul,”u “öncü,” “ülke,”yi “memleket,” “aksakal,”ı “muhtar,” ve “ileri gelen,” “yıl,”ı “sene,” “tüfenkciyan,”ı “tüfekciler,” “kurhâne,” veya “korhâne,”yi “silah ve zırh yapılan ve saklanan yer,” “ilgar,”ı “çabuk yürüyüş,” ve “akın,” “top,”u bildiğimiz anlamda, “göç,”ü “hareket etmek,” “ağruk,”u “ağırılık,” “ordu,” ve “yaylak,”ı bildiğimiz anlamlarda kullanmaktadır.

Afganistan Devletinin kurucusu Ahmed Şah’ın Osmanlı Padişahı III. Sultan Mustafa’ya gönderdiği mektubun 8 sayılı Name Defterinin 460-481 inci sahifesindeki suretinden yapılmış olan tercüme²,

“İran ve Hindistan taraflarını zir-i dest-i hükûmetine aldıktan sonra halen Kandehar’da ikamet üzere olan Afgan Ahmed Şahın Bağdat tarafına üç nefer sefir ile irsal olunup Bağdat valisi tarafından Canib-i Hümâyun-ı Hazret-i Cihandarî’ye varid olan Farisi namenin suretidir,”

Yâ koruyan ve seven Dost (Allah)!

O şanı âli olan aziz ve kerim Tanrıdır.

Besmele

Göklerde ve yerde büyüklük onundur. O aziz ve hakîmdir.

¹ Bk. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. II, s. 444.

² Farsca metinden Türkçeye çeviren Prof. Necati Lugal, haşiyeleri yazan Hikmet Bayur, tashihi yapan Adnan Erzi. Muterize içindeki rakkamlar *Name defterin*’deki sahifelerin başlangıcını gösterir. Kur’an âyetlerinin sayıları İzmirli İsmail Hakkı’nın *Maani-i Kur’an*’ındaki sayılardır.

Varlığın kendisinden ad bulduğu, feleğin hareket etmesine, yerin sâkin olmasına sebep olan Tanrının adıyla başlıyorum. Karanlık geceleri gündüz yapan odur. O ince hikmet cevherlerini bağışlayıcıdır, Kur'an-ı Kerimin başlangıcı ve akıl sahiplerinin sözlerinin dibacesi öyle bir padişahın hamd-ü senasıdır ki onun azamet ve celâlinin celiy-yün-nur olan menşuru "Lâ ilâhe illa lah-ul kebir-ül-muteal," sözünün parlak tuğrasiyle süslenmiştir. Onun hikmetle beraber olan kudretinin fermanı intikal ve tagayyur şüphesinden masundur. O şerefleri yüksek olan yüce makamlı padişahlar güruhunu saltanat tahtına oturtmuş, bütün insanların mühim işlerinin tensikinin dizginini Tanrı kapusunun o seçkinlerinin ihtiyar eline vermiştir. İnâyet nazarlarının kendilerine mahsus olduğu o padişahların başlarına izzet ve şeref tacını koymuş, halkı onlara uymağa ve itaât etmeye memur etmiştir. Onun hikmete bürünmüş olan işleri sorgudan münezzehe olup " O yaptığı şeylerden sorumlu değildir, onlar (insanlar) yaptıkları şeylerden mes'uldurlar,"¹ sıfatıyla vasıflanmıştır. Ezelt iradesinin iktizasınca " Mülkü istediğinden alırsın,"² hükmüyle her hangi birini yüce saltanatın mansıbından azleder ve "Söyle, malik-ül-mülk olan Allahım mülkü istediğine verirsin,"³ sözünün delâletiyle izzet ve kabul şerefini diğer birine verir. Onun ezelden beri intizamlı olan hükümleri niçin ve nasıl sorgusundan beridir. Celâlet ünvanlı olan fermanı "Allah istediğini yapar,"⁴ sözüyle süslenmiştir. Nazım:

"Ey Tanrı cihan padişahlığı senindir.
 "Bütün bizler kuluz, padişahlık senindir.
 "Balıkların kuşların rızkını sen verirsin.
 "Her padişaha âtâ bahşeden sensin.
 "Padişahlık sana yakışır.
 "Sen fermanınla neyi istersen onu yaparsın.,"

Nesir: Varlığın hülâsası, kâinatın serveri olan Peygambe-

¹ Enbiya Suresi, 23.

² Âl-i İmran suresinin 26 ıncı âyetinin aksamı.

³ Keza..

⁴ Âl-i İmran suresinin 40 ıncı âyetinin aksamı.

rin muattar merkadine ve nurlu ravzasına sonsuz salâvat, selâm ve sayısız tahiyyat olsun ki “Eğer sen olmasaydın felekleri yaratmazdım,,¹ sözü o istifa memleketinin sultanının başına izzet tacıdır. “Biz seni âleme nuruyla her tarafı aydınlatan bir kandil gibi sevabımızla tebşir, azabımızla tehdit ile, kulları iznimizle bize davet etmek için gönderdik,,² âyeti kerimesi “Yayın iki ucundan daha yakın,, makamının baş köşesinde oturan Peygamberin icaz istikametli boyunun süslü bir elbisedir. İnsanlar Muhammet’le öğünür. Peygamberlik onun parmağının yüzüğüdür. O Tanrının sevgilisi, bizim efendimizdir ve bütün peygamberlerden daha muhteremdir. O Seyyid-i muhtarın “Eshabım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine uyarsanız doğru yolu bulursunuz,, sözünün mazmununca onun dört büyük halifesine ve temiz ailesine tahiyyat ve selâm olsun. Onlar maarif ve ilm-i yakfn hazinelerinin anahtarları ve din hücrelerinin kandilleridirler Tanrının rahmeti onun canına, âilesine ve eshabına olsun.

Bu temiz sünneti yaptıktan ve Allahın isteği yola girdikten sonra padişaha³ temiz dualarla ve binlerce medhusenalarla birlikte selâm olsun. O selâm ki ehli islâmın şiarı, dostluk ve birlik bostanının en iyisinin, insanların hayırlısının sünnetidir. Kuds savmalarının⁴ tesbih edicileri selâm ve binlerce sena kokularından sıdk-u-sefa kokusunu alırlar ve üns topluluklarının mukaddesleri onun nesimlerinden mihr-ü-vefa gülzarının kokularını koklarlar. O padişah ki cennet mahfilii, yüksek huzurlu, âsuman rifatlı, sipihr azametli, süreyya menzillidir. Dünyanın kendisine sığındığı yıldızlar kadar askerleri olan, yüksek mevkili, felek bargâhlı padişah, meşhur sultanlar sultanıdır. Muradına ermiş hakanların şehriyarıdır. Kamer tâl’atlı husrevdir. Utarit zekâlî, Cemşid meknetli, hurşid behçetli, Behram savletli, Dara dirayetli, (461) Kisra adâletli, Zuhâl temkinli, yıldız askerlidir. Berciş yüzüklü, şihap oklu, Suha temrenli, Hilal kemanlı, Merih kılıçlıdır. Yüce mertebeli,

¹ Hadis-i kudsi.

² Ahzab suresi, 45-46.

³ III. Sultan Mustafa’ya.

⁴ İbadet yeri.

yüksek taçlı, hümâyun bahtlı, iyi talihli, Tanrının gölgesinin çadırını süsleyen, padişahlık meclisini aydınlatan hidivdir. Nazım:

“Dönen felek yüzlerce gözüyle onun benzerini güneş ve ay aynasında görememiştir.,”

Nesir: Adalet ve insaf nurlarını etrafa yayan, zulüm ve cevr eserlerini yokeden odur. Mücahitlerin ve gazilerin sultanı, müşriklerin ve kâfirlerin katilidir. İki kitabın hakanı, iki denizin kaanıdır. İkinci İskender-i Zulkarneyn, Mekke ve Medinenin hâdimi, Melik-ül-mennan olan Tanrı katında teyid edilen sultan oğlu sultan ve hakan oğlu hakan, İslâmın kendisine sığındığı padişah ve Dara dergâhlı kardeşimizdir. Devletin zamanı sona ermekten masun olsun. Hilâfetinin günleri musibetlerden korunsun.

Bu sıfatlarla muttasıf olan padişaha bu selâm hediye edildikten sonra Melik-i Vedudun gölgesinde gölgelenen (Allahın bu kulu)¹ muhabbet ve düşüncesini şöyle arzeder:

Tanrı (kendisine) öyle bir saadet mayası bahşetmiştir ki dünyaya gelmeden ve aklı ereliden beri dünyanın mevkiine ve haşmetine itibar etmemiştir. Tanrının da lutfu ve ihsaniyle beslenen (bu kul) onun istediği gibi bayraklarının yükselmesine, şer'-i metnin himayesine, Peygamberinin tarikinin müşrikler süprütüsünden temizlenmesine daima ehemmiyet vermiştir. Fakat böyle düşündüğü halde “İşler vakit ve saatini bekler,, sözünce henüz bu arzuları husul bulmamıştı. Bu arzunun husulü yine Allahın iradesiyle geç kaldı. Bu gecikme sırasında bazı şeyler zuhur etti. “Dünya alt üst oldu,,² âyet-i kerimesi mucibince zamanenin vaziyeti türlü türlü değişikliklere uğradı. Dünyanın ahvali karıştı. Eski büyük devletler sarsıldı, Safevî hânedanı üç yüz seneye yakın bir zamandan beri saltanat sürmüş, ihtilâl ve zevalden masun kalmıştı. Fakat Tanrının takdiri ve İranlıların fena hareketlerinin uğursuzluğu yüzünden senelerden beri emniyet içinde bulunan İran halkı nefsanî arzularını yerine getirmeye başladılar. Peygamberlerin sünneti ile iktifa etmediler. Tanrının

¹ Ahmed Şah Baba Abdalî (Dürranî); Metinde sık sık rastlanan kul, duacı ve benzerleri kelimeler hep Tanrı'nın kulu, duacısı vesaire anlamındadır.

² Hud suresinin 82 inci âyetinin aksanı.

emirlerine ve nehiyelerine itâat etmediler, ferman dinlemez oldular. O yüksek hanedana hizmet etmediler ve onun akidesine uymadılar. Bu hususta ihmal gösterdiler. İşte bunun neticesi olarak öyle perişan oldular ki o devletin bostanında saltanat ağacının gövdesi kökünden koptu. O yüce şanlı hânedanının an'anevî hüküm ve saltanatı tamamiyle sona erdi. Her tarafta türediler zuhur etti. Gülzarın etrafındaki dikenler gibi her köşeden bir âsî belirdi. Bu işleri düzeltmek için eski hânedanın esasî mahvolduktan, her tarafta fenalıklar baş gösterdikten, fitne ve fesat eserleri meydana geldikten sonra Tanrı diledi ki kuvvetli ve kudretli bir hâkim halkın başına geçsin, asilerden ve serkeşlerden intikam alsın ve kötülük- lere son versin. Böylece Tanrının takdiri veçhile Nadir Şah Ebîverd (ابوورد) ve Derece (دره‌جز) den huruç etti. Zamanla Horasan, Irak, Fars ve Azerbaycan'ı, belki bütün İrani ve Hindistanı, Türkistanı eline geçirdi. Bütün memleketlerdeki istiklâl davasında bulunan sergerdeleri ve âsileri ortadan kaldırdı. Bununla kalmıyarak cevri ve zulüm elini de ulu Afgan ili'ne¹ kadar uzattı. Tasallut eserleri meydana geldi. Tanrı dergâhının bu duacısı o sırada sabır köşesinde itikâfta idi. Gayp âleminde bir lûtfun zuhurunu bekliyordu. Onun² kafasına Tanrı gibi tek olmak gururu gelmişti. Yukarıda adı geçen memleketlerle iktifa etmedi. O yüksek şanlı kardeşin korunmuş memleketlerine³ göz dikti. Her taraftan ve her kavimden büyük bir asker topladı. O derece kuvvet buldu ki Hindistan ve Dekken ümerası, Türkistandan Hata ve Hutene kadar bütün reisler ve Rum memleketindekiler onun gelmesinden daima korku içinde kaldılar ve rahat bir nefes alamadılar. Memleketler aldıkça onun gururu arttı. Halka zulüm ve sitem etmeye başladı. Halk türlü türlü (462) ziyetlere ve ukubetlere takat getiremez bir hale geldi. Nihayet onun şiddeti haddini aştı. Onun zulmü serkeşlerin ve âsilerin tedip ve tenbihiyle kalmıyarak günahsızlara, âcizlere ve fakirlere de sirayet etmeye başladı. O sitemkârın zulüm ve taaddî ateşi

¹ ایل جلیل افغان. Ahmed Şah, Doğu Türkleri gibi «il» kelimesini «ulus» ve «kavim» anlamında kullanılmaktadır.

² Nadir Şah Afşar'ın.

³ Osmanlı ülkesine.

sebepsiz yere kuru, yaş her şeyi yaktı. "Saltanat küfürle yaşayabilir, fakat zulümle bâkî olamaz," sözünün mazmununca kendi eteğinden can yakıcı şuleler baş gösterdi. Onun akrabaları ve yakınlarının hepsi, onun canavarca vaziyetlerinden bıkip usanmışlar ve ondan nefret etmişlerdi. Her birisi ondan ayrıldılar ve ona düşman oldular. Nazım:

"Mazlumlara müjde ver ki zalim kuvvetlenince çınar ağacı gibi kendi kendisini yakar,,"

Nesir: Velhasıl onun zulüm gören bendeleri onun işini sona erdirdiler. Allahın takdiri ile onun temeli çürük olan devleti harab olup yıkıldı. İbret alınacak bu vak'adan sonra Tanrının lûtufklarının bu niyazcısı Dar-ül karar-ı Kandahara gitti. Kendisine Âdil Şah diyen ve Nadir Şahın kardeşinin oğlu olan Ali Kuli Han İran saltanatının tahtına çıktı. Bir kaç gün içinde o ruunetle aşılannmış olan ağacın âriyet olan dalı ve meyvesi yani Nadir Şah'tan kalan mal ve mülk onun eline geçti. Gittikce gururu artıyordu. Bu sırada Afgan halkının nüfusu iki milyon dört yüz bin serebendi haneye yakındı. Bundan iki milyon iki yüz binin bir milyonu Kandaharda, geri kalanı Pişaver, Gaznin, Kâbil ve diğer vilâyetlerde idi. O illerin (kavimlerin) her birisi kendi memleketlerinin mevki ve şöhrete sahip olan mansur râyetli han ve reislere sahipti ve bunların hepsi bir birile barış içinde yaşıyorlardı. Bunlar Allahın samediyetinden niyaz eden bu fakiri saltanat tahtına geçirmek istediler. O cihetle ki Allahın teyidi ile ecdad-ı izam ve abây-ı kiram nesilden nesle batından batna ulu Afgan ilinde saltanat süregelmişti. Tanrı dergâhının bu duacısı dünyanın haşem ve hademine, değişen zamanın şevket ve mansıbına ehemmiyet vermeyen bir yaradılıştta idi. Bu âzâdelik sebebiyle onun kalb gözü Tanrının zeval bulmayan ebedî devletinin müşahadesi ile meşgul idi. Bu sebepten o istiğna köşesinde itikâfa çekilmiş, onun baharı ebedî olan hatır gülşeni dünyaya meyl ve muhabbet etmemiştii. Ehlullahtan, salihlerden ve fakirlerden başkalarıyle ihtilât ve onlardan gayrılara rağbet etmemiştii,," Nazım:

"Evliya ile bir an sohbet etmek yüz yıl ibadet etmekten daha iyidir,,"

Nesir: Bu duacının himmet göklerinde uçan hüması ve dünyadan tecerrüd etmiş olan yüce tabiatlı şebbazı, fezası

dar olan bu mezra'nın avına tenezzül etmez, bu bekasız sarayın gölgesine başını koymazdı. Tecerrüdün gönül açan fezasında geçirdiği güzel hayatı taalluk âlemi (Dünya)'nin yedi ikliminin sultanlığına tercih ediyordu. Ben istemediğim halde eteğimden ellerini çekmediler¹. Bana bunu kabul ettirmek için: "İnsanın kalbi Allah ile meşgul olduktan sonra, zâhiren dünya işleriyle meşgul olmak zühd ve tekvaya mani değildir. Öyle ki Hulefa-yı Raşidin ve kübera-yı tâbiin mânâ âleminde teveccüh ve istiğrak içinde yaşadıkları halde bu dünyanın işlerini nizama koymaktan geri durmadılar. Halkın işleriyle uğraşmayı Tanrının isteklerinden saydılar," dediler. Nazım:

"Allaha ibadetten geri kalma da ne giyersen giy.

"İster başına taç koy, istersen bayrağı omuzuna al."

Nesir: Bir müddetten beri dünyada saltanat işleri karışmış, kuvvetli bir padişahın bulunmaması yüzünden insanların vaziyeti son derece bozuk bir hale gelmişti. Böyle bir vakitte bu hale son verecek, Tanrının lütuflarına mazhar kuvvetli bir reis lâzımdı. Öyle ki saltanatı ihmal etmesin ve iyi işler yapsın. Tanrının kullarını onun yardımı ile sıkıntı ve zahmetten kurtarsın. Bu sadık taifenin sözünü bazı evliyaullah da teyit ile mühim işlerin değişeceğini ve tanrının inayetine mazhar olunacağını müjdelediler. Nazım:

"Öyle bir saatta ki onunla takvim başlar ve öyle bir zamanda ki tac ve taht onunla iftihar eder,"

Böylece o (Ahmed şah) uğurlu tahta geçti. Tanrının bu büyük atiyeye ve hediyesinin şükürünü yerine getirdi (463) ve İran'ı dolaşarak bu geniş memleketteki kötü adamları uslandırmaya karar verdi. Ulu Afgan ilinin ileri gelen adamları kararını öğrenerek huzuruna geldiler ve "İnce düşünen bazı kimselerin tetkik ve teşhisine nazaran, Hindistan memleketi yer

¹ Bu ifade gerçek duruma pek uygun değildir. Ahmed Şah veya o vakitki adıyla Ahmed Han, Nadir Şah Afşar'ın Kandahar'ı alışı tarihi olan 1738'den itibaren veya ondan az sonra bu hükümdarın hizmetinde bulunmuş, yüksek askerî mertebelere çıkmış ve o ölüncüye kadar (1747) böylece devam etmiştir. 1738'de onun Nadir Afşar tarafından «Galcai»lerin hapisinden kurtarılmış olması da kendisinin bu tarihten önce dahi az çok siyasal ve askerî faaliyette bulunduğunu gösterir.

yüzündeki diğer bütün memleketlerden daha geniştir ve bu sonsuz, eşsiz memleketin saltanatı Emir Timur-ı Sahibkiran'ın hurucuna kadar Afgan'ın şanlı ve yüksek reislerine bağlı idi. Behlül¹, İskender², Firuz Şah³, Şir Şah⁴, İbrahim Şah⁵ ve başkaları gibi bu ulu ilden yirmi dokuz kişi Hindistan'ı büyük bir kudretle idare ettiler, şan ve şöhrat adlarını zamanın sahifelerine nakşettirdiler. Bu sebeple ilk önce bize miras kalan bu saltanatı ıslah etmeli, bilâhara Şaha göre gidilmesi gereken her yere gitmelidir,, dediler.

Hindistan cihetinden de "Ora sultanlarının ahvalinde umumî bir zafiyet hâkimdir, kâfirler her tarafta inat ve kibirle baş kaldırdılar, her tarafı muhasara ettiler, herkese musallat oluyorlar, hattâ pâdişahı da kuşattılar, devlet erkânına ve emirlere karşı cebir ve şiddetle muamele ediyorlar,, gibi bir çok haberler geliyordu. Benim doğru düşüncem bu mücadelecî kâfirlere karşı koymanın, onların habîs köklerini, muhafazaya mecbur oldukları bu yerlerden sökü atmanın gayet yerinde bir iş olacağı ve bu isyankâr kâfirleri ıslahın İran ve Türkistandaki şerirleri bastırmaktan daha elzem ve ehemmiyetli olduğunu gösterdi. İlk düşüncemin tatbikini başka bir zamana bırakarak dünyayı dolaşan atımın dizginini Hindistan'a doğru çevirdim. Sonra da Pencab'a gittim ve öğrendim ki bu memleket Bengal, Malva ve Gucarat memleketlerinden daha mahsûldar ve daha mamurdur. Hindistandaki sultanlar idareyi gevşettikleri günlerdenberi de buradaki servet ve şevket sahibi Racalar, devlet mutemedlerine bağ ve haraç kabilinden hiç bir şey vermiyorlardı. Orada kimseye itaat etmiyen müstakilen hüküm süren bir hükümdar vardı. Eski Hindistan vezirinin⁶ oğlu Turanlı Mir Menu

¹ Delhi'de sultan (1441-1489); Ludi hânedanının ilk sultanı.

² Yukarıda anılan Sultan Behlül'ün oğlu ve halefi (1489-1512).

³ Hangi Firuz Şah'ın anılmak istendiği anlaşılmıyor. Oun adının Sultan İskender'le Şir Şah arasında geçişine göre XV yüz yılın sonlarında Multan'da hükümdarlık etmiş olan Firuz Şah Langah'ın anıldığı sanılabilir (Bk. *Tarih-i Firîşte*, C. II, s. 328).

⁴ Büyük Sur devletinin kurucusu Şir Şah Sur (1539-1545).

⁵ İbrahim Şah Sur; Şir Şah'ın yiğenlerinden, 1555 civarlarında kısa bir müddet Agra ve Delhi'ye egemen olmuştur.

⁶ Uzun zaman Gurkanlı padişahı Nâsir-üd-Din Muhammed Şah'ın vezirli-

(میر منو) mezkûr mahalleri zorla hükmü altına almış cesur yüz bine yakın suvariler, kuvvetli piyadeler, ateş yağdıran, yıldırımlar saçan toplar ve dağ gibi fillerle kafası karma karışık düşünceler ve gurur buharile dopdolu bir halde Lahor saltanatının tahtına oturmuş hüküm sürüyor; teshir ipini de Keşmir ve Multan valilerinin boyunlarına atmış, kibir ve gurur sarayında "Saltanat kimindir,, davulunu çaldırıyordu.

Bfniyaz olan Tanrının bu duacısı o mahallerdeki mühim işleri tensik ve nifak çıkararak inatçı kâfirleri tenbih için huda geldi. Bu hayırlı haber Mir Menu'ye gelince Lahor kalesinden çıkarak nehir kenarında istihkâm kurdu ve bu uğursuz yeri binlerce top ve gökleri delen humbaralar ve kıyamet koparan diğer bir çok âlet ve edevatla tahkim etti. İstiklâl bayrağını, kibir ve azamet meydanına dikti.

Tanrı Dergâhının bu niyazmendi geldiği yerden hareket etti ve fitne koparan istihkâma bir fersahlık mesafede bir yere zafer bayraklarını dikti; muhasara ile meşgul oldu. Aslan avlayan karavulları¹ ve şiddet şiarlı kahramanları Mir Menu'nun karargâhına hücumla vazifelendirdi. Muhasara dairesini bir kuşun bile uçamayacağı bir şekilde daralttı ve istihkâmlardakiler bu darlıktan son derece sıkıldılar. Kırk gün sonra kindar Mir Menu da muztarip ve perişan olarak anlaşmak için hilekârane gayretler sarfettiği halde istihkâmdan çıkıp nusret eserli askerlerle karşılaşmaktan başka bir çare bulamadı. Arsay-ı eflâki dolaşan atın suvarisinin² şafaktan al renkli kaftanını giydiği ve halis altından miğferini başına koyduğu altın şualardan tirkeşini beline bağladığı, nurlar ve parıltılar alayı ile gök renkli istihkâmından çıkarak cihanı aydın-

gini yapan ve Ahmed Şah Baba'nın 1747 - 48 de Hindistan'a yaptığı ilk büyük akın sırasında Serhind dolaylarında bir top güllesiyle ölen «Turaniyan» dan Kamer-üd-Din Han İtimad-üd-Devle anılmaktadır. Sultan Mahmud'a gönderdiği mektup daha önce anılan Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk'le karıştırılmamalıdır; bunlar hısımdırlar.

Mir Menin denilen Muin-üd-Din Han, vezir Kamer-üd-Din İtimad-üd-Devle'nin oğlu olup sözde Delhi'ye bağımlıdır ve Gurkanlı padişahının Lahor (Pencab) valisidir; gerçektense bağımsızdır.

¹ Metinde Türkçe olarak bulunuyor, öncü anlamındadır.

² Güneş.

latan bayrağını arsay-ı âfakta yükselttiği ve cihanı parlatan şimşeklerden zulmeti yakan azminin nurunu aktar-ı âleme attığı bir sabah fitne arayan Mir Menu muharebe etmek için saflarını muharebe meydanına sürerek bütün teçizatıyla hareket etti. Sayısız ateş tabiatlı tüfenkilerini ve dövüşmek isteyen piyadelerini tahayyülü gayr-ı kabil bir hücumla ileri attı. Ve kıyamet nişanlı topları da usulü veçhile öne katarak ateşledi. Kendisi külliyyetli bir ayak takımı ve tekmelerinin sadmesinden yerin altındaki öküzü feveran ettiren ve kılıçlarının sadmesinden feleğin arslanını titreten deniz azametli bir ordu ile istihkâmdan çıktı. İktidarlı kumandanlardan mürekkep bir cemiyeti, 40-50 bin mızraklı suvariye ve zulmet gösteren askerleri öncü tayin etmiş, 40-50 bin suvariye de sağ ve sol tarafların muhafazasına memur etmişti.

(464) Kendisi dağ gibi, ifrite benziyen bir file binip büyük bir ceberrüt ve azametle Firavunların debdebe ve dâratını ve Şeddadlara yakışan şan ve şevketle Rüstem-i Zal gibi hamil olduğu silahlarla muharebe meydanında göründü.

Tanrının bu duacısı bu haberi işitince cengâver karavulları ve bunların arkasından da cesur bahadırları gönderdi. Kendisi de meleklerin yardımcıları olan askerlerle ve hepsinin zafer âlâmetli bayraklarına "Nusret Allahtandır,"¹ âyet-i kerimesi kaza ile yazılmış ve her birinin bayrağı "İnnâ fetahnâ,, eliflerini gösteren güruhlardan müteşekkil muzaffer alaylarla yıldırım süratli atına binerek düşman tophânesine (toplarına) bir ok atımlık yere geldi. Okular kıvılcımlar saçan oklarını bir biri arkasına yağdırmağa ve Frenk tıynetli² topcular ejderha gibi topları ve zehirli yılanları andıran tüfenkileri ile ateş etmeğe başladılar. Şiari zafer olan bahadırlar bu ateş yağmurunu bahar yağmuru gibi telakki ederek korkmadan muhabere saflarına daldılar. Dağları delen sadmelerle düşmanları kırdılar. Dövüşe kanmayan iki fırka adam akıllı bir birlerine girdiler. İş ok ve mızraktan geçerek kılıç, hançer ve bıçağa döndü. Bunların şiddet ve süratından istifade ederek bir an evvel mertliğin hakkını vermek istiyorlardı.

¹ Saf suresinin 13 üncü âyetinin bir kısmı.

² O devirde Hindistan'da başlıca topçu öğretmenleri Frenk yani Avrupalı olduğundan.

Düşmanın başları ve mühim işlerini görenleri kılıç ve kama yarası alıp yerlerde süründüler. Tanrının gazabına uğrayanlardan yine bir çoğu da ölüm deryasının dalgaları arasında can verdiler. Mir Menu'nun devlet erkânı, yirmiye yakın meşhur fil suvarisi ve pek çok askeri bu mahşer gününe benzeyen muharebede öldürüldü. Bunlar arasında askerlerin ordu kumandanı Multan valisi Kuramel (کورامل) ve Mir Menu'nun fikir ve eğlence arkadaşı Yakut Han da vardı. Merih tabiatlı kahramanlar bunların fillerine çıkarak her ikisinin de başlarını vücutlarından ayırıp cesetlerini attılar ve başlarını fillere yükleyerek huzura getirdiler. Bunun gibi Tehemten kudretli gaziler de diğer fillere çıkarak üstlerindeki yakalarından yakalayıp bazısını öldürdüler, bazısını da bağladılar. Ruhsuz cesetleri ve ümitsiz dirileri şanlı bargâha¹ getirdiler. Ve aldıkları emir üzerine her birini lâzım gelen yere bıraktılar.

Gurur neşesiyle fitne ateşini tahrik, askerlerini ve kumandanlarını muzaffer askerlere mukabeleye teşvik eden Mir Menu vaziyetten son derece muztarip olarak filinden indi; bir ata binerek kaçtı. Geride kalan askerler de gazilerin güneş gibi olan kılıçlarından Benat-ün-na'ş gibi dağılarak perişan bir vaziyette kaçmağa başladılar.

Suvariler rüzgâr süratiyle kaçanları on beş fersah kadar kovaladılar ve ellerine geçirdiklerini kılıçlarına yem yaptılar. Bunlardan kalan toplar, filler, zenberek, Cezayir² ve ban³ develeri, ahırlar dolusu Arap ve Türk atları, servet ve samanla dolu anbarlar eminalerin ve kumandanların eline geçti. Bu duacı bu şerefli fetihten sonra fetih ve nusret bağışlayan cömert Tanrının dergâhının şükrünü yerine getirdi ve bütün gayretiyle elde ettiği yerleri düzeltmeğe çalıştı. Multan, Pencap Keşmir ve bunlara müteallik yerlere zaptedici hâkimler⁴ ve âmiller⁵ tayin ederek işlerini yoluna koydu. Dar-ül-karar-ı Kan-

¹ Büyük kabul çadırı.

² Bir türlü hafif top veya ağır tüfek, evsafı pek belli değildir. Bk. W. Irvin e, *The Army of the Indian Moghuls*'daki incelemeye (s. 109).

³ Evsafı çok değişmiş bir silâh, bir fişek ve bir türlü ateşli ok gibi görünüyor. Bk. keza: W. Irvin e, s. 147.

⁴ Hükkam, hakimler; vali ve idare âmiri anlamında.

⁵ Ummal, âmiller; maliye amirleri anlamında.

dahar'a gitmek üzere yola çıktı¹. Oradan da Horasan mülkünü almayı ve İran'ın en son hudutlarına kadar olan yerlerde fesat çıkaranları tenbih etmeği uygun gördü.

Devlet güneşinin evc-i kemale yükseldiği, düşmanların yıldızının da zeval bulduğu bu sırada Nadir Şah'ın ölümüyle bütün hazineleri, malı ve mülkü ele geçirerek saltanat tahtına oturan kardeşinin oğlu Ali Kuli Han, babası tarafından Nadir Şah'ın ve ana cihetinden Şah Sultan Hüseyin Safevi'nin torunu olan Şahrüh Mirza'yı² (465) kendi menfaati icabı muhafaza etti ve Nadir Şah'ın diğer bütün evlât ve ahfadını kılıçtan geçirdi. Bütün yer yüzünün padişahlığından dem vuran bu adam güneşin altında kardan yapılmış bir arslan gibi eridi,

¹ Ahmed Şah bu seferin tarihini yazmamıştır; ancak verdiği ayrıntılardan bunun 1751-52'de Hindistan'a yaptığı dördüncü sefer olduğu anlaşılıyor. Bu, yukardaki tarihî özetle «g» fıkrasında anılmıştır. O sırada Muin-ül-Mülk (Mir Menu) Ahmed Şah'a berkitilmiş bir mevzide 4 ay kadar karşı koymuş, ancak Afganistan şahı ile gizlice haberleşmekte olan kendi adamlarından Âdina (Cuma demektir) Bey adında birinin kışkırtmalarına kapılarak mevkiinden dışarı çıkmış ve bu işden, önceden aynı Âdina Bey vasıtasıyla haber almış olan Ahmed Şah tarafından bozulmuştur. Bu hükümdar zaferden sonra Muin-ül-Mülk'ü, *naib-ül-hükûme* ünvanıyla kendi valisi olarak Lâhor'da bırakır (Bk. *Sirac-üt-Tevarih*, C. I, s. 16).

Ancak Ahmed Şah'ın anlattığı bu seferin teşhisinde tereddüdü mucip olan bir kaç yön vardır; bunların birincisi bu seferin mektupta Horasan seferinden önce zikredilmiş olmasıdır. *Sirac-üt-Tevarih* ve gördüğümüz bütün tarihî eserler bunun Horasan seferinden sonra yapıldığını yazmaktadırlar.

Ahmed Şah Baba'nın Horasan'a gitmeden yaptığı Pencab seferinde ise bu mektupta anlatılan tarzda bir vuruşma olmamış ve *Sirac-üt-Tevarih*'e göre (C. I, s. 13) «ceng-i hafif yapılmış»dır.

Tereddüdü mucip ikinci yön mektupta Keşmir'in ele geçirilmesinin bu sefer sırasında yani Horasan seferinden önce yapılmış gibi gösterilmesidir. Halbuki *Sirac-üt-Tevarih* (C. I, s. 17) bunu 1167 hicriden sonra (1754) vaki gibi gösterir.

Bunlara binaen diyeceğiz ki Ahmed Şah bu mektubunda 1162, 1165 ve 1167 hicrî yıllarında geçmiş olup Pencap, Multan ve Keşmir'i ilgilendiren olayların toptan bir özetini yapmış ve bunları 1163-64 hicrî yıllarında Horasan'a giriştiği seferden önce anlatmıştır.

Bu kabul edilmezse Ahmed Şah devri tarihinin yeni baştan ele alınıp bu mektuba göre yazılması gerekir ki bu pek doğru olmaz sanırız.

² Şahrüh Mirza, Nadir Şah'ın oğlunun ve Hüseyin Şah Safevi'nin kızının oğlu olduğu için bir ara her iki hânedanın taraftarlarını yanında toplayabileceği sanılmıştı.

mahvoldu. Onun ve kardeşi İbrahim Han'ın istikbali az bir zaman içinde yokoldu. İktidarından, devletinden hiç bir şey kalmadı. Nadiriyye sülâlesi sona erdi. Bu ağacın ne kökü, ne de dalı budağı kaldı. Bu vak'alardan sonra İran ahalişi birbirleriyle birleştiler. Şahruh Mirza'yı Kutsal Meşhed'in Erk'inden¹ getirdiler ve saltanat tahtına oturtular ve bir müddet onun fermanına itaat ettiler. Nihayet yaradılışlarının kötülüğü ve niyetlerinin fesatlığı sebebiyle velinimetlerine (Şahruh'a) tugyan ettiler. Onun nimetini inkâr ederek gözünü kör ettiler ve onu saltanattan azlettiler. Tanrının bu kulu bu haberlere takat getiremedi ve sabredemedi. Düşmanları ve âsileri tedip için Horasan'a gitti². O vakitler Horasan ahalisinden muktedir bir serdar³ yer yüzünün en muhkem kalelerinden olan Herat kalesine pek çok asker koymuş, hudutları ve kapıları kapatmış, duvarların ve burçların müstahkem oluşuna ve kalede bulunan harp malzemesinin fazlalığına güvenerek kalede emin bir şekilde tahassun etmişti. Tanrı dergâhının bu duacısı o hududa vasıl olduktan sonra iki taraftan topların erişebileceği bir yere çadırları kurdurdu. Kendisi tarafından muktedir bir serdarı kalenin etrafında hileler tertib etmesi için tayin etti. Kalenin muhasarası için gereken şeyler yapıldı. Dağ gibi topların ve şimşekler atan humbaraların adamları öne konarak o müstahkem kalenin etrafı bir yüzük taşı gibi çenber içine alındı. Bir biri arkasına atılan güllerle o müstahkem kalenin temellerini sarstılar. Muhasaranın şiddeti ve yiyeceklerinin azlığı sebebiyle kaledekilerin vaziyeti o derece fenalaştı ki bir parça ekmek için canlarını verdiler. Fakat yine bulamadılar. Açlık ateşinin yarasından ne yapacaklarını bilemediler. Ellerini gökteki başak gibi olan Ülker yıldızına açıyorlardı; fakat gönüllerindeki bu açlık düğümü yine çözülmüyordu. Muhasara üç ay devam etti. Kaledekilerin acz ve ıztirarları son haddini bulmuştu. Oranın reisleri ve aksakalları⁴ âlimlerden ve salihlerden mürekkep bir gurup kılıç

¹ Berkitilmiş saray.

² 1749 başlıyan bu Horasan ve İran seferi 1751'e kadar sürecektir. Yukarıda tarihi özetle «e» fıkrasında anılmıştır.

³ Emir Âlem Han Arab; Nadir Afşar'ın Arab komutanlarından.

⁴ ریش سفید: Muhtar ve ileri gelen anlamında.

ve kefen boyunlarında olduğu halde¹ zafer kudretli orduya gelerek teslim oldular. Af ve aman dilediler ve canlarının bağışlanmasını istediler. Yaratılışında merhamet ve şefkat olan niyazsız dergâhın bu niyazcısı mültecilerin isteğini kabul etti ve onların günahlarını bağışladı. Kendilerine atıyyeler ve ellerine aman kâğıdı verildi. Bu kâğıdı muska gibi boyunlarına takarak şehre döndüler. Böylece şehrin içindekilere sulh kapıları açıldı. Şevketli serdar kalenin içine girmeye memur edildi. Birçok harp malzemesi serkârın² emin adamlarının ellerine geçti. Amcalarının, babasının ve kardeşlerinin hükûmet ve riyaset payitahtı³ olan bu mevrus memleket, yani Herat, Tanrının inâyetiyle düşmanlardan alındı. Hak yerini buldu ve devlet istikrar peyda etti. Halkın gönlünü hoşnut etmek için oraya âdil hakimler ve âmiller tayin etti. O mevrus yeri gereğince tanzim ve tensik etti.

(466) Kalenin fethinden sonra bazı yakın adamları ve o vilâyetin kıt'alarıyla beraber orduya dönüp gelen kadri yüce serdarı⁴ Türkistan serkeşlerinin tedibine memur etti. Sonra Tanrı dergâhının bu duacısı da gezmek ve avlanmak maksadile gönül açan Horasan ülkesine gitmek üzere yola çıktı. Adı geçen serdar Türkistana geldi. Müfsitlere ve âsilere icabeden şeyi yaptı. Türkistan memleketini ta Ceyhun nehri boylarına kadar eline geçirdi⁵. İktidar bayrağını açtı ve zapt-u raptı temin etti.

Horasan halkı bu duacının harekete geçtiğini işitince korktular ve buna karşı olmayacak bir işe giriştiler. Allahın takdirine karşı koymak istediler. Asker topladılar ve harp için gereken şeyleri tedarik ettiler. Gözünün körlüğü ve saltanattan azlolması sebebiyle bir köşeye çekilmiş olan Şahruh

¹ Teslim olma alâmetidir.

² Ahmed Şah'ın hükûmeti.

³ Daha çok övüntü mahiyetinde bir iddia.

⁴ Vezir, Şah Veli Han.

⁵ Bugünkü Afgan Türkistan'ı; *Sirac üt-Tevarih*(C. I, s. 16) oralara (Meymene, Enduhud, Şeburgan, Belh, Bamyan ve Badahşan) Afgan ve Özbek'den birer hâkim (vali) atandığını yazar. Bu eserde olayların alınış sırasına göre bu fethin 1752'de, yani mektupta ondan sonra anlatılan Şahruh'un adamlarına karşı savaşı müteakip yapıldığı anlaşılmaktadır. Burada bir kere daha olayların bilinen sırasının değiştirilmesine şahit olmaktadır.

Mirzayı kendilerine yardım için âlet ettiler. Onun etrafına toplandılar, Bayat, Kaçar, Kılıcı (کلیجی), Tegayiri (تغایری), Kera-beli (کرایلی), Mervî (مرودی), Celâyir, Çula, Kürt, Afşar ve di-ğer Horasan illerinden (kavimlerinden) yüz bine yakın suvari topladılar. Sahî (سخی), Hazime (خزیمه), Laluyf (لالوی), Kanî (قانی) Tunî (تونى), Terşiri (ترشیری), Türbetî (تربتی), Meşhedî kabilelerin-den cesur ve kuvvetli piyadeler topladılar. Nadir Şahtan kalan topraklar ve filler ve sayısız hazinelere gururlanarak şer ve karışıklık ateşini kışkırttılar ve bu askerlerle cidal ve kı-tale azmettiler. Nazım :

“Eğer bir kimseye takdirde ölüm yazılmışsa ölüm yerine kendiliğinden koşarak gelir.,”

Nesir : Cihanın efendisinin dergâhının bu duacısı ordu-nun serdarlarından birini dilâver gazilerden mürekkep bir top-luluğun kumandanlığına tayin etti ve kendisi de onların arka-sından gitti. Türbet-i Hayderiyyede iki taraf birbirlerine mülâki oldular. Harp ateşinin alevleri zamanın yüzüne fitne kapılarını açtı. Düşman tarafından gök gürültüsü gibi sesler çıkaran, yıldırımlar yağdıran topraklar birbiri ardınca atılıyor, yer yüzü-nü gürültülere boğuyordu. Yükselen barutların dumanlarından belâ bulutları göklere çıktı. Tehemten gibi olan bahadırlar bütün bu dumanları ve düşman askerlerinin kanlarını hokka-bazların yaptıkları şeyler nevinden farzederek ondan korkma-dılar. Muharebe ateşlerinin deryası içinde korkusuzca yüzgeç-lik ettiler. Mahşer halini alan muharebe meydanı öyle bir hal aldı ki melekler kendi viridlerini unutarak zeban-i hal ile “Yâ Hâfız,, dediler. Gökte Behram, yıldızlardan örülmüş cilkatini giyerek zırh duası okuyordu. Ateş gibi parlıyan kılıçlardan mütemedi yıldırımlar harp meydanının kızışmış askerlerinin başlarına yağıyordu. Ok yağmurlarından zırh halkaları gözle-rini açmaya ve ok atanlar da ellerini kaldırmaya vakit bula-mıyorlardı. Ölülerden tepeler yükselmişti ve dağlarla rekabet ediyordu. Muharebe meydanı kan deryasının dalgalarıyla Bah-r-i Kulzumdan daha korkunç bir hal aldı. Nazım :

“O harpte top ve tüfekten sonra ok ve mızraklarla harbe başlandı.,”

"Sonra kılıçlara el attılar. Onun yanına kılıçtan bir yara geldi.

"O, iki ateş deryasından göğe şuleler yükseltiyor, kaza ecel atını kamçılıyordu.

"Bunlar iki ordu değil iki kaplan sürüsü idi ki kan dökmekte bir biriyle yarışıyorlardı,

"Birbirlerine öyle kılıç sallıyorlardı ki ölümün kaçacak yolu kapanmıştı.

"Parmaklar tasma gibi kılıcın kabzasına yapıştı.

"Askerin kendilerine sığındığı pehlivanlar birbirlerine hücum ettiler: Yaylardan kara bulut gibi kan yağmağa başladı.

"O Rüstem gibi kahramanların nâraları gök gürültüleri gibi dağları sarstı.

"Yayların döktüğü kanlardan hasıl olan denizden bir tufan koptu. Zırhlar da dalga gibi yüzdüler.

"Gürz darbelerinden bir çok kemikler un haline gelmiş, (467) zırh da insanın üzerinde âdeta kalbur gibi olmuştu.

"Her anda o tufandan bir canavar zuhur ediyordu, ki o başaşağı olmuş bir gemiye benziyordu..

Nesir : O azgın gürhün başları ve başbuğlarından bir çoğu yenilmez gazilerin parlak kılıcının lokması ve sert taşları delip geçen oklarının hedefi oldular. Onların çoğu mızrak veya hançer ve bıçak darbesiyle tepetaklak öteki dünyayı boyladılar. Allahın yüce kapısına mühtaç olan bu duacı bu zaferin akibinde geldi. Her iki tarafın çalışıp didinmelerinden savaş ateşinin son haddine yükselmiş olduğu o kıyamet gününü andıran muhaberenin tam ateşi içine girdi. Ezici kuvvetin nurlarından bir parıltı o mahşer gününü andıran harp meydanının üzerinde parladı. Taliqli gazilerin gözlerine Allahın yardım alâmetlerini taşıyan ordunun ayak tozları sürme oldu. Talihsiz muhaliflerin gözlerini ise kör etti. Gözlerini kin ve gazap bürümüş olan düşmanlar Allahın yardımını görmüş olan ordunun bayraklarını görmekle maneviyatları kırıldı. Kararsız bir hale geldiler. Bir müddet mukavemet göstererek ayaklarını direyip ölüm meydanında kaldılar. Şuursuz saldırıslar yaptılar. Nihayet ordu saflarını yaran gazilerin hamleleri önünde duramayıp kaçtılar.

Celâdetli kahramanlar yıldırım süratli atlarını o ümitsiz vadinin serserileri arkasından sürdüler, ele geçirdiklerini kılıç ve mızrak ucuyla vurarak onları yokluk toprağına karıştırdılar. Âkibetleri fena olan âsilerin rahat köşesinden çıkarıp beraber getirdikleri Şahrüh Şah, bu hezimetin oluşundan ve sonu belirsiz güruhun firarından sonra, şaşkın ve dağınık bir vaziyette bulunan hassa askerlerinden ve kölelerinden bir kısmı ile Meşhed'e gitti. O dağdan ve sahradan toplanmış beyhude didinen güruh tamamen darma dağınık oldu.

Kürt ulularından birkaç kişi Nadir Şah'ın kardeşinin iki oğlunu ¹ bir hayli güçlkle dışarı çıkarıp beraber götürdüler, neleri var neleri yok ise hepsini olduğu gibi bıraktılar, kendi talihsiz yurtlarına döndüler. Âsilerin tophâne ve kurhâneleri ², filleri ve bütün mühimmatı devletin ulularının eline geçti. Birçok malları kahramanlar tarafından yağma edildi. Tanrı kapısının bu yalvarıcısı bu mutlu fethin zuhurundan sonra Meşhed-i Mukaddes'e teveccüh etti ve o ulu makama kavuştuktan sonra hisarın bir semtinde karar kıldı. Celâdet gösteren Meşhedlilerin kapılarını kapadıkları o muhkem kaleye pervasızca saldıran gazileri gözetledi. Memurlar o muhkem kalenin etrafını çevirmiş, muhasara işini ifa ediyorlardı. Muhasara o kadar sıkıydı ki, akıl ve düşünce kuşu, hisarın ve surun üzerinden geçmenin tasavvur haricinde olduğunu itiraf ediyordu. Top, tüfek v. s. güller atarak her an ve her saat harbin başlayacağını mahsur bulunanlara müjdeliyorlardı ve kalenin beden ve burçları üzerine felâket kapılarını açıyorlardı. O göğe yücelmiş kalenin sakinleri de muzaffer orduya bu haberin cevabını gönderiyorlardı. Âkibetleri fena olan bu topluluğun muhasarası sona erdikten sonra ber birinde intikamcı iki üç delikanlı bulunan 60 - 70 bin âilelik bir Kürt cemaati, Türk cemaati, iller (kavimler), hizmetkârlar ve kötülük işleyen taifelerle bir çok defalar ittifak ettiler. Nadir Şah'ın kardeşinin oğulları bu sapık güruhun yanında bulunuyorlardı (468). Onları beraber alarak muharebede bulu-

¹ Nasrullah ve Nadir Mirza'lar olmalı; yukarda anlatılan vuruşma, Ahmed Şah'ın Herat'tan Meşhed'e yürümesi üzerine orayı kuşatmaya başlamadan önce vukua gelen ilk vuruşma olmalıdır (Bk. *Sirac-üt-Tevarih*, C. I, s. 14).

² Veya *korhâne*; zırh ve silah yapılan ve saklanan yer anlamında.

nanlara yardım etmek masadiyle muzaffer gazilere karşı köymek istediler. O sevinç haberlerinin rüzgârından dimağlarda neşe gülleri açılmaya başladı. Deniz gibi dalgalanan ordudan bir grup, ulu rütbeli hakanın yakınlarından, devletin güvendiği, saltanatın bileği olan Dürranî Bamizai vezir-i âzam ve düstur-ı muazzamın, Şah Veli Han'ın¹ kumandası altında yola çıktı. Çemen-i Radeğân denilen yerde sonsuz bir deniz gibi olan bu iki ordu karşılaştılar. Muzaffer askere karşı fitne icadeden Türkler ve Kürtler², karşılaşır karşılaşmaz savaş ve fesad ateşini alevlendirdiler. Muharebe saflarını yaran, düşmanı yerinden söküp atan kahramanlar ok yağmuriyle, tüfek mermileriyle mubarebe meydanını o savaşçı gürhunun başına öyle daralttılar ki ruhları ten kafesinden dışarı uçtu ve cana kıyan oklar gök yüzünü kaplamışlardı, kartalların uçmasına meydan vermiyorlardı. Yer yüzü, belâ ordusunun izdihamından cenk meydanında dolaşanların üzerine daralmıştı. Cehennemden başka buradan çıkacak yol yoktu. Simak-ı Ramih yıldırım gibi hareket eden mücahitlerin mızrak kullanmaktaki süratinden şaşa kalarak parmağı ağızda kalmıştı, Sad-i Zabih de aslan gibi dövüşenlerin şimşek gibi parıldayan kılıçlarının parıltısından utanıp Keff-i Hadib'le yüzünü boyamıştı. Nihayet yüce Tanrının lûtuflarından ikbal ve nusretin sevinç kokulu nesimi Allahın yardımına mazhar olan gazilerin bayrakları üzerinden esti ve dağ gibi düşmanlar gazilerin hamleleri karşısında darma dağınık oldu. Onlar "Atılmış yün gibi,"³ âyet-i kerimesi gereğince batıl taifelerin çoğunu, kıyamet gününü andıran o günde, keskin kılıçtan geçirdiler. Nadir Şahın iki kardeşinin oğlu boyunlarını Allahın takdir kılıcı altına koyup adem diyarına gittiler. O taifenin diğer bütün başları ve uluları perişan, katledilmiş, kılıçtan kurtulanlar da binbir güçlükle kaçmak yolunu bulmuşlardı. Atların nalından yer

¹ Ahmed Şah'la aynı oymaklar topluluğundan (Abdali-Dürranî) olan bu vezirin asıl adı Begi Han olup Şah Veli Han ünvanı kendisine vezirlikle birlikte verilmiştir.

² اترك و اكراد فتنه ايماد. Bu yazı Osmanlı padişahlarının ulusal duygulardan ne derece mahrum olduklarını gösterir ; verilen karşılıkta bu yüzden bir kırıklık duyulduğuna hiç bir işaret yoktur.

³ Kâri'a suresi, 5.

baştan başa mahşer gününün sahrasına benzemiş, muhtelif silâhların çokluğundan demir bir sahrayı andıran meydanda keskin kılıç canlar için biricik kaçacak yer olmuştu. Kaçanlara yer o kadar daralmıştı ki okların önüne kendilerini atmaktan başka çare bulamıyorlardı. Kahramanlar kılıç suyundan yüzlerini yıkamış, oklar arzular gibi kalbe saplanmışlardı. Kürtlerin başbuğu olan Muhammed Hüseyin Han, Behram gibi saldıran gazilerin pençesine esir düştü. Allahın yardımına mazhar olmuş kahramanlar onu, on, on iki bin kişinin mızraklara vurulmuş kafası ve fitne ve fesat koparan bu cemaatin sağ olarak yakalanan başbuğlarından bir kaçıyla huzura getirdiler. Onların nesi var nesi yoksa Allahın yardımına mazhar olan gazilerin eline geçti. Kürtlerin hezimet haberi, onlara güvenen ve Meşhed kalesinde mahsur bulunan, inatla döğüşen arkadaşlara ulaşınca, muhasaranın şiddeti onlar için daha tahammül edilmez bir hal ihdas etti. Onların tali' yıldızı yüksek yerinden alçalmaya ve düşmeye başladı. Onların mevhum emellerinin ipliği ümitsizlik maksadiyle kesildi. Kederleri arttı. Kendilerini kurtarmak için kaleyi devletimiz adamlarına teslimden başka çare bulamadılar. (469) Yolunu şaşırılmış olan cemaat pek ziyade kabahatli olduğundan çok korktular ve ne yapacaklarını şaşırıldılar. Bu cihetten ulu dergâha müracaata yüzleri kalmamıştı. O vilâyetin bütün emîrleri, âyan ve aksakalları Şahruh Şah'ın huzuruna gittiler, Rica ve ısrarla onu şehirden çıkardılar ve kendi kabahatlerini affettirmek için bir vasiye kıldılar. "Ey Tanrı, nefsimize zulmettik; eğer bizi affetmezsen biz muhakkak husranda kalırız,"¹ âyet-i kerimesini dillerine vird ederek korku ile ve son derecede âciz ve perişan bir halde rahmet eserli dergâha tövbe ve istiğfarda bulundular. Gaffar olan Tanrı, sayısız lûtuflarına mazhar olan bana suçları affetmek hususunda geniş bir havsala bahşettiğinden ve günah ehlini affetmekte muaheze etmekten ve intikam almaktan daha çok zevk aldığım için onları affettim. Ünlü tahtın gevherini süsleyen ve ötedenberi ecdadı padişah olan Şahruh'a nazar-ı âtifetle baktım. Mevrus saltanat tacını o ikbal hadikasının çiçeğinin saadetle büyütülmüş olan başına koydum. Yüksek makamlı sultanların

¹ A'raf suresi, 23.

sülâlesinden olan onun arkasına izzet ve ihtiram libasını giydirdim. Onu saltanat tahtına oturttum¹. Meşhed ekâbiri ve rüesası, belki bütün Horasan ahali gösterilen bu lûtuflar karşısında şükür ve senada bulundular. İtaat ve inkıyat halkasını can kulaklarına taktılar. Mesrur ve memnun bir halde emniyet ve aman beşiklerine oturdular. Bu işlerden sonra mansur bayrakların Kandahara gitmesi kararlaştırıldı.

Oraya vardıktan sonra şekavet nişanlı kâfirlerin² büyük kafileler halinde Hintistan'da Dar-ül-hilâfe-i Şah-Cihanâbad'a³ felâket esbabını çektikleri ve orasını isyan ve tuğyan yeri yaptıkları, oraların müslümanlarının öküz kesmelerine ve ezan okumalarına mani oldukları, türlü eziyet ve zararlarda buldukları haberi geldi. Bu haberin duyulmasıyla dini koruma damarlarım harekete geldi⁴. Azimet dizginini doğruca o tarafa çevirmek niyetini kurdum. Dar-ül-hilâfe-i Şah-Cihanâbad'a dört fersah kala gelince o şekavet nişanlı gürhün müslümanlardan bir kısmını mağlûp eden, zayıf düşüren ve bir çok köylere ve memleketlere hücum ederek oraları viran eden başları ve sergerdeleri oralarda kibir ve gururdan dem vuruyorlardı. Onlar, mes'ut mevkibin Şah-Cihanâbad'a dört fersahlık bir yere geldiğini haber aldılar. Harbe ha-

¹ Hutbe ve parada Ahmed Şah'ın adı anılmak şartıyla Şahrub, Meşhed'de ufak bir bölgenin başında iç işlerinde bağımsız bırakılmıştır; mühründe yazılı olan şu beyit onun durumunu iyice anlatır.

یافت از الطای احمد شاه شاهرخ بر تخت شاهی تکیهگاه

« Ahmed Şahın lûtuflarından Şahrub şahlık tahtında bir dayanak buldu » . (S. T., C. I., s. 16).

² Marata'lar anılmaktadır; bunlar hakkında yukardaki tarihî özetin «i» fıkrasında bilgi verilmiştir.

³ Delhi kenti.

⁴ Gurkanlı veziri Gazi-üd-Din Han'ın Pencab'ı Afgan'lardan geri almak için bazı oyunlar tertip etmesi üzerine Ahmed Şah 1756'da Pencab'a gelir ve oradan hem bu hareketi cezalandırmak, hem de Gurkanlı devletinin karmakarşık durumundan faydalanmak için Delhi üzerine yürür (1757). O sırada Gurkanlı padişahı o kadar güçsüzdür ki Delhi'de en çok Marata'ların sözü geçmektedir. Hindularca kutsal sayılan inek ve öküz kesilmesini yasak etmiş olmaları mümkünse de ezan yasağı mahdut mahallere şamil olsa gerektir. Bu sefer, yukarıdaki tarihî özette «h» fıkrasında anılmıştır.

zırlandılar. İslâm askerlerinin üzerine yürüdüler¹. Mızrak kullandıkları vakit güneşin altın saçlarını ve ayın misk kokulu kâküllerini, uçları göklere değen mızraklarıyla koparırlardı. Tecrübeli kılıçlarını kullandıkları zaman yedi kat gök kubbesinin kalkanını bir el darbesiyle yüz parça eden üç yüz bin suvarileri vardı. Karıncayı ağzından ve yılanı gözünden vurmaya hiçten sayan, bir tüfek güllesi ile yüzlerce dağ içinden sarsan iki yüz bin piyadeye sahiptiler. Ateş yağdıran ejderha gibi iki bin tane top arabası, beş yüz bin tane yıldırım gibi ban, iki bin zenburek devesi, iki bin dağ gibi fil, sayısız kurhâne ile harp meydanında saf kurdular. Bizler de askerlerimizle denizin dalgaları ve toplanmış bulutlar gibi hücumla hazırlandık. Askerlerin teheyhücünden çıkan tozlar fikir ve vehim yollarını kapladılar. Kılıçların parıltıları ayın ve güneşin gözlerini kamaştırdı. Behram kuvvetli yiğitler ve Tehemten cesaretli mücahitler dağ gibi saflarla din düşmanlarının karşısına durdular ve muharebeye hazırlandılar. (470) Dağlar gibi saflar yapıp düşmanın karşısına geçtiler. Şahamet eserli kumandanlar ve şecaat şiarlı bahadırılar harp usullerine uygun bir surette sağ ve sol kanatlarımda bulunmak iznini aldılar, şevket ve iftihar bayraklarını yüceltmek kuvvet ve kudretini elde ettiler. Celâdete alışkın ve savaşçı mücahitler cenk meydanını kılıç ve şimşek gibi parlayan ok uçlarıyla kıyamet gününe çevirmişlerdi. Düşmanların başına ok yağdırmaya başladılar ve şimşek gibi süratli olan develeri harp meydanına sürüyorlardı. Diğer taraftan batıl düşünen muhalifler savaş meydanına yönelerek canlarını ateşe atmaya hazırlanıyorlardı. Şiir:

“Savaş meydanında öyle bir toz kalktı ki meydanın yüzü görünmez oldu.

¹ Bu vuruşmalar daha çok Ahmed Şah Delhi'ye girdikten sonra Delhi'nin 40 km. kadar güneyinde Cat'lara (Bir Hindu ulusu) ait Ballabgarh kurganının veya Mutra kentinin alınmasına ait olmalıdır; çünkü var olan kaynaklar, Delhi'nin Ahmed Şah tarafından bu seferki alınmasından önce önemli bir vuruşma olduğunu anmazlar (Bk. ez-cümle S. T., C. I, s. 18'e). Mektubun bu kısmı da belki Ahmed Şah tarihinin yeni bir incelemeye tabi tutulmasını gerektirecek noktalardan biridir.

“Suvarilerin ve savaşçıların kaynaşmasından üzeniği dizginden farketmek mümkün değildi.

“Hava simsiyah bir zenci yüzüne döndü. Belaların ve musibetlerin hücumu, yerin yolunu kapattı.

“Böyle bir harbi ne gördüm, ne de muharebe edenlerden işittim,,.

Nesir : Sonra Allahın yardımına mazhar olan gazilerin sayısı âsi kâfirlerin katlinde biri bin oldu. Ve dinsiz ve müşrikler mukavemet edemeyip kaçmak yolunu tuttular. Tıpkı Kur’andaki “Arslandan kaçan merkepler gibidirler,,¹ âyetinde olduğu gibi. Onların hepsinin çerçöp kabilinden olan vücutleri kılıçların ateşiyile yanıp kül oldu. Süratli atlar sayesinde bin türlü hile ve meşakkat ile kaza ve kader şahininin pençesinden kurtularak dere ve tepelere yarı canlı bir halde kaçtılar. Kâfirlerin cezası budur.

Bunların ileri gelenleri ve uluları Allahın gazabına ve gazilerin darbesine uğrıyarak kaçtılar. Bundan evvel bu kâfirlere mağlûp olmuş ve onlara katılmış müslüman uluları da şehire dönüp geldiler. Düşmanın topları, dağ gibi filleri ve bütün mühimmatı gazilerin eline geçti.

Allahın kapısına yalvaran bu fakir kul, müslümanların talii gibi parlıyan bu fetihten sonra Cihanâbad’ın² beş fersah yakınındaki Nerile kasabasına gitti. Timur’un sülâlesinden olan Âlemgir³ Şah o civarda saltanat tahtını işgal ediyordu. Gurkaniye devletinin bütün ümera ve erkânıyla beraber bizi karşıladı ve olağanüstü bir sevgi ve saygı gösterdi, bir çok hediyeler verdi⁴, dostluk bağlarını kuvvetlendirdi. Biz de bu yüce sultanların en seçkininin hatırı için bunları kabul ettik. Gösterdiği sevgi ve saygıya mukabelede bulunduk. Bu muhterem adamı tahtında bıraktık. Ümera v. s. sine hediyeler verdik. Onlar da böylece dönüp gittiler. Allahın rızasını dileyen bu kul da oradan hareket ederek Şah - Cihanâbad kalesine gitti. Bir kaç gün orada kaldıktan sonra (471) orada buldukları sırada

¹ Müddessi suresi, 50-51.

² Şah-Cihanâbad, Yeni Delhi.

³ Aziz-üd-Din Âlemgir II. (1754-1759).

⁴ *Sırac-üt-Tevarih* (C. I, s. 18) ezcümle 5 milyon rupiye verildiğini yazar; 600,000 altın lira kadar eder,

islâm memleketinde birçok zulümler yapan kâfirlerin orada bulunan putlarını tevfik bazusunun yardımıyla ortadan kaldırarak müşriklerin zulümlerini izale etti. Mübin olan dinin çerağını nurlandırdı. O güruhun adını işittiği her yerde o cehennem meskenli fırkanın başına kâfir kıran gazilerden bir kısmını gönderdi. Onları helâk kılıcına lokma yaptı. Eski ve yeni kilise ve mabetlerini yer ile beraber etti. Küfür eserlerinin yayılmasıyla müslümanların yüzlerine konan tozlar Tanrının faziletiyle silindi. Din ehlinin kırılan kalpleri yeniden kuvvet buldu. Hindistan padişahına mütegalipelerin zorla aldıkları Pencap memleketinden hiç bir şey vermedi. Orayı müstakillen idare etti. Tanrı dergâhının bu kulu adı geçen memleketleri onlardan zorla almıştı. Serhind ve Lâhor'dan Multan'a kadar olan yerleri kendi aziz oğlu hurşit külâhlı, mansıp sahibi Timur Şah'a ¹ bağışladı ve Kandahar'a gitti.

Türkistan'ın kalan diğer tarafları Azerbaycan, Fars, Horasan ve Irak işlerini düzenlemek için gidileceği sırada yolunu şaşırılmış Dekkenli'lerden silâhlı bir topluluğun geldiği, Âlemgir Şah'ın şehit olduğu, bütün Hindistan tarafını ellerine geçirdikleri ², zulüm, çapulculuk ve yağmacılıkla büyük oğlunun mülkü olan Serhind, Lâhor ve diğer yerlere taarruz etlikleri haberi geldi. Tekrar o tarafa gitmek icabetti. 1172 hicrî senesi Zilhiccesinin 27 nci günü ³ Türk takvimine göre uğurlu Tavşan ⁴ yılında hareket edildi. Tanrının teyidi ile derya dalgalı sayısız taburlar, hesapsız toplar ve kurhânelerle o tarafa doğru gelindi. Pencap tarafına varıldıktan sonra Lâhora ve diğer taraflara gelmiş olan eşkiya azgınlık ve sarkıntılık eserleri gösteriyordu. Şiddetli esen sarsar karşısında çerçöp gibi dağıldılar ve firar ettiler. Tali'siz serdarlarına iltihak etmek kastinde bulundular. Karavullar onları önlerine katarak takip ettiler. Yolda yakaladıklarını kılıçtan geçirdiler. Askerler

¹ Ahmed Şah Baba'nın büyük oğlu, veliahd ve halefi Timur Han veya Şah.

² Bundan sonraki olaylar yukarıdaki tarihî özetle «j» ve «k» fıkralarında anılmış olanlarıdır.

³ 21.8.1759 eder.

⁴ Metinde Doğu Türkçesiyle «Tavuşkan» olarak yazılıdır ve «Yıl-ı Türki» denilmektedir.

Çemen¹ ırmağı yanlarına kadar vardılar. (بوريا) Burya (?) geçidi üzerine bayraklarını diktiler. Bütün Marata (مراتا)'nın kumandanı ve bütün muhaliflerin başı olan fitneci Cengu² iki yüz bin piyade ve suvari ile Şah - Cihanâbad'da adı geçen suyun kenarını tuttu. Kalben bir takım fasit hayaller kuruyordu. Bu ordunun geçmek niyetinde olduğunu haber aldı ve amcası Taptil'i³ altmış bin suvari ile yolu kesmesi ve hücum etmesi için ايلتار (acele) gönderdi. Askere geçerken zahmet verdirmesi için mezkûr deryanın kenarındaki ormana سنو³ attırdı. O idbar köşesinin pususunda gizlenmiş olan topların ve askerlerden çoğunun mezkûr deryayı geçtikleri sırada Tanrının dergâhının bu duacısı mücahitler ve gazilerden bir kısmı ile kalan askerlerin geçmesi için bu tarafta durduk ve Tanrı kudretinin deryasının dalgalarını seyrediyorduk. Zikredilen âsi, çekirgelerden ve karıncalardan daha çok bir toplulukla pusulardan çıktı. Ansızın hep birden kılıçlarla ve mızraklarla bu bahadırların üzerlerine atladı. Harekete hazır olan bu bahadırlar bir işaretle rüzgâr gibi atlarını mahmuzladılar. Ellerinde kılıçlarla onların üzerlerine hücum ettiler. Âkibetleri felâket olan o güruhun korkakca hamlelerini tilki ve çakalların avlandıkları vakiite yaptıkları âcizane ve mezbuhane hareketler gibi tasavvur ettiler. (472) Kanları sular gibi aktı.

¹ Delhi ve Agra'dan geçen ve Gence'ye dokülen Cemne ırmağı olmalı.

² Bu olaylar okunurken yukarıda tarihi özette «i» fıkrasında Marata'lar hakkında verilen ayrıntılara bakmalıdır.

Burada adı, Farstandırılmış olarak, Cengu diye geçen kişi Canko veya sona saygı ve yükseltme eki olan «ci» konursa Cankoci'dir. O, Marata'ların Sindia hânedanı üyelerinden ve bu hânedanın başı olan Cayappa Sindia'nın oğludur. Marata'ların Lâhor'u Timur Han'dan almaları üzerine o bir ordu başında Delhi dolaylarında bırakılmıştı; görevi Ahmed Şah, Lâhor'a saldırırsa oradaki Marata ordusunu desteklemektir. Bu durumu dolayısıyla olacak Ahmed Şah ona «bütün Marata'ların komutanı» demektedir.

³ Detta ve «ci» ta'zim ekiyle Dettaci olmalı; burada adın başında bulunması gereken «د» unutulmuşsa da mektubun diğer kısımlarında vardır; kelime genel olarak da bozulmuş veya yanlış istinsah edilmiştir; keza Sindia hânedanındandır.

⁴ Cümle eksik ve bozuktur. سفر «Saba» ve «ci» tazim ekiyle Sabaci olmalı. Sindia'lardandır. Marata'lar Lâhor'u Timur Han'dan aldıkları vakit oraya komutan yapılmıştı.

Yaralılarını büyük bir zahmetle daima fitne çıkaran Cengu'nun yanına getirdiler. Eserleri daima zafer olan askerler bu Allahın kahrına uğramış güruhun cezasını verdikten sonra Derya-yı Çemen'den¹ geçtiler ve Allahın yardımıyla kötü niyetli kâfirlere ders vermek ve onları öldürmek niyetiyle, geldikleri Şah-Cihanâbad Dar-ül-hilâfesine iki fersahlık yerdeki Luni (لونی) karyesine celâl ve satvet bayrağını diktiler.

Daima isyan çıkaran kâfirler de zafer temelli karargâhın karşısında bulunan Vezirâbad mevkiine, mücahitlere karşı yolu tutmak kastiyle toplarını yerleştirmişlerdi. İki üç gün mücahitlerin yolu bu şekilde kesilmiş oldu. Kâfirler de bu yıkılmaz sedde güvenip kendi kendilerini aldattılar.

Merrih tabiatlı bahadırlar bu fitne koparan güruhun görültülerine ehemmiyet vermiyerek, kaplanlar gibi atlarına binip su ve ateş deryasını korkusuzca geçtiler ve 200 bin muharip suvari ve kahraman piyadelerle muharebe meydanında duran ve muharebe ateşini parlatmağa çalışan fitne sürüsünden Cengu ve Detaptil (دتاپیل) 'e hücum ettiler. Onlar da mukabelede bulundular. Arslanlar gibi döğüştiler. Bu sırada uğursuz yıldızlı Detaptil arslan gibi gazilerin kılıç darbesiyle yerin dibine geçmiş, habis can kuşu da uçmuştu².

İşi gücü şekavet olan Cengu henüz eceli gelmediğinden yalnız ok ve kılıç yarası alıp kaçmağa başladı ve Şah-Cihanâbad'dan 30 fersah uzakta, 200 bin suvari ile bulunan Melhar³'ın yanına geldi.

Sersemlikten ve şaşkınlıktan kaçamayanlar, bu kıyamet alâmeti olan karışıklıkta atların tekmeleri ve bahadırların kılıç darbeleriyle kana ve çamura bulandılar.

Bunların hesapsız top, kama, kurhâne ve hazineleri, medarı ebediyet olan devletin mutemetlerinin eline geçti. Tanrının lütuflarının duacısı onun bu şerefli, büyük lütuflarının da şükrünü yerine getirip feleği dolaşan atını bu fetih ve zafer

¹ Cemne ırmağı.

² Burada anılan vuruşma 9.1.1760'da Delhi'nin 17 Klm. kadar kuzeyinde Barari Gat'ta cereyan etmiştir. Yenilen Marata'ların ancak üçte biri kaçabilmiştir.

³ Malhar Rao Holkar; Marata'ların Holkar hânedanının o sıradaki başı (Yukardaki tarihi özetteki «i» fıkrasına bakmalı).

deryasında yüzdürerek, felek gibi olan çadırını kaçan müf-sidlerin yerlerine kurdurdu. Zafer alâmetli bir gurubu da ka-çanların takibine memur etti. Bunlar 120 fersahlık yolu büyük bir süratle giderek azgınlardan ellerine geçeni öldürdüler ve tekrar zafer ordusuna döndüler.

Tanrının dergâhının bu duacısı burada kaldığı iki üç gün zarfında نقیجان ضابط ¹, köleler ve mahir چارچیلر ²'den bir gurubu seçerek Şah - Cihanâbad şehrini muhafaza etmeleri için tayin etti ve bütün halka bilâ istisna iyi muamele etmelerini, hakla-rını gözetmelerini, askerlerden ve ayak takımlarından onlara fenalık gelmemesine dikkat etmelerini ehemmiyetle tenbih etti. Bu esnada tecrübeli münhiler ³, şekavet şiarlı Melhar ve تانیا ⁴ ve daima fitne çıkararak Cengu'nun diğer bazı fitne koparan âsi kumandanlarla anlaşarak birleştiklerini ve dalâlet şiarlı askerlerden 400 binden fazla suvariye toplayıp Şah - Cihan-âbad'a 30 fersahlık bir yerde fitne ve fesat koparmakla meş-gul olduklarını bildirdiler. Duacı bu haberi alır almaz kâ-firlerin kaynaştığı yere gitti. Kâfirler ordunun hareketini öğre-nince idbar yüklerini toplayıp civarın yollarını tuttular. Cihada niyet eden bu duacı bu işin arkasını bırakmıyarak, atının keçesinin kurummasına bile meydan vermeden yeğîn atlı suva-rilerle o isyankâr fırkanın takibine koyuldu. (473) Ilgar edip bir gecede yirmi fersah yol giderek inatçı güruhun vasıl ol-dukları yere erişti.

Dalâlet çölünün devleri olan bu şakîler ordunun geldiğini öğrenince bir kaç saat zarfında idbar yüklerini toplayıp bu-radan da kaçtılar. Skandara ⁵ ve Kol ⁶ nahiyelerine geldiler.

¹ «Nakci» kadı naibi demekse de burada «nasakciyan» denilmek istenilmiş olması en muhtemeldir. Zabıta memurlarıdır; «nasakciyan-ı zabıt» ortalığı iyice zapt ve rapt altında tutan emniyet memurları anlamındadır;belki de yasakçıdır.

² Belki چرخچی : Çarhaçı, yani öncü denilmek istenilmiştir.

³ Anlamı çok değişen bir istilâh; ekseriya casus veya postacı anlamındadır.

⁴ Çok bozulmuş bir ad; kim olduğu anlaşılmamıştır.

⁵ Bu yazış tarzı Agra dolaylarındaki Skandara'yı akla getirebilirse de az sonra anılan vuruşma Delhi'nin 50 Klm. kadar Güney-Doğusunda Iskenderâ-bad'da vukua geldiği için bu son kentin kastedildiğine hükmetmek gerektir.

⁶ Kol, Doğu okuyuşuyla göl karşılığı; bu günkü Aligarh.

Başlarında yerleşen kibir ve gururun tahrikiyle askerlere mukabele ederek muharebenin hararetini arttırmağa çalıştılar.

İkbal alayının öncüleri de rüzgâr gibi atlarını muharebe meydanına sürerek uğursuz fırkanın cengâverleriyle karşılaştılar. Gökteki Merrihin bile müşahedesinden hayretler içinde kalacağı büyük bir savaş oldu. Her iki taraf berabere kaldığı ve gösterilen gayret son haddini bulduğu sırada bu duacı, kâfirlerle savaştan bu nusret şiar mücahitlere yardım maksadiyle geldi. Zafer alâmetli bayraklar daha muharebe meydanına gölge salmamışlardı. Kara yıldızlı şakfler zafer alayının kaldırdığı tozu görünce kıyamet koptu zannederek, güneş doğduğu zaman zulmet nasıl kaybolursa aynı şekilde hezimete uğrayarak kayboldular. Fetih ve zafer Tehemten kudretli gazilere müyesser oldu ¹.

Bu büyük hayırlı müjde dostları sevindirdi. Zafer bayrakları ve bütün bu nimetleri veren Tanrının hamd-ü-senaları padişahın ve bütün memleketin başına gölgeler saldı.

Bütün uğursuz Dekkenlilerin ve o memleketteki kâfirlerin başı Nana Balacı Rao ² bu fetih haberini duyunca şaşırıldı ve bu zararı telâfi için çareler düşündü. Etraftaki riş-i sefid ve aksakallara ³, reislere, kumandanlara hazinelerin kapısını açtı. Bir takım menfaatler de va'dederek onları cenge davet etti.

Hintlilerden, Müslümanlardan, Marata, Raçput, Brehmen, Şeyh ⁴, Seyid, Hindistan ve Dekken akvamından, Rum, Frenk Habeş ve Zeng ⁵ ahalisinden, Buharalı, Belhli, Badahşanlı,

¹ İskenderâbad dolaylarında 4 Mart 1760'da yapılan vuruşma anılmaktadır; orada Malhar Rao Holkar, Afgan komutanlarından Şah Pesend Han (Bu S. T., C. I, s. 22'ye göredir; bazı kaynaklar Cihan Han derler) tarafından tamamiyle bozulmuştur.

² Nana Balacı Baci Rao: Marata'ların «pişva»sı yani başbakanıdır. Bu makam irsî olup hükümdar hânedanı tereddidi etmiş bulunduğundan gerçek iktidar bunlarda idi (1740-1761).

³ Metinde hem Farsca «riş-i sefid», hem de Türkçe «aksakal» kelimeleri kullanılmış; muhtar, heyet-i ihtiyariye üyesi ve daha genel olarak akıllı ve kendisiyle danışılan adam anlamında kullanılır.

⁴ Daha çok Arap aslından anlamında.

⁵ Sudan'lı veya Zenci.

Semer kandlı, bunlardan başka, Türkistanlı, İranlı, Tebrizli, Kazvin, Meşhed, İsfahan, Fars ve Azerbaycan ahalisinden; orduda ikinci Suhrab ve Neriman'ın yerini tutan, Rüstem gibi gürz sallıyan muhtelif askerler paraya tamaen Hind'e geldiler¹.

Her taraftan seçilmiş altı yüz binden fazla suvari, gece karanlıkta yılanın ve karıncanın gözüne nişan alabilen ve bir sesle binlerce ten kafesinden can kuşlarını âzad eden beş yüz bin tüfekçi piyade, üç bin badlic, darbzen ve Cezayir topu, beş yüz bin şimşek saçan ban ve ateşbazlık fenninde Frenklerden daha mahir olan kırk bin bıçaklı suvariye, kavminin en cesuru olmakla şöhret bulmuş bir asker olan İbrahim Han Gardi(گاردی)'nin² kumandası altında, topların yanına kattı. Divander-i hâne ve kardeşi olan Bahuci'yi³ hem fikir ve tedbir hazinelerinin anahtarı olduğu hem de askerlikte, cüretkârlık ve kahramanlıkta nazarında bir kılıç ehemmiyetini taşıdığı için mezkûr kuvvetlere kumandan tayin etti.

Kâfir askerleri müslüman askerlerine karşı muzaffer olurlar ve Hindistan tamamiyle kendinin olursa oğlunu tahta oturtmak, Timuriyye neslinin köklerini tamamiyle söküp atmak, müs-

¹ Bunlar kendi ülkelerinden bu münasebetle gelmiş değil, esasen Dekken'de bulunan ve ücretle asker yazılan veya daha önce yazılmış bulunan kimselerdir.

² «Gardi» Fransızca «garde» kelimesinden bozmadır. İbrahim Han, ünlü Fransız komutanı Büssi'nin (Bussy) Haydarâbad devletinin hizmetinde iken Avrupa usulüyle yetiştirdiği bir birliğin başında bulunuyordu; bu gibi askerlere «garde» denildiği için İbrahim Han'a «Gardi» lâkâbı takılmıştır. Daha sonra İbrahim Han, birliği ile birlikte Marata'ların hizmetine geçmiştir. Ahmed Şah, Marata ordusunu ezdikten sonra tutsak düşen İbrahim Han «kâfirler» le birlikte müslümanlara karşı savaştığı için idam edilecektir.

³ Bahu: Bhao ve tazim ekile Bhaoci'den bozma. Birader, kardeş demektir; gerçekten Pişva Balaci Rao'nun amcasının kardeşinin oğludur; adı Sadaşiv Rao'dur. Marata'larda bu gibi hısımlara hep «Bhao» yani kardeş demek görenekten olduğu için Ahmed Şah böyle yazmıştır. Bhaoci, az önce Dekken'de Udgir'de Haydarâbad ordusu üzerine büyük bir zafer kazanmıştı. Bu yüzden Kuzey Hindistan'da uğranılan yenilgilerin öcünü almak için gönderilen büyük Marata ordusunun fi'len başkomutanı yapılmıştır. Sözde başkomutan pişva'nın oğlu Vişvas Rao adında 19 yaşında bir gençtir. Eğer zafer kazanılmış olsaydı Gurkanlı hânedanı ortadan kaldırılacak ve bu genç Delhi tahtına oturtulacaktı. Başkenti Puna olan Marata ana devletinde pişva ünvanını taşıyan irsi başbakanlar fi'len hükümdar olup fi'li başbakanlar «divan» ünvanını taşırlardı. Burada Bhaoci için kullanılan «divander-i hâne» tabiri bu yüzdendir.

lūman ve müslūmanlıktan Hindistanda en ufak bir iz bırakmamak, dalālet nişanlı bayraklarını mezkūr yerlerin kubbelelerinde yükseltmek niyetiyle 20 milyon rüpye¹ nakit altın ve ayrıca Malva'ya havale edilmiş 50 milyon rüpye altınla ve kendi 16-17 yaşındaki oğlu Vişvas Rao'yu da² bu kuvvetlerle beraber, servet-ü saman ve büyük bir azametle mansur-padişahın ordusuna mukabele için gönderdi ve (474) Cengū ve Melhar'dan ibaret olan kaçıları takviye için çalışmaya başladı.

Hindistanın yağmur mevsiminde yağmur çok yağar, ve çamurdan kimse geçemez. Bu mevsim geçmişti. Zafer misaklı ordu Anupşehr³ kasabasını orayı bilenlerin tensibiyle yaylak olarak seçti. Bütün serdarlar ve divan memurları yiyecek tedariki için izinle oraya geldiler. O yere vardıkları zaman yağmurlar yağmaya başladı, ırmaklar kabardı ve coştı. Yatakları dar olan nehirler taşı, âdetâ denizlerle bir olmak için yarışıyorlardı. Büyük orduların, kafilelerin, tüccarların, kervanların kolaylıkla geçtiği geniş yollar yağmur ve çamurun fazlalığından geçilmez bir hale geldi. Fitneci Bahu bunu bir fırsat bildi. Derya-yı Çemen'in⁴ arada mani olduğunu göerek pâdişahın askerlerinin sadmesinden emin oldu. İki yüz bine yakın suvariye, Cengu ve Melhar başlarında olduğu halde, bu su tarafındaki yerleri tahrip etmek için kendisinden önce gönderdi. Kendisi de onların hareketinden bir kaç gün sonra hareket etti. Şah-Cihanâbad şehrine üç fersah olan Karnal'a⁵ geldi. Tanrı dergâhının bu duacısı bu haberi işittince zafer iştimali askerlerin göçetmesi için emir verdi. Cemne ırmağının her tarafında bütün hayatlarını orada geçirmiş olan ve geçitleri bilen gemiciler kılavuzluk ederlerdi⁶. İki

¹ Rüpye'yi 11-12 altın kuruş diye kabul etmeli.

² Marata kaynakları yukarda denildiği gibi onu o sırada 19 yaşında gösterirler.

³ Anupşehr kenti Delhi'nin doğusunda ve az güneyinde Gence ırmağı üzerindedir.

⁴ Cemne ırmağı.

⁵ Delhi'nin 120 Klm. Kuzeyinde. Nadir Şah Afşar Hindistan padişahı Muhammed Şahı orada yenmiş ve yakalamıştı.

⁶ Bunların çoğu Ahmed Şahla işbirliği yapan Oud nevbâ Şüca-üd-Devle'nin adamları idi.

menzil sonra onların gösterdikleri geçide geldiler. Orada ırmak çoşmuştu. Vahime seyyahı hatır gemisinde tufanın coşan dalgalarının korkusuyla ve nusret penahlı askerlerin oradan geçmesinin mümkün olmadığını görerek hayret içinde kaldı. İster istemez mezkûr ırmak sahilinde kalındı. Fitneci Bahu ırmağın tuğyanı yüzünden askerlerin göç edemediğini görünce Karnal'da ve diğer mahallerde âsilik ve dalâlet atını dolaştırmak istedi Oraların mallarına el uzattı. Zulüm ateşini yaktı. Nazım:

“Parlak güneş gizlenince oyun meydanı yarasaya kalır.,”

Nesir: Şahın bu tevakkufu sırasında ırmak sükûnet bulmaya başlamışsa da yağmur şiddetlenmişti. Her katradan yüz tufan hasıl oluyordu. Ertesi gün yağmur dindi. Irmak yükselmeye başladı. Yer yüzü baştan başa bir deniz haline geldi. Yer yüzü suya öyle gark oldu ki bir avuç toprak bulmak imkânı kalmadı. Nazım:

“Hind'de *perşikal*'de¹ âdet olduğu veçhile yağmurların çokluğundan o zamanda

“Yer yüzü o kadar suya gark oldu ki bir avuç toprak bulmak mümkün olmadı.

“Eğer kasırğa çıksa göze girdap gibi görünürdü.

“Her yer öyle ıslaktı ki hava dalgaları bir şelâle gibi görünüyordu.

“Su o kadadar göğe yükselmişti ki felek onun içinde bir harabe gibi yüzüyordu.

“Karıncanın deliğinden, fırının içerisinden çıkan Nuh'un tufanı gibi seller taşıyordu.

“Her tarafta coşan sularla deniz, kara kucak kucağa gelmişti.

“Vahşi kuşlarla su kuşları bir arada yüzüyorlardı.

“Seylaptan yollar yokolmuş, geçitler kapanmıştı. Melekler feleğin gemisine oturmadan dolaşacak yol bulamıyorlardı.

“Sular toprağı öyle işlemişti ki bir kimse adım atsa her adımda bir kuyunun dibine çökerdi.

“Yakın uzak bütün yolların kapanmasıyla geçmek mümkün olmadı.,”

¹ Mevsim yağmuru, *mousson*.

(475) Nesir: Çadırların olduğu yerde yalnız insanların ve hayvanların gidip gelmeleri değil, belki orada durmak bile güçleşti. Yerlerini değiştirdiler. Irmağın yukarı tarafında Şah-Cihanâbad'a on fersah mesafede bulunan Bakpet¹ (باکپت) yakınında nusret irtisamlı çadırlarını kurdular. Bir gün güneş açtı. Hava sahrada ve çayırlarda dolaşmaya müsaitti. Kendisi atına bindi, mezkûr yere mülhak olan bir yerde durdu. Gözü ırmağın dalgalarını seyretmekte, kalbi Tanrının tecelli eden hâdiseleriyle meşgul olmakta idi. Bu sırada şekilleri, bilinen balıklara benzemiyen bir kaç balık ırmağın yüzüne çıktı. Onlar "İşte bu çok acayip bir şeydir,"² âyetinin manasına delâlet ediyorlardı. Bir kaçını okla vurdu. Kalanlar suyun dibine gittiler. O zaman mansur ordunun bu yoldan geçmesi muvafık olduğuna dair gaipten şeksiz ve şüphesiz bir nur gönlüne doğdu. Ertesi gün maiyyetine ordunun bu yoldan geçmesini söyledi. Görüşleri kısa olan bazı kimseler şek ile yakın arasında tereddüt ettiler. Fakat gönülleri sıdk ve itikat nuru ile nurlanmış olanlar bu acayip halin vukuuna hayret ettiler. Her şeye rağmen ertesi günü o yoldan geçtiler. Irmağın sakinleştiğini gördüler. Timsah savletli olan askerler ve yer yüzünü kaplayan ordu, ırmağı kolaylıkla geçtiler. Öyle ki ne bir can ne de bir mal telefi verdiler. Hepsi Suphanallah ve Tebarekallah sözünü hal diliyle söylediler. Tanrı dergâhının bu duacısı da bu yoldan selâmetle geçerek ırmağın kenarında gök yüksekliğinde olan çadırların kurulduğu yere geldi ve Tanrının şükrünü yerine getirdi³. Nazım:

¹ Bagpat (Bagvat); Delhi'den 40 Klm. kadar kuzeyde küçük bir şehir.

² Sad (ص) suresi, 5.

³ Afgan ordusunun yağmur mevsimini geçirmek için Gence kıyılarında yani Cemne ırmağının doğusunda toplanmış olduğunu gören Marata'lar bu son ırmağın batısında istedikleri gibi hareket edebileceklerini ve Ahmed Şahın bütün suların taşkın bulunduğu o anda Cemneyi geçemeyeceğini sanmışlar. Onlar bu zaman altında bir çok yeri almaya ve kuzeye Pencab'a doğru ilerlemeye koyulmuşlardı. Ahmed Şah, Bagvat dolaylarında ırmağın batısına geçmekle Marata ordusunun gerisini tutmuş ve onun üsleriyle irtibatını tehdit altına almış bulunuyordu. O anda bu geçiş çok tehlikeli bir şeydi ve Ahmed Şah bunu çok kere oylarına uymak zorunda olduğu bir takım oymak başkanlarının itirazlarına rağmen yapmıştı. Buna az yukarıda işaret etmektedir.

"İkbal bir kimseye yardımcı olursa her maksadına erişmesi için bahtı ona kılavuz olur.

"Talihi sayesinde yolunu bulur ve yer yüzü onun cevlangâhı olur.

"Tanrının teyidi bir kimsenin yardımcısı olursa onun hasmı çör çöpten daha zaif olur.

"Nereye gitmek isterse gidebilir; onun azmine futur gelmez.

"Tanrının lûtfu kimin kılavuzu olursa Nil nehri onu Musa gibi selâmete eriştirir,,.

Nesir: Tanrının, bu kulun her işini kolay yaptığından habersiz olan dinsiz eşkiya bir kaç gün önce ırmağın kendileriyle bahtlı askerlerin arasında hâil olduğunu görerek emin bir halde Karnal tarafında bulunuyorlardı. Birden bire derya şevketli askerlerin geçtiği haberini alınca korktular. Kâfirlerin başı ve harbin mihverisi olan Bahu parlak talihli askerlerle karşılaşmayı uygun bulmadı. Panipat tarafına gitti. O şehrin istihkâmlarının kuvvetli ve mazbut oluşuna güvendi. Yanlarında pek çok toplar vardı. İstihkâmların etrafına onları yerleştirdi. Cesur askerleri, dev cüsseli piyadeleri yerlerine koydu. İstihkâmları hazırladı ve korkusuzca orada oturdu¹. Ve Cengu'nun levazım ve mühimmatını kuvvetleştirdi. Serdarlarına ve bütün askerlerine bahşişler dağıtarak onların kalbini elde etti. Tanrı tarafından eşkiyanın tedibi için gönderilen bu memur (Ahmed Şah) menzilleri geçerek Kehravend² (کهراوند) menziline iki fersah mesafede bulunan yere geldi. Bahu, İslâm ordusu karavullarının gelmesinden önce Melhar ve diğer iki üç serdari bir çok askerle Kehrende (کههرنده)'ye göndermişti. Mansur ordunun taraftarları muhaliflerle karşılaştılar. Çetin bir harp oldu. Sonunda kâfirler (476) Müslüman bahadırlardan kuvvetli bir darbe yediler ve hezimete uğradılar. Nusret âyetli bayrakları Kehrunde (کههرونده)'ye doğru yükseldi. Oradan da geçederek

¹ Panipat, Karnal'ın az güneyindedir. Marata'lar, Ahmed Şah'ın kendilerinin buldukları yerin epi güneyinde Cemne ırmağının batısına geçtiğini ve kendi gerilerine düştüğünü duyunca kendileri de güneye doğru iner, yani ona yaklaşır ve bazı çarpışmalardan sonra Panipat kenti yakınında berkitilmiş bir mevzie girerler.

² Kuncpura kurganı olmalı; Marata'lar az önce orasını Afganlardan almışlardı; bu ad az aşağıda değişik biçimlerde daha iki kere geçmektedir.

Panipat'a kadar yürüdüler. Düşman karargâhına dört kuruh¹ mesafeli bir yerde durdular. İslâmın zafer alâmetli bayrakları yükseldi. Melâik fırkalı askerler inatçı düşman güruhunun istikamet temellerini sarstılar. Sonra bir müddet alayların tanzimi ve terkibi ile meşgul oldu ve eşkiyaya bir ok atımlık mesafeye kadar yaklaşarak zafer bayraklarını orada dikti. Nusret ihtişamlı alayın öncüleri yıldırım dizginli atlarını muharebe meydanına doğru sürerek meydan okudular. Düşman safından da cesur askerler çıkarak muharebe meydanına geldiler. Cesaretle dövüşmeğe ve birbirlerini katletmeğe başladılar. Her iki tarafın kahramanları gazap ve kinden mütevellit heyecanla birbirlerini yoketmek için ellerinden geleni geri bırakmıyorlardı.

Şiarı zafer olan gazilerin kılıçları kâfirlerin kanlarını yerlere akıtıyordu. Yaralı uzuvlarıyla ve ümitsiz bir halde geri kalanlar büyük bir güçlük içinde istihkâmlarına kaçtılar. Muzafer bahadırlar da yerlerine döndüler. Yine bu arada dayanağı zafer olan alaylarla kara talihli şakiler² arasında cengücidal uzun zaman devam etti. Nihayet eşkiya güruhunun cephesi, Merrih satvetli bahadırların hücumlarıyla kırılarak zafer, nusretperver olan gazilere müyesser oldu ve emel bahçelerinde neşe ve saadet çiçekleri açtı.

Yine bu günlerde Merrih gibi kindar olan gaziler her an kindar kâfirlerin istihkâmlarına hücum ettiler. Onların karargâhlarının uzağında veya yakınında bulunan yerleri yakıp yıktılar. Eşkiyaya ait yedi fersahlık yere kadar yiyecek ve ot namına bir şey bırakmadılar. Erzak getirilebilecek yolları dört taraftan kapattılar². Vaziyetten son derece sıkılan Bahu bulunduğu yerden çıkarak muzaffer askerlerle çarpışmaktan başka bir çare bula-

¹ Seferî yürüyüşle (yavaş yürüyüş) bir saatte alınan mesafe; değişen bir uzunluk ölçüsüdür. 3000-3200 m. kadar eder.

² Çok kalabalık olan ve içinde kadınlar da bulunan Marata ordusu ve onun hizmetkârları berkitilmiş mevzie girdikten sonra meydan Afgan'lara kalmış ve Marata'lar aç kalmıya başlamışlardı. Bu durumda, Marata'lar yiyecek bulabilmek ve Afganlar bunu önlemek için sık sık savaşırlar; bu, iki buçuk ay kadar sürer ve sonra Marata'lar açlıktan ölmek için mevzilerinden toptan çıkıp kesin bir vuruşmayı kabul etmek zorunda kalırlar.

madı. Ve Hicri 1175¹ senesinde Cemaziyelâhır ayının yedinci çarşamba günü sabahleyin erkenden istihkâmdan çıktı.

Her biri tahminen 200 bin kadar bir cemâatle beraber olan Melhar, Cengu ve Guçerat valisi Damacı (داماجی) ² ve daha başka iktidarlı kumandanları sağ ve sol taraflara yerleştirmiş, sayısı üç yüz bine varan piyade tüfenkileriyle sayılamıyacak kadar çok ve ateş yağdıran topları, zulmete benzeyen askerlerine öncü tayin etmişti. Ünlü kumandanlardan olan ve muharebede Frenkleri taklideden İbrahim Han Gardi'yi de hepsi kendi kavminden ve aşiretinden olan cür'etkâr 30 bin suvarisi ile topcuların yardımına memur etti. Kendisi de insanların en şerlisi Vişvas yanında olduğu halde bizzat seçtiği iki yüz bin suvari ile daima fitne çıkaran askerlerin ortasında yer almayı uygun buldu. İnsanlardan ve askerlerinin hayvanlarından sayılamıyacak kadar fazla olan bütün ağırlık ve اغراق³ ¹ geride bırakıp ve iki mühim kumandanını da 70-80 bin kadar mızraklı, hançerli suvarilerle kendi ağırlıklarının lâzım gelen şekilde muhafazasına tayin ettikten sonra, heybetinden dağları titreten, yeri göğü korkutarak birbirine karıştıran bütün heyetiyle toplar atarak şenlik yaparak islâm ordularına mukabeleye başladı.

Usulü veçhile ordudan ayrılarak etraftan haberler toplamakla meşgul olan, Tanrının dergâhının bu duacısının karavulları, dalâlet siarlı kâfirlerin bütün ateş yağdıran topları ve sayısız kuvvetleriyle atlarına binerek muharebe etmek için geldikleri haberini getirdiler. Tanrının yardımını ümit eden bu duacı evvelâ bâtil düşünceli düşmana mukabele ederek, bu muhib (kendisi) oraya gelinceye kadar onları mücadele ile meşgul etmeleri için muzaffer gazilerden bir miktarı karavulların yardımına gönderdi. (477) Bundan sonra Hazret-i Seyyid-i Muhtarın fetihlerle dolu ruhundan ve Allah hepsinden

¹ Yanlış yazılmıştır, 1174'tür ; 14. 1. 1761 eder. Holkar ve Sindia, başkomutan Bhao'ya atlıların çıkıp kendilerine bir yol açarak kaçmaya çalışmalarını, yaya, topçu, hizmetçi ve kadınların feda edilmelerini önerirlerse de o bunu reddeder.

² Damacı Gaekvar ; Güçerat'a egemen olan Marata hânedanına mensup.

³ Ağırlık anlamında.

razı olsun Çiharyâr-ı Kibar'ın¹ yüksek ve güzel ruhlarından fetih ve zafer için yardım isteyerek muzaffer orduları ve fetih hedefli müteharrik topları muharebe meydanına gönderdi. Nusret kudretli ordunun bulunduğu yerden oynamasını doğru bulmayarak yerinde bıraktı. Ve kendi saba reftarlı ve felek seyirli atına binerek muharebe meydanına geldi.

Daima muharebede nusret penah olan askerine öncülük eden vezirlerin en şerefli, yükseklerin en yükseği olan Hakan'ın yakınlarından İtimad-üd-Devle², zafere erişmiş, yüksek mevkili elli bin suvariye, kıyameti gösteren toprakla ve tüfekçi piyadelerle muharebe sahasının ön kısmına yerleştirdi. Emirleri ve hanları da muharebede takip ettiği veçhile sağ ve sol cenahlara tayin ederek, kendisi zaferperver olan askerlerin ortasında yer alıp muzaffer mücahitlere yardım etmeğe çalıştı. Kara günlü muhalif, ateşle oynayan şeytan gibi kendini ölüm tehlikesine atarak serkârın³ tophânesinin (toplarının) hizasında bir yere çıkarak topçularına gök gürültülü toprakları atmaları için işaret etti. Kin meydanının kıvılcımlarını parlatan bu şeytan yavruları, yıldırım sesli toprakları atmağa başladılar ve kavga gürültü ile dolu boz renkli dokuz feleği yerinden oynattılar. O ateş saçan ejderhanın ağzından zaman zaman dünyayı yakan barikalar yükseliyor ve akşama doğru gökte peyda olan bulutlar gibi gök yüzünde barut dumanından belâ bulutları hasıl oluyordu. Düşmanlar kara paralar⁴, nal parçaları, ok temrenleri ve demir çivilerle doldurarak böyle bir gün için sakladıkları beş yüz tane zemberek topraklarını getirdiler ve ardı arası gelmeden ateş ettiler. Bu ejderhalar ağzından çıkan alev rengindeki temrenler, kaza ve kader ateşhânesinden fırlamış kıvılcımlar gibi zırhların halkalarına giriyor ve ateş parçaları gibi zırhlara yapışıyordu. بخواربنا'yı da ateşlediler. Bunun içinden de ancak cehennemden çıkabilecek dokuz yılan çıktı. Bunlar Şihabın mızrağı

¹ Ulu dört yar : Ebu-Bekir, Ömer, Osman ve Ali.

² Vezir Şah Veli Han.

³ Ahmed Şah bu tabiri hep kendi devlet ve ordusu için kullanıyor.

⁴ Bakır ve o cinsten paralar kastedilmiştir. Bunlar da altın ve gümüş para gibi maden değerine geçtikleri için bazen çok kalın olurlar ve top saçması olarak da kullanılırlardı.

gibi yetmiş kattan geçerek insanın canına işliyordu. Nal parçaları da ateş alarak insanların başına yağıyor, bir yıldırım gibi tesir ediyordu. Ateş rengini alan kara paralar da etrafa saçılıyor, kaza sarrafı da bununla can alıp veriyordu. Duman-dan kara bulutlar muharebe meydanını kapladı. Bahar yağ-muru gibi şimşek yağmuru da sağnak halinde yağıyordu.

Bu serkârın topçu efradı da gök görültüsü gibi gürle-yen toplarını ateşlediler. Bu topları atmakla dağa benzeyen düşman kütlesini sarstılar. Ve yine sert taşları kıran kurşun yağmuru ile de onların sebat ve karar temellerinde rahneler açtılar. Muharebe kızıştıktan sonra her iki taraftan yağarcasına atılan ban yılanları muharebe meydanını alt üst etti. Şimşek gibi parlıyan şihapların parıltısından hasil olan belâ göklere kadar çıktı. Dağları delen naralar felek-ül-eflâke yük-seldi. Yıldırım sesini andıran sesin şiddetinden dağların ödü patladı ve gök yüzü mızrakların şihaplarına ve şimşeklerin kılıçlarına sahne oldu.

Bunlardan hasil olan kıvılcımlardan gök yüzü gül bah-çesini kışkandıracak bir hale gelmiş ve bu âteşin güllerin açılmasından tıpkı bir lâle bahçesine benzemişti. Muharebe meydanında belâ bulutlarından tüfenk mermileri jaleler yerine yağmaya ve ateş ağızlı tüfenklerin ağzından da parlamaya başladı. Can alan bu *سحابة*'lerden devamlı bir yağmur kötü ni-yetli düşmanların başına yağmaya başladı.

(478) Her iki tarafın piyade kuvvetleri tüfenk atmakta yıldırım bile hayrette bırakan bir sürat gösterdiler, kurşun-ları fasılasız olarak hedeflerine isabet ettirdiler. Kıyamete ben-zeyen ve bir ateşhâneyi hatırlatan bu hengâme güneş doğ-madan iki saat evvel başlamış, öğleye kadar devam ederek her şeyi alt üst etmişti. Muharebe meydanının topları ateşhâ-nenin kıvılcımlarının parıltısından kibrit-i ahmere (kükürt) ben-zemiş ve havası da, kıyamet koparan topların nefesinden de-mircinin ocağı gibi aydınlanmıştı.

Her iki tarafın muharebe esnasında bir birlerine karşı kullandıkları ban, top ve ateş saçan tüfenklerden sonra daima fitne çıkarmağa çalışan düşman tarafı her birinin üstünde 10-15 tane ateş elli tüfenkcinin oturduğu üç bin tane dağ gibi

siyah ve mest fili ileri sürerek dövüşmeğe başladılar. Aynı zamanda ateş yağdıran tüfenkleriyle, ardı arası kesilmeden bu dağları deviren arslanların başına jaleler gibi kurşun yağdırdılar.

Deniz dalgalarına benzeyen ordu ile karşı karşıya geldiler. Ve demirden dağları hatırlatan saflar teşkil ettiler. İlk önce dalâlet nişanlı ve sayılmıyacak kadar çok olan bu ordu, o dağ gibi fillere güvenip naralar atarak ve bağırarak ilerlediler. Nazım :

“O yürüyen dağlara benzeyen fillerin arkasından belâ askerleri dolu dizgin geliyorlardı,”.

Nesir: Tehemten hasletli bahadırlar da bu ateş yağmurunu ilk bahar yağmuru addedip ve dağ gibi fillerin hareketlerini ateş yanarken şeytanların birbirleriyle çarpışmasından hasıl olan sarsıntı gibi telakki ederek ve Ulu Tanrının hıfzını miğfer ve ikbal-i padişahîyi de fetih ve zafer bazularına müska yaparak korkusuzca ateş yağmuru altında, o kıyamet âsarlı hengâmeye girdiler. Vaziyet icabı kullanılması gereken silâhları birbirlerine karşı kullandılar. Evvelâ şuleler saçan keman bulutundan ok ve temren yağdı. Kaza yaycısının şast'ından¹ kurtulan her ok zırhın halkalarından geçerek vücade saplanıyor ve avının üzerine kanatlarını germiş bir kartala benziyordu. Takdir nişancısının göğüslere isabet ettirmek için attığı mızrak temrenleri de insanların göğüslerinden girip sırtlarından çıkıyordu.

Mızrakla dövüşen iki kişinin bulunduğu her yerde, kaza kılıcı onlara birbirlerinin boğazlarına sarılma imkânını vermiyerek kavgayı kesiyor, intikam almak için birbirlerine düşen bu iki muharebe arkadaşı tam birbirlerine girdikleri esnada hançer araya girerek kalplerindeki husumet düğümünü açıyordu. Bir düşman kinle diğerinin boynuna sarılacağı zaman şimşir kılıç onları derhal ayırıyordu. Yine her iki düşmanın vücutları kemikleri kıran bir balta ile devriliyordu. Miğferleri bile parçalayan kılıç kimin başına inerse ikiye ayırıyor ve altı kanatlı gürz de kimin kafasına yerleşirse kafatasını kül haline getiriyordu.

¹ Okun, okçunun parmağını yaralamaması için kullanılan bir türlü yüksük.

Bıçak ok sefirinin ışığının takririne mahal bırakmadan aracılığını yaparak getirdiği haberi birbirlerinin can kulağına yetiştiriyordu.

Nihayet iş bu raddeden de geçti. Yumruklarla dövüşmeğe başladılar, Mücadele ettikleri yer son derece daraldığından ruh kuşları beden kafeslerinde sıkılmışlardı.

Arslan pençeli ve daima düşmanları yere seren bahadır-
ların yumruğu Ehrimen tenli¹ cemâattan kimin başına inmiş-
se Rüstem'in güzünün tesirini yapmış ve sırtlarına indirdik-
leri tekmeler de kötü cevherli düşmanların topraklarını adem
yolunun tozları arasına katmıştı. Düşmanlardan bazılarını da
kollarından ve bellerinden o derece şiddetli kavırıyorlardı ki
bir kuş gibi olan ruhları bıkarar olarak derhal ten kafeslerin-
den uçuyordu². Hülâsa düşmana akla hayale sığmayan işken-
celer yaptılar. Bu kıyamet alâmetli hengâme (479) Cemaziyüs-
san'ın yedinci³ çarşamba günü nücumî saatle sabahın ikisin-
den kötü âkibetli kâfirlerin hayat güneşinin gurup ve islâm
askerlerinin tali yıldızının uruç zamanı olan ikinci namazına
kadar parladı. Nihayet harp sahası iki tarafın mubarizlerinin
başına dar oldu. Besvas⁴ ve Bahu filden inerek ata binmiş-
lerdi. Askerleri cenk için tahrik ettiler. Muharebe meydanında
çok şiddet gösterdiler. Zahmi⁵ (زحمی)'nin ruhu bir kılıç dar-
besiyle mumun alevi gibi fenaya karıştı ve yere düştü. Yakın
kölelerinden Hintli üç yüz kişi onu küfür ve cühud alevinin
çeşm-u-çerağı sayıyorlar ve put yerine ona tapıyorlardı ve ha-
yatlarının onun sağlığına bağlı olduğuna inanıyorlardı. Seher
vakti mumun başına üşüşen pervaneler gibi onun etrafını çevir-
diler ve çırpınmaya başladılar. Onu filin üzerine koydular; ecel

¹ Dekken'lilerin rengi siyaha yakın koyudur.

² Marata'lar küçük ve ince yapıda, Afganlar ise bedenlen daha çok iri ve güçlüdürler. Buna bu vuruşma dolayısıyla tarihçiler işaret ederler. Mektub da bunu ifade eder gibidir.

³ 1174 Hierî yılında 14.1.1761 eder.

⁴ Vişvas Rao ve Bhao.

⁵ Burada birkaç kelime atlanılmış olmalıdır. Bu vuruşmada Marata'ların en ileri gelenleri arasında ilk vurulup ölen Pişva'nın oğlu ve Gurkanlı tahtının adayı Vişvas Rao olduğu için istinsahta onun adının atlanıldığına ve «zahmî» yani «yaralı» tabirinin ona matuf olduğuna hükmetmek gerekir.

kılıcı ile boğazlanmış olan bu kâfiri muharebe meydanından kaçırmak suretiyle kendisine olan sadakat ve vefakârlıklarını yerine getirmek istediler. Kâfir kırıcı gaziler onlara fırsat vermediler. hepsini kılıçtan geçirdiler. Onun cesedinin yüklü olduğu fili, sağ olarak esir ettikleri İbrahim Han¹ ve Babu (Babu) Pandit² ve Kehl³ (کهل) gibi diğer on beş namlı serdarı huzura getirdiler. Yaralandıktan sonra can çekişme halinde olan Besvas (Vişvas) yolda öldü ve canını cehennemim müvekkellerine teslim etti. Onun pis cesedini yere atarak köpeklerle ve domuzlara yiyecek yaptılar. Geri kalan esirleri zincire vurdular. Besvas (Vişvas)'ın işi sona erdikten sonra işlerin ve askerlerin başı olmakta Besvas'tan (Vişvas)'tan daha ileri olan Bahu⁴ namlı serdarlardan ve kahraman askerlerden bir kısmı ile muharebe meydanında çarpışmakta idi. Fakat Besvas (Vişvas)'ın halini duyunca kanı başına sıçradı. Hasret ve pişmanlık elini başına vurdu. Gam ve keder deryasına garkoldu. Bir müddet düşünmeğe başladı. Yanında olan bütün askerleriyle nusret penahlı askerlerin üzerine atıldı. Azgın bir fil gibi harb ederek ve idbar toprağını başına saçarak ileri atılıyordu. Gûya öyle yanmış bir pervane idi ki ihtiyarsız olarak kendisini mum gibi olan mızrakların ucuna atıyordu. Veya tam bir deli gibi ateş ile suyu farkedmeden kendisini parlak kılıçların üzerine atıyordu. Sonunda o kibirli müdbirin (bahtsızın) telâş ve tereddüdü fayda vermedi. Beyit :

“Çalışmakla feth-ü zafer kapısı açılmaz. Bu atıyye ancak Tanrı tarafındandır.,,

Nesir : Eşref-ül-vüzeranın kıt'alarından bir bölük gaziler, Bahu'yu sağ olarak yakalayıp ipe bağladılar ve yaptıklarının cezasını bulmak için huzura getirdiler. Cengu⁵, Gücerat va-

¹ Yukarda anılan İbrahim Han Gardî tutsak edilmiş ve Hindu'larla birlikte müslümanlara karşı savaştığı için idam edilmiştir.

² Babu: Babu, efendi kabilinden bir ünvan olup Pandit ise bilginlere verilen bir ünvanıdır ; ikisi birden «bilgin efendi» anlamındadır. Kimin kastedildiği anlaşılammıştır. Babu'nun burada bir öz ad olması ihtimali zayıftır.

³ Çok bozulmuş bir ad olmalı ; teşhis edilememiştir.

⁴ Yukarda adı geçmiş olan fi'lî Marata başkomutanı Bhaoci Sedaşiv Rao.

⁵ Sindia hânedanından yukarda Barari Gat vuruşması dolayısıyla anılmış olan Cankoci. Tutsak edildikten sonra vaktiyle onun zulmüne uğramış olan Rohilla Afganlarının ayak direnmeleri üzerine öldürülmüştür.

lisi Damacı (داماجي) ¹ ve Şimşir (شمشه) Bahadur ², Tansiya ³ (تانسيا) ve Ahamanksir (اهامانسكر) vesaire gibi otuz beş tanınmış kâfir serdarı kılıç, hançer ve bıçakla Behram şiarlı bahadırlar tarafından aynı harpte öldürüldüler. Yüz binden ziyade kahraman asker suvarilerin sadmeleri ve fitneci askerlerin kılıçlarıyla mahvolmuşlardı. Kılıçla iki yerinden yara alarak yarı canlı bir halde muharebe meydanından giden Melhar'dan ⁴ başka serdarlarından hiç biri canını kurtaramadı ⁵. Felek binlerce yüzüyle harp meydanını seyrediyordu. Behram, okunun ucu ile ölülerin adedini sayıyordu. Fakat ne feleğin bakmaya takati, ne de Behram'ın saymaya kudreti kalmıştı. Sayıda Genc-i Badaver'den ziyade olan paralardan başka, altunla işlenmiş ve yünle örülmüş renk renk nefis kumaşlarla dolu sandıklar, yıldırımlar yağdıran banlarla dolu binlerce tophâneler (toplar), üç bin top arabası ve badliç (بادليج) ve zerberenk (زربرنگ) ve diğer ateş saçan âletler, beş bin tane dağ gibi fil bu padişahın emniyetli adamlarının ellerine geçti. Geri kalan âlet ve edevat, çadırlar, hayvanlar, bir çok mal ve ağırlık ganimet olarak alındı. Nazım :

“Tanrının kahrına uğrayan bir kimsenin malından ve canından hayır gelmez. Ebedî gam ve kederden başka bir şey elde edemez,,.

¹ Keza yukarda anılmış olan Gaekvar hânedanından Damacı ; gerçektense o kaçıp kurtulmuştur. Şimşir Bahadur ünvanını taşırdı.

² Pişva Balaci Rao'nun bir odalıktan olma oğlu ; istinsahda adı iyi çıkmadığından «Semşe» gibi de okunabilmektedir. Vurusma alanından yaralı olarak kaçıp Dig kentinde ölmüştür.

³ Adın doğrusunun ne olduğu anlaşımamıştır.

⁴ Antaci Mankişver olmalı ; o da yaralı olarak kaçıp Dig'de ölmüştür.

⁵ Yukarda anılmış olan Malhar Rao Holkar.

⁶ Sağlam veya yaralı olarak kaçan bazı Marata ileri gelenleri bu mektupta ölmüş diye gösterilmiştir ; bundan cesetlerin iyi teşhis edilmediği anlaşılıyor. Ancak Ahmed Şah'ın ölen ünlü kişiler hakkında verdiği bilgi gerçeğe yakındır. Puna'daki Marata hükûmeti bu yıkımdan ilk önce ele geçirdiği bir sarrafın mektubu sayesinde haber almıştır ; orada : « iki inci eridi, 27 altın mübür (lira) kayboldu ; gümüş ve bakır (paralara) gelince onlar sayılamaz » denilmektedir. İki inci pişva'nın oğlu Vişvas Rao ile hısmı başkomutan Bhaoci'dir. Ahmed Şah'ın 35 tanınmış kâfir serdar » dediği de gerçekten 27 veya ilk iki kişi hesaba katılırsa 29 kişidir. Aşağı yukarı 100.000 Marata vuruşma veya kovalama sırasında ölmüştür.

Nesir : Harp ateşleri söndükten ve muharebe meydanı dalâlet erbabının vücutlerinden boşaldıktan sonra yiğit yaratılışlı gaziler, harp meydanından kaçanları kovaladılar. Onları arkalarından elli fersah kadar takip ettiler. Bir çoğunu cehenneme gönderdiler. (480) Takdir deryasının dalgalarının tekmelelerini yiyen kâfirlerin gelip geçtikleri yer olan Derya-yı Hasel (حل) 'de bu harbi gözüyle gören, sözüne güvenilir bir adam, gelerek şöyle anlattı : Tahminen yaralı on beş bin kişi mezkûr sudan geçirildi. Geri kalan kâfir askerleri, islâm askerleri, zemindarlar¹ ve racalar tarafından öldürüldü. O hakikî nusret bağışlayıcı olan Tanrı dergâhının bu duacısı, bu büyük atıyyeye şükrederek Panipattan hareket etti. Menzilleri ve merhaleleri geçerek Şah-Cihanâbad'a erişti. Uğurlu bir saatte ve en mübarek bir zamanda kaleye girdi ve uğurlu saltanat tahtına geçti. Devletinin kaidelerini ve nizamlarını mazbut ve müstahkem bir hale koydu. Sultanlar hadikasının yüce himmetli nuru, Şah Âlem'e, merhamet ve gufran penahlı, huri ve gilman hademli Hazret-i Âlemgir Şahın oğluna taç giydirdi². Saltanata düzen ve ihtimam verdi. Hindistan memleketini ve ikbal bostanını bir ulu servi ile süsledi. Gurkanlı devleti aliyyesinin âyan ve emirlerini eskisi gibi kendi haline bıraktı ve her birisini lâıyk olduğu dereceye yükseltti. Nimetler veren Tanrıya şükür ve hamd, Tanrının insanlara rahmet ve hidayet için seçip gönderdiği peygambere selât ve selâm ederek Kâbil ve Kandahar tarafında gitti. Şânı celil ve bürhanı azîm olan Hak Suphanehu ve Teâlânın yardımı, Hayr-ul-enamın dininin kuvvet ve meknetinin kerameti ile bu futûhatı Tanrı dergâhı-

¹ Bir türlü timar ve zeamet sahipleri.

² Ahmed Şah, Delhi'de bulunduğu müddetçe oranın gerçek egemeni olmuş ve istediği buyrultuları çıkarmıştır. Onun bir yıl önce Delhi'yi alması sebepleri arasında II. Âlemgir'in öldürülmüş olması da vardı. O öldükten az sonra doğuda Bihar ve Bengal taraflarında bulunan oğlu Âli Gevher kendini II. Şah Âlem ünvanıyla padişah ilân etmişti, ancak Delhi'ye gelmemiştir. Ahmed Şah onu Delhi'de padişah ilân ettirir ve henüz o orada bulunmadığı için oğlu şehzâde Civan-Bahtı ona vekil yapar. Kendi bağdaşığı Oud valisi Şüca-üd-Devle'yi Gurkanlı devletinin veziri ve Hindistan Afganlarından Necib-üd-Devle'yi emir-ül-ümera (başkomutan) yapar. Delhi tahtını kendisi için alıkoymamış olması en çok askerlerinin Hindistan'ın sıcak iklimini sevmeyip elde ettikleri sonsuz ganimetlerle yerlerine dönmek istemelerine atfedilir.

رکاب‌های یونہ ہندوستان نظام الملکذک کلان عرفینک عینی صورتیدر

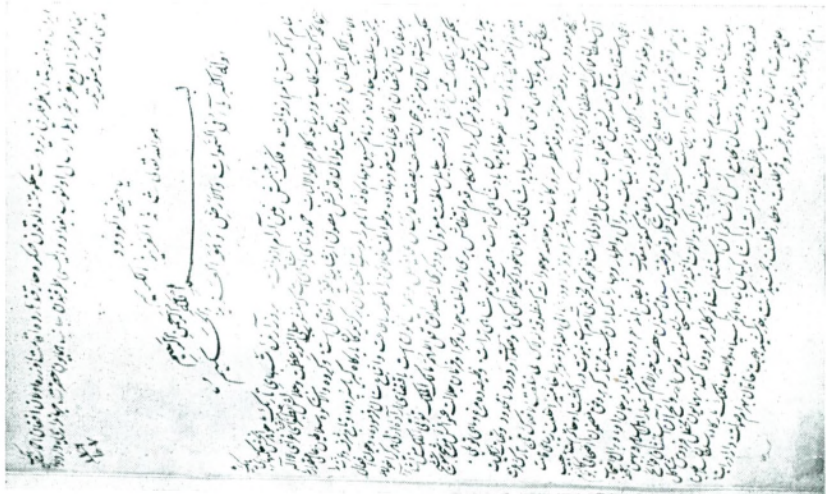
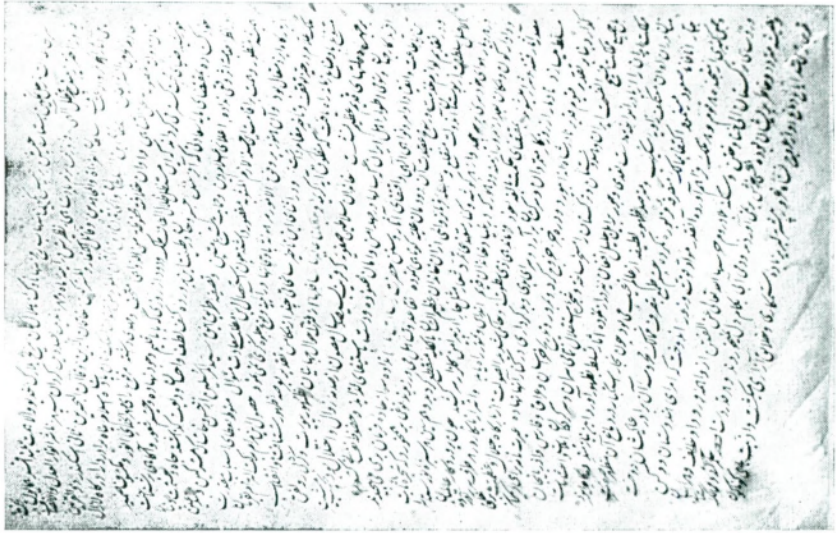
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

عرضداشت کترین خیر اندیشان با اعتقاد قرالین بعد تقدیم آداب بندگی و مراسم سرگذرد
 رسم و آیین اصحاب صدق و سداد است بفر عرض یار یابان محفل قدس شان حامی بلاد
 اهل ایمان مامی آثار کفر و طغیان ناصر شریعت تویر سالک طریقه مستقیم باسط مہاد عدل
 و انصاف ہادم اساس جور و اعتناف ناصب سراق امن و امان با فی مابانی عدل و احسان
 معین دین مبین خیات اسلام و مغت مسلمین ادام اللہ تعالی ضلال دولتہ میرساند
 الحمد بحول و قوت و اقبال عدو مال ان خلیفہ ظالم شقی ہزار سید بعد از شکست یافتن عساکر
 منصورہ حضرت اد بارش هجوم آورده بمقر اصلی خود شتافت و عالم از ظلم او بخواہد یافت
 فقطع دایر القوتہ الذین طلبوا الحمد لله رب العالمین از انجا کہ حیات دین اسلام بجزایر
 خورشید قیاب اقدس علی کہ مرجع خواتین روزگار است لازم و بالفعل مملکت ایران خالت
 اگر افواج حضرت امواج بسر کردگی سردار عمدہ کار از نموده بشیران مملکت نامور کرد و بفضل
 قوی مطلق امید توبیت کہ تمامی آن ولایت بشیرت اولیای عد و لطف اہرہ در آید و مذہب شریعت
 از مذہبی در آن بلاد رواج یافتہ زائل شد اعلام ملت خنیف و مذہب خنیف ارتقا عیاد
 و انتفاع دنیا و اجر و ثواب عقبی درین ضمن متصور کہ چنین مملکت وسیع زریسایہا با آسودگی
 یابد و خدایین در مہد امن و امان بوده طریقه مستقیم اہل سنت و جماعت خیران افزور رواج
 شود مراتب رسوخ و دررت و وثوق عقیدت و بعضی مقدمات دبر بحالوقد متکا حاجی
 محمد یوسف افندی ظاہر ساختہ از روی عراض شالیہ معروض جناب خواهد کرد
 اقباب عالیاب سطنت و جہا بیانی از مطلع اقبال کشورستانی ہواہرہ و رخشان روزن خان
 باد

8 sayılı nâme defteri s. 292

Kamer-üd-Din Çin Kılıç Han Nizam-ül-Mülk'den
 I. Sultan Mahmud'a

**Afganistan Devletinin Kurucusu Ahmed Şah'ın III. Sultan
Mustafa'ya mektubu**
(Nâme defteri 8, s. 460 — 481)

III. Sultan Mustafa'nın Ahmed Şah'a karşılığı

(Nâme defteri 8, s. 485 — 487)

لایحه ایست که در روز بیستم ماه رجب سنه ۱۱۰۰
 از طرف امیر کبیر حضرت میرزا محمد علی قزوینی
 خطاب از طرف آرزو تسویه اولیای نامه امیر کبیر مسوده سینه
 هو الخلق الباقی
 بسم الله الرحمن الرحیم
 اولی الامر و سپاس بر محمد و دراری شکر و ستایش بویعد اول مالک الملک لا یرال و خداوند بیشان تمت نغاه وقت الود
 حضرت لایحه درگاه عظمت پناهارزیده امری و عزاد که جواهر مایهات مکه که خزانه کمال عنایتند ابداع و التعمیر
 بر مرسوم بدست و وقع قواعد کفر و ضلالت و اظهار شعائر شرعیات و ایضاً مسالک ملک و ملت اجماع
 مردم سعد توأم من خواص عباد رافت معتمد لرندک بر بنده فرخنده اختر بی انی جاهلک للناس اماما ایله تخلیه
 و تشییر و جاهد واقع جهاده فرمان واجب لادعا فی ایله فرضیت غزای امر و تحریض بلدی و عقود فراند درود معتمد
 و کور جواهر محمد نامحدود اول سرور خلیل انبیا و قافلہ سالار صغیر امام الهدی شفیع الوری حضرت بی القام
 محمد المصطفی علیه من الصلوة اسناها و من التسلیمات از کمالک روضه مطهره فائضه الانوار و ترابه معطره
 بهشت آثار لرینه نثار و ایثار اول نور که خیر الناس اول مسلم که بنان فرسه فی سبیل الله کلام حکمت نظام لر یاه
 زویج جهاد و غزا و اعلاء کلمة الله العلیا ایچون میانه مسلمین تأسیس اساس موافقت و تشییدار کان حب
 و مصادق ایلدی و تحیات نایکات مشک اند و خلفاء راشدین آل و اولاد و اصحاب کریم رضوان الله
 تعالی علیهم اجمعین حضرت تنگ چیشکاه فردوس آس لرینه اول سو که شهر آران مضار الشایقون الشایقون
 و دهنمایان مسالک بایتم اقتدیم اهددیم ایله سرفراز اولمشدر در اما بعد علیحضرت سامی بیت کرد و بیعت
 فرطعت عطارد فطنت خدیجه اصناف معاصرت بر جیس منزلت کیوان رفعت شهر بار خاوند
 زمین خدیو کیومر تکین علم افراز خطه سروری رونق بخشای سر راوری زین افزای ریکه نیت منک
 پیرای اولوزک سعادت مؤسس مبانی کامرانی مشیدار کان کوردستانی القان احمد شاه معتمد منک
 لازالت شمس اقباله مشرقه فی الافاق ماطلع بدر اجلو له عن مطالع الوفاق حضرت لایحه صوب باصوب
 علی و اوجب سطا ب سده لرینه الطف دعوات محبت سمات ملوکانه و لشراف تحیات سلامت نامی
 خسروانه مزید بلع تعظیم و تکریم و قواعد توفیق و تقییم ایله ادا و تقدیم اولندیدن صکره آینه اصغیر نیر میر
 انجدر لرینه بود جمله عرض صورت مراد اولنور که اسعد سعادت نصاف لری عربدن بردونت علیه مزایله
 میازده ثابت و قائم اولون انجقت دینی و اتحاد یقینی حبیبیه تمهید قواعد مصروفات و تأکید نیا خدیو
 و موافقت ضمنندن حاله بغداد والیسی دستور مکرم مزین نظام کعلم وزیر علی پاشا دم الله تعالی اجلو

و ساقیه در سعادت مزه بخت تفسیر اولی نامده غنبرین نقاب شاخانه لری اشرفترین و انانترین سزوسون اولهب
 مفاوضه خلقت علامه لرینک شامل ولدینی معانی لطافت مبانسی بنماها منظور نظر معان ملکوتانه
 اولشد در جناب نعم الما بیری جاسر تحت سلطت افغانیه اولد نظر ندن برو عخان صدق عزیزیق وجاهدوا
 فی سبیل الله ستمه معضوف و شریف اوقاق مالک هندوستانه استیوا اینک کفار خاکسار و محوس منحوس
 ضلالت شعاریک تدبیر واستیصال الرینه مصرف قیلهب و ملک ایرانه دخی نادر شاهک فوتندن صکره میرزا
 شاه دخی سریر سلطت ایرانه اجلاس ایله آتق قشقه واخته لک ازاله واطفا سنه هم شاهبیری مبدول اولدینی
 اشناده مالک هندوستانه عبده اوئان و محوس دوزخ مکانک تسلط و عقب ایله ایصال نوع خوارت
 و هندشاهی عالمگیری کوشه کزین عالم شهادت ایلد کبری خبری رسیدن سامعه خانقا نیلری اولد قده جناب
 بسالت ما باریک مفلطو و محبول اولد قری غیبت و دیان نلری و لرجانبه توجیه زیت جل قمت و سوز کتیبه ییو
 عزیمت اولغنی ایجاب ایله و ما انصرافه من عند الله جل سئینه تشبث و اعتصام و این دغه مکمل و مرتب
 آتوت حرب و قتال و ادوات پیکار و جدال و یسجد و قیاس اجناد و غا احتیاد و شیران شجاعت نهاد ایله ملک هند قریله
 و کباب اقدام اولغنه هر دغه سنه نسیم قح و ظفر جنبش بخشای اعلام اسلامیه و قیام صرصر خزی و خذون
 کور ساز دیده دوزخیان اولهب دازه تحریردن بیرون دشمن دین فلو کتمدار طعمه شمشیر یوار و حمله تغییر دین خایه
 کفار خاکسار کرتار زنجیر سی و اسار اولهب منصوراللو و ظفر علی الاعداء دار کسلطنه جهان آباده حظ
 و حال اقبال و بسط ریاضت اجدال اولغنه شاه شهید عالمگیری خاک یکسا و شعار اسلامیه بی اعدوا و اهل ایله
 و ملک هندی بی وجود کفره و محوسیه تصفیه و تطهیر و کتای سیری خاک یکسا و شعار اسلامیه بی اعدوا و اهل ایله
 اصدار مسلمان انوار دین محمدیله منوره واد مغذ موحیدین فوایح شرع احمدیله معطر قاندینی مصنون نامه مشکین
 ختامه لریدن مستفاد اولغنه جنبه ماده اولک جامعیت اسلام و دینداری زمه سی افنده اهدوا کلمه توحید باره
 و اجرا حکم تجید کرد کاری ایچون بوکوت حمایت بیضه اسلام و کرائف کفره لنام امرنده جلوهر ک مجبوی ظهور
 اولغنه همت سینیه شاهانه و عزیمت صادمه صاد تانه لری نزد بجهانه مزده انواع ستایشه قرین و مظهر صفت
 شایبش و تحسین اولهب ثمره مساعی همد لری اولک فو حات عدیه لری باعث حیدر و نشاط و وسیله سرود
 و انبساط اولشد همواره صلاح احوال مسینه متعلق اولک اراده خیریه لری موافق تقدیر سبحانی و حرکات
 محموده سنیه لری مقادیر توفیق صمدانی اوله همت معالی منقبت خدیو لری توسیع ملک و تکمیل لوازم تاجداره
 و شامت طرفنده مائل و متعلق اولد غننه بناذ خاتم نامه سامینلر نه ذات بسالت سمانلری کاد هندک مع
 فساد و رنج شقا و لرینه اشتغال لری اشناسنده ایران طرفلق و نفع انتقاد لیچون دولت علیه روز افزون طرفنده
 ملک ایرانه مکمل عسکر ایله سرود تعیین و تفسیر نیده اراده جلیله خسروان مزلق تعلق ایلیسی ما مولو طبع صفا
 مقرون شاهبیری ایلدکی و بوندن ماعدا تا سبب نیان مشوبات اخرویه خواهش و غیرت لری اولدغنی بناذ

۹

nın bu duacısına nasib etti. Tanrı bu fütûhatı, kadri ve kıymeti yüce olan felek iktidarlı kâmgâr kardeşine ve peygamberin pâk dininin bayraklarının yükselmesini isteyen bu duacıya mübarek etsin. Peygamberin âlinin ve eshabının yüzü suyu hürmetine bu iki devlete dünyada ve âhirette daima büyük fetihler ve atıyyeler kapısını açsın.

Bundan sonra şunu arz ederim ki : İran eskiden beri fitne acısı ve karışıklık çıkararak bir yer olduğundan ve halkı gurur şarabı ile muhammer bulunduğundan her yerde türediler diken gibi baş kaldırıyor ve istiklâl bayrağını çekiyorlardı. O memleketin padişahına itâat etmiyorlardı. Herkes bir fikir besliyordu. Her yerden bir istiklâl sadası yükseliyordu. Bunun üzerine oranın âsilerini terbiye etmek üzere hânedandan kudret ve kuvvetli bir kumandan tayin edildi. Kendimizi daha önceki padişahların varisleri bildiğimizden ve birbirimizin arzularını yerine getirmeye çalıştığımızdan kalbi muhabbetle dolu olan Dergâh-ı Ahadiyyetin bu duacısı kâfirleri terbiye için gittiği sırada o âsi cemaatı¹ tedib için müddeti sonsuz olan o devlet (Osmanlı devleti) tarafından muktedir bir kumandan tayin edildiğini zannetmişti. Makarr-ı saltanata döndüğüm zaman yüce hânedanlı ve sipihr iktidarlı kardeşim tarafından âsi İran kızılbaşlarının guruhunu tedib için emir verilmediğini öğrendim. Kayser bargâhı mülâzımlarının o serkeşlerin başını kırmadığını haber aldım. Tanrının yardımı ile uğurlu bir saatte müfsitleri tenbih için yakında İran tarafına gideceğim ve yakında kudretli kardeşimin deniz katraları kadar çok olan hatırı dostluk ve birlik dolayısıyla Hintlilerle hasıl olmasını istediği bu maksadın feth-ü nusret haberi ile müjdelenecektir². Dünya vefasız bir yer ve

¹ Ahmed Şah, kendisi Panipat vuruşmasıyla sonuçlanan sefere gittiği sırada Osmanlı'nın İran'a sefer yapacağını ummuş.

² *Name defteri*'nde s. 481'den itibaren bu mektubun özet olarak bir tercümesi vardır. Orada bu İran'a saldırma meselesi şu suretle nakledilmiştir :

« Ve Şah-ı müşarünileyh ol havalinin fetih ve teshiri ve küffar-ı Hind'in def'-i fesad ve şekavetleriyle meşgul ve İran tarafı bu mertebe muhtel ve müşevveş olup Devlet-i Aliyye tarafından canib-i İran'a bir serdar tayini ile ahali-i İran'ı tedip ve güşmal memulü iken ba'de hitam-il-maslaha makarr-ı saltanatına avdet eyledikte İran havalisinin keyfiyetini sual edip Devlet-i Aliyye tarafından bir hareket vâki olmadığı mesmuu olmağla İnşaallahü Teâlâ an karib-iz-zaman Devlet-i Aliyye canibinden ahali-i İran'ın tedib ve güşmallerine

bekası olmayan bir saraydır. Onun devleti ve mansıbı su kabarcığı hükmündedir ve serap dalgası gibidir. Su kabarcığı gibi gözünü açınca suya karışır mahvolur, serap gibi yaklaştıkça bir yerden başka bir yere gider. Bu fâni dünyada bâki olacak bina Tanrı yolunda yapılmalıdır ki zaman sayıfesi üzerinde kaim ve pâyidar olsun ve Tanrının huzurunda günahları affettirsin. Safa menzilli olan bu gönül o nâmdar kardeşin bu hayır binasının yapılmasına yardımını istemektedir.

Kendisinden beklenen şudur: Mütevellilere ve sarayın adamlarına Hazret-i Hayr-ül-Beşerin merkad-i münevverlerinin yanında iyi bir yer seçerek (481) Tanrının dergâhının bu niyazmendinin memurlarına versin. Orada Hazret-i Rabb-ül-Âlemîn'e ibadet için bir mescit yapılsın ; bunun sevabı, hayır eserli, fetih kudretli kardeşime ve Tanrının lutuf ve merhametlerini ümit eden bana ait olsun. Beyit :

“Maksat bizden bir eser bırakmaktır, çünkü ben bu varlığın bekasını görmüyorum.,”

Aramızdaki dostluk bağları, Allahın inayetiyle son derece kuvvetli olduğundan ve bu dostluk her şeyin fevkinde bulunduğundan, her iki devletin de emin adamları birbirlerinin dostlarını dost, düşmanlarını düşman tanısınlar ve bu birlik levazımını muhabbeti mutazammın mektuplar teatisi ile devam ettirsinler. Zira zamanın hali malûmdur. Saba rüzgârı gibi geçici, gülün rengi gibi sebatsızdır. Mevcut bulunan her şey fenâyâ maruzdur. Yalnız “zeval bulmadı ve zeval bulmaz,, olan Tanrının sıfatiyle muttasıf bulunan muhabbet esası, zevaldan müstağndır. Beyit :

“Gördüğün her şey bozulur. Ancak muhabbet binası halelden hâldir.,”

Dünyayı parlatan saltanat güneşi azamet ve şöhret evinden daima doğup âlemi nurlandırsın ve ebed müddetli devletimizin güneşi saltanat ve serverlik göklerinde parlansın.

* * *

irade buyrulur ; zira malûmdur ki dünya bir misafirhâne olup ancak dünyada bu misillü âsar-ı hayriyyeye muvaffak olmağa sa'y ile ecr-i cezile nâil olmak lâzımdır. Ümit eder ki Şah-ı müşarünileyh'in muvaffak olduğu fütubat misillü âsar-ı hayriyyede Devlet-i Aliyye dahi şerik ola.”

Burada biten mektubun altında şöyle bir yazı vardır :

“Namesi derununda bir varakçede bu resme karib bir mührü olmağın bu mahalle resmolundu „.

Mühürde şu yazılar vardır :

“ Allah „

“ Ya Hüve, Ya Fettah-ül-Hakim „

“ Ahmed Şah Dür-üd-Düran „

III. - Üçüncü Sultan Mustafa'nın Ahmed Şah Baba Abdalî'ye karşılığı

Bu karşılık altı kısma ayrılmaktadır :

Birincisi yazılması görenek olan dua, elkab ve övücü sözleri kapsar.

İkincisinde Ahmed Şah, Hindistan'da İslâmiyeti korumak ve yükseltmek ve öldürülmüş olan II. Âlemgir'in yerine oğlunu tahta çıkarmak gibi işler dolayısıyla takdir edilmekte, övülmekte ve bu yüzden kendisi için duada bulunulmaktadır.

Üçüncüsünde Ahmed Şahın iki isteğinin (İran'a karşı seferde yardım görmek ve Medine'de bir arsaya sahip olmak) özeti bulunmaktadır. Bu kısmın başında övücü ve tardirkâr cümleler arasında Afgan Şahının ülkesini büyütmek ve ün ve nüfuzunu artırmak istediğinin gözden kaçmadığı açıklanmaktadır. Ahmet Şah mektubunda İran seferi için yalnız ülküel amaçlar göstermişti (Bk. *Name Defteri*, S. 480'e).

III. Mustafa ise karşılığında bu işte maddî sebepler olduğunu anladığına nazikâne surette işaret etmektedir.

Dördüncü kısımda Sultan Mustafa Medine'deki camiin yetişir büyüklükte olduğundan yenisine ihtiyaç olmadığı için istenilen arsayı veremeyeceğini bildirmekte ve Ahmed Şah, Medine'nin mühtaç halkına sadaka göndermek isterse buna müsaadeye hazır olduğunu söylemektedir.

Beşinci kısımda Osmanlı padişahı, neden İran'a karşı sefere katılmayacağını anlatmaktadır. O da insanî duygular ve andlaşmalara saygı gibi ülkelere bağlılık göstererek Afganistan şahına başka türlü ülkülerle mukabele etmiştir.

Altıncı kısım yine dua, iyi temenniler ve dostluk gösterilerini kapsıyor.

Bu kısımlara haşiyelerde işaret edilmiş ve bunlar satır başı yapılmışlardır.

Başbakanlık Arşivinde bulunan 8 numaralı Name Defteri'nin 485'inci sahifesinden

Taraf-ı hümâyun-ı hazret-i cihândârîden Kandeher'da ikamet üzere olan Afgan Ahmed Şah'dan Bağdat valisi vasıtasıyla gelen nâmesine cevap olmak üzere tesvîd olunan nâme-i hümâyunun müsveddesidir ¹.

HÜVEL-HALLÂK-UL-BÂKÎ
BİSM-İL-LAH-İR-RAHMAN-İR-RAHÎM

Leâli-i hamd-ü sipâs-i bihad ve derâri-i şükrü sitâyîş-i lâyuad ol Mâlik-ül-mük-i lâyezâl ve Hüdavend-i bîmisâl temmet na'mâ'ühû ve ammet â'lâ'ühû hazretlerinin dergâh-ı azamet-penahlarına ahrâ ve sezâdır ki cevâhir-i mahiyât-ı mümkineyi hıznâ-i kemâl-i inâyetinden ibdâ ve ihtirâ ile ref'-i rüsûm-i bid'at ve kam'-ı kavâid-i küfr ü delâlet ve ızhar-ı şea'ir-i şeriat ve fzah-ı mesâlik-i mülk ü millet için her dem-i sa'd-tev'emde havass-ı ibâd-ı re'fet-mutadlarından bir bende-i ferhundeahterini "İnnî câ'ilüke linnâs-ı imâmâ,,² ile tahliye ve tebşir ve "Câhidû hakka cihâdihî,,³ ferman-ı vâcib-ül-iz'ânı ile farziyyet-i gazayı emrû tahriz eyledi ve ukûd-i ferâid-i dürûd-i nâma'dûd ve sümût-i cevâhir-i mahâmid-i nâmahdud ol server-i hayl-i enbiyâ ve kafîle-sâlâr-ı asfiyâ imâm-ül-hüdâ şefi'-ul-verâ hazret-i Ebu'l-Kasım Muhammed-ül-Mustafa aleyhi min-es-salâvâtı esnâhâ ve min-et-teslimâti ezkâhâ'nın ravza-i mutahhara-i fâizat-ül-envâr ve türbe-i muattara-i behişt-âsârlarına nisâr ve îsâr olunur ki "Hayr-ün-nasi recülün mümsikün bi-inâni feresihî ft sebîl-il-lâh,,⁴ kelâm-ı hikmet-nizamlarıyle tervîc-i cihâd ve gazâ ve ilâ-i kelimet-ullah-il-ulyâ için miyâne-i müsliminde tesîs-i

¹ Türk harflerine Bay Selâhaddin Elker tarafından çevrilmiştir. Tashihler Bay Adnan Erzi tarafından yapılmıştır, haşiyeler Bay Selâhaddin Elker ve Hikmet Bayur'undur.

² Bakara suresi, âyet 125: «Ben seni insanlara imam yapacağım».

³ Hac suresi, âyet 78. Âyetin aslı «ve câhidû fil-lâhi hakka cihâdihî» dir. Manası: «Allah uğrunda hakkiyle cihad ediniz».

⁴ Hadîs.

esâs-ı muvâfakat ve teşyîd-i erkân-ı hûb ve musâdakat eyledi ve tahiyât-ı zâkiyât-ı müşk-endûd Hulefâ-i Râşidîn ve âl ve evlâd ve eshâb-ı güzîfîn rıdvân-ul-lahî teâlâ aleyhim ecmaîn hazarâtının pîşgâh-ı firdevs-âsâlarına olsun ki şehsuvâran-ı mizmâr-ı "Es-sâbıkun es-sâbıkun,"¹ ve rehnumâyân-ı mesalik-i "Bieyyihim iktedeytüm ihtedeytüm,"² ile ser-efrâz olmuşlardır.

Amma ba'dü âlî-hazret, sâmi-rütbet, gerdûn-bestat, kamer-tal'at, Utarid-fıtnat, Hurşid-izâet, meâlî-menkabet, Bercis-menzilet, keyvan-rif'at, şehriyâr-ı hâver zemin, hidiv-i Gıv-temkin, alem-efrâz-ı hitta-i serverî, revnak-bahşâ-yı serir-i dâverî, zîb-efzâ-yi erike-i devlet, müttekâ-pirâ-yı evreng-i saâdet, müessis-i mebânî-i kâmrân-i, muşeyyid-i erkân-ı kişver-sitânî, el-Kaan Ahmed Şah-ı muallâ-destgâh lâ zâlet şumûsü ikbalibi müşrikâten fil-âfâk ma talâa bedrû iclâli-lihi an matali-il-vifâk hazretlerinin şavb-ı bâ savâb-ı âlî ve evbi müstetâb-ı mütelâlilerine eltaf-ı daavât-i mahabbet-simât-i mülûkâne ve eşref-i tahiyât-ı selâmet-nümây-i hürevânemiz bedâyi-i tazim ve tekrim ve kavâid-i tevki ve tefhim ile edâ ve takdim olunduktan sonra âyine-i zamir-i münir-i mihr-incilâlarına bu vec-hile arz-ı suret-i merâm olunur ki :

Eslâf-ı³ saâdet-ittisafı ahdinden berü Devlet-i Aliyyemiz ile miyânede sâbit ve kaim olan uhuvvet-i dinî ve ittihad-ı yakînî hasebiyle⁴ temhîd-i kavâid-i musâfat ve te'kid-i bünyân-ı hulûs ve müvâlât zımınında hâlâ Bağdat valisi düstur-i mükerrem, müşîr-i mufahham, nizam-ül-âlem vezirim Ali Paşa edâm-Allahü teâlâ iclâlehû (486) vesatatiyle Der-i saâdetimize ba's ü tesyir olunan nâme-i anberîn-nikab-ı şâhâneleri eşrefterîn-i evânda karinî izz-i vusul olup mufâvaza-i hullet-alâmelerinin şâmil olduğu maani-i letâfet-mebânisi bitamâmiha manzur-i nazar-ı im'an-ı mülûkânemiz olmuştur. Cenâb-ı ni'm-el-meâbları câlis-i taht-ı saltanat-ı Afganiyye

¹ Vâkıa suresi, âyet, 10 : «İleri gelenler de ileri gelenlerdir.»

² Hadîsden bir kısım.

³ İkinci kısmın başlangıcı.

⁴ Nezaketen böyle yazılmıştır ; çünkü Ahmed Şah Afganistan devletinin kurucusudur ve ondan önce bu ülke ve ulus kısmen veya tamamen kâh Hindistan'daki Gurkanlı, kâh İran'daki Safevî veya Afşar devletlerine bağımlı idiler. Dolayısıyla burada Ahmed Şah'ın selefleri tabiri pek gayri muayyen kimselere râci olabilir.

olduklarından berü inan-ı sıdk-ı azimet "Ve câhidû fî sebil-il-lâh,"¹ semtine matuf ve şerayif-i evkatı memâlik-i Hindistan'a istilâ eden küffar ı hâksâr ve mecûs-i menhus-i dalâlet-şiarın tedmir ve istisallerine masruf kılup ve memleket-i İnan'a dahi Nadir Şah'ın fevtinden sonra Mirza Şahruh'ı serir-i saltanat-ı İnan'a iclâs ile âteş-i fitne ve ihtilâfın izâle ve itfâsına himem-i şâhleri mebzul olduğu esnada memalik-i Hindûstân'a abede-i evsân (puta tapanlar) ve mecûs-i duzah-mekânın tasallut ve tagallüb ile isâl-i envâ-ı hasâret ve Hind şâhı Âlemgir'i kûşe-güzin-i âlem-i şahadet eyledikleri² haberi restde-i sâmia-i hakanleri oldukda cenâb-ı besâlet-meâblarının meftûr ve mecbûl oldukları gayret ve dirayetleri ol cânibe tevcih-i râyet-i cill-i himmet ve sevk-i ketibe-i yümn-azimet olunmasını icâb ile "Ve men nasru illâ min indillâh,"³ habl-ı metfînine teşebbüs ve itisam ve üç defa mükemmel ve mürettep âlât-ı harb ü kıtâl ve edevât-ı peykâr ü cidâl ve bhadd ü kıyas ecnâd-ı vega-itiyâd ve şîran-ı şecaat-nihâd ile memleket-i Hind'e tahrik-i rikâb-ı akdam⁴ olunmakla her defasında nesim-i feth ü zafer cünbüş-bahşay-ı âlâm-ı islâmiyân ve katâm-ı sarsar-i hızy ü hizlân (zillet fırtınasının tozları) kûrsâz-ı dide-i dûzehiyan (cehennemliklerin gözünü kör eden) olup daire-i tahrirden bîrûn düşmen-i dîn-i felâket-medâr tu'me-i şemşir-i bevar (helâk) ve havsala-i ta'birden hariç küffar-i hâksar giriftar-ı zencir-i seby ü isâr (esirlik) olup mansur-ül-liva ve muzafferin ale'l-a'dâ Dar-üs-saltana-i Cihanâbad'a (Delhi) hatt-ı rihâl-i ikbal⁵ ve bast-ı bisât-i iclâl olunmakla şah-ı şehid Âlemgir'in oğlunun saltanat-ı mevrusesine iclâs ve takrîr ve memleket-i Hind'i levs-i vücud-i keferre ve mecûsdan tasfiye ve tathir ve kenâ-

¹ Bakara suresi, âyet 218 ve Enfâl suresi, âyet 74: «Allah yolunda mücadele ettiler».

² Onu asıl öldürtenlerle işbirliği yapan kendi veziri Gazi-üd-Din'dir (20 Rebi-ül-âhır 1173-30.-11.1759).

³ Âl-i İmran suresi, âyet 127. Ve Enfâl suresi, âyet 10: «Yardım yalnız Allah tarafındandır.»

⁴ «Akdam» telâffuz edilirse «ayaklar» ve «ikdam» telâffuz edilirse «devamlı çalışma» anlamına gelen bu kelime kullanılmakla, eskilerin *iyhôm* adını verdikleri edebî san'at gösterilmek istenmiştir.

⁵ Delhi'ye gidiş. Ahmed Şah resmî tabir vechile «Dar-ül- Hilâfe-i Şah-Cihanâbad» demişti. Osmanlı padişahı karşılığında bunu «Dar-üs- saltana-i Cihanâbad» biçimine sokmuştur.

ysilerini (kiliselerini) hâke yeksan ve şeâir-i islâmiyyeyi î'lâ ve flân ile ebsar- müslimîn envâr-ı din-i Muhammediden münevver ve edmiga-i (dimağlar, beyinler) muvahhidîn fevâiyih-i (güzel kokulu şeyler) şer'-i Ahmedi'den muattar kılındığı mazmun-ı nâme-i müşkîn-hitâmelerinden müstefâd olmağla beynehümâda olan câmiyyet-i islâm ve dindârf lâzimesi üzere î'lâ-yı kelime-i tevhid-i bârf ve icrâ-yı hükm-i temcid-i girdgârî için bu gûne himayet-i beyza-i İslâm (müslümanların yurdları) ve kesr-i ünûf-i (burunların kırılması) kefer-e-i liâm emrine cilveger-i meclâ-yı zuhûr olan himmet-i seniyye-i şâhâne ve azimet-i sârime-i sâdikaneleri nezd-i muhibbanemizde envâ-i sitâyişe karin ve mazhar-ı sunûf-i şâbâş (alkış) ve tahsin olup semere-i mesaî-i hamîdeleri olan fütûhat-ı adîdeleri bâis-i hubur ü nişât ve vesile-i sürür u inbisat olmuştur. Hemvâre sâlâh-ı ahval-i müslimîne müteallik olan irâde-i hayriyyeleri muvafık-ı takdir-i sübhânf ve harekât-ı mahmâde-i seniyyeleri mukarin-i tevfiik-i samedânf ola.

Himmet-i¹ meâll-menkabet-i hidivâneleri tevsi-i memleket ve tekml-i levâzım-ı tâcidârf ve şehamet tarafına mâil ve müteallik olduğuna binâen hâtîme-i nâme-i sâmîlerinde zat-ı besâlet-simâtları küf-far-ı Hind'in def'-i fesâd ve ref'-i şakavetlerine iştigalleri esnasında İnan tarafının def'-i ihtilâli için Devlet-i Aliyye-i rûz - efvânımız tarafından memleket-i İnan'a mükemmel asker ile serdar tayin ve tesyîrine irâde-i celîle-i husrevânemizin taalluk eylemesi me'mûl-i tab-ı sefa-makrun-i şâhîleri idüğü ve bundan maada tesis-i bünyân-ı mesubât-ı uhreviyyeye hâhiş ve rağbetleri olduğuna binaen (487) Medine-i Münevvere'de civar-ı Ravza-i Mutahhare-i Hazret-i Seyyid-ül-enâm aleyhi ekmel-üt-tahiyat-ı ves-selâm'da cami binası için bir miktar arsa verilmesi hususu mültemes-i şâhâneleri olduğu işâret-i seniyye buyurulmuş.

Hicret-i nebeviyye² vâki olalıdan bu vakte gelinceyedek Taybe-i Tayyibe (Medine şehri'nde) Ravza-i Mutahharayı müştemil olan cami-i şerîften gayrı cami ve mescid binası mesbuk olmayup hattâ haric-i Belde-i Münevvere'de bazı mevcut olan mesâcid-i şerife dahi eshâb-ı güzîn rıdvân-ul-lahi teâlâ aleyhim ecmafn hazeratının kendi hayatlarında bina olunmuş âsâr-ı hayriyyeleri olup ve mescid-i münîf-i Hazret-i Nebevînin füşhat ve vüs'ati kemâlde

¹ Üçüncü kısmın başı.

² Dördüncü kısmın başı.

olduğundan mescid-i âhare ihtiyaçdan muğni olduğuna binâen abâ-i kiram ve ecdâd-ı İmamımız enâra'l-lahü tealâ merâkidehüm hazeratının dahi civar-ı Ravza-i Mutahharada mescid binasına taalluk-ı irâdeleri sebk etmeyüp maksûd-ı aslî intisab-ı atebe-i aliyye-i Hazret-i Server-i Kâinat aleyhi ekmel-üt-tahiyat olduğu cihetten bu merâmın husulî için ahâli-i Haremeyn-i Muhteremeyn'e beher sene galâl ve surre irsâliyle iktifa eyledikleri karîn-i ilm-i hakayik-aşinâ-yı dâverâneleri oldukda taraf-ı zâhir-üş-şeref-lerinden dahi bazı sinfn-i münasibede sükkân-ı Belde-i Tayyibe'ye irsâl-i sadakat ile celb-i mesûbâta râğbet olunur ise bu surette ruhsat-ı hümâyunumuz bt-dirîğ ve erzânîdir.

Kaldı ki¹ taraf-ı Devlet-i Aliyye-i ebed-kararımızdan İran'a asker tesyirine ve memleket zabtına adem-i meyl ve râğbete bâis budur ki Nâdir Şahın vefatından mukaddemce saltanat-ı seniyyemiz ile İran devleti beyninde akd-ü temhid olunan mevadd-i musâfât ve müvâlât yalnız kendüye ve vaktine maksur olmayup belki musalâha-i mezbûre beyn-ed-devleteyn ilâ mâşaallahü tealâ sâbit ve berdevâm ve ahlâf ve âkab-ı tarafeyn zamanlarında dahi istimrar ve istikrarı manzur-ı nazar-ı riayet ve ihtimam olmak üzere evtad-ı râsiha-i mevâsika merbut olduğundan başka müddet-i medideden berü memleket-i İran'da alem-efraz-ı istiklâl olan serdarların vâki olan muharebeleri hasebiyle memleket-i merkumenin ricâl ve reâyâsı hasârât-ı müteakibeye dūçar ve askeri arza-i telef ü demâr (ölüm) ve bâkileri dahi bitab ü btkarar olmağ- la avn ü inayet-i Sübhâniyye ile Devlet-i Aliyyemizin hâzâin ve ecnâd (askerler) ve mühimmat ve edevât-ı cihâd cihetlerinden kuvvet-i kâmile sine nazaran zabt ve teshir-i memleket-i İran her ne kadar sehl ve âsân ise dahi böyle zuafâ-i raiyyet üzerine taslit-i leşker ile hânümanların harâb ve sūzân eylemek münâfi-i tab'-ı şefkat-teb'-i mülükânemiz idüğü ve bu keyfiyyet miyânede müstahdem olan uhud ü mevâsikin bilâ mucib nakz ü feshini müstelzim olmaktan nâşi mukteza-yi mürüvvetten kat'-ı nazar hareket-i mezbûreye mesağ-ı şer'î dahi olmadığı malûm-ı kaanileri buyurulmak için ifâde-i hakikat-ı hâl ve te'kid-i mebâni-i muhabbet-i hulûs-istimâl siyâkında nâme-i meveddet - alâme-i hüsvânemiz isdâr olunmuştur.

¹ Beşinci kısmın başı.

Bimennihi'l-lâh-il-Melik-il-Vedûd¹ led-el-vusûl câmiyyeti islâm hasebiyle beyn-el hazreteyn ebvâb-i dûstî ve müvâlâtın meftûh ve mekşûf olması zîr-destân-ı tarafeyne müstetbi-i meyâmin ve hayrat olduğunda iştibah olmamağla fi-ma'ba'd dahi cânib-i me-âlî-menâkıb-ı şâhânelerinden ifâ-yı levâzım-ı hebb ü velâya riayet buyuruldukça taraf-ı hakikat - perver-i hümâyunumuzdan dahi ic-râ-yi muktazâ-yı kadridânî ve mürüvvetmendîye riayette tecvîz-i kusur olunmayacağı müstağnin an-il-beyandır; bâkî hemîşe beyyir-cihantâb-ı ikbal ez meşrik-i devlet-ü iclâl tâlî' ve dirahşân bâd.

Evâsıt-ı C (Cümâdelâhire)
Sene 1176.

D Ü Z E L T M E :

406. sahifenin 19. satırındaki "zilale,, kelimesinin başına "Mu-
hammed Şah edam-al-lahu teâlâ,, ibaresi eklenecektir.

¹ Altıncı kısmın başı.

RAPORLAR :

**BÜYÜK GÜLLÜCEK ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE
İLK RAPOR**

HÂMİT KOŞAY ve MAHMUT AKOK

Önsöz

Hüyükte Türk Tarih Kurumu adına kazı yaparken Çorum'un Büyük Güllücek köyünden Hüseyin usta kendi köylerinde Kaletepe'de çobanlar tarafından bir define arandığını ve bazı eserlerin çıktığını haber verdi. Muhitimizin araştırılması programımızda bulunduğu ve acele müdahale de gerektiği için atlara binerek Büyük Güllüceğe gittik ve ilk istikşaf neticesinde, tümülüs beklerken bir hüyükle karşılaştık.

Çobanların kazdığı 2×1,5 metre eb'adındaki çukurdan çıkarılan ve atılan çanak kırıkları Alaca Hüyüğün alt katlarında zahmetle bulunan kalkolitik malzemenin aynı idi. Bu suretle hemen toprağın üstünde nisbeten az masrafla kuru bir sahada orta Anadolu kalkolitiğini araştırma fırsatını elde etmiştik. Bu cazip bir konu idi.

Hüyükteki işlerimizi ayarladıktan ve esas kazıyı muvakkaten tatil ettikten sonra 1/XI/1947 tarihinde adı geçen yere bir sondaj yapmak üzere geldik ve 7/XI/1947 tarihine kadar burada Arif Kalkaç'ın evinde ikâmet ederek vasati 35 işçi ile çalıştık..

Büyük Güllücek'in mevki : (harita 1)

Büyük Güllücek Alaca Hüyüğün takriben 15 Km. kuzeyinde ormanlık bölgede 60 haneli 350 nüfuslu Çorum merkezine bağlı bir köydür. Halk Kürtçe bilmekle beraber Türkçeyi de iyi konuşurlar. Sünnîdirler. 200 sene önce buraya gelip yerleşmişlerdir. Bu köyün Çorum'a olan mesafesi 6 saat, Alaca ilcesine olan mesafesi ise 4 saat itibar olunur. Doğu kuzeyinde 30 haneli Küçük Güllücek, doğu güneyinde ise 20 haneli Balımsultan, batısında 20 haneli Kirenlik, güneyinde 50 haneli Ellicek vardır.

Esas kazı yeri olan Kaletepe mevki Büyük Güllücek köyünün güney batısında ve köye 15 dakikalık mesafede Kaledere ile

Ağceviran deresinin arasındadır. Büyük Güllücekten geçen Ağceviran deresi batıya doğru uzandıktan sonra Koparan deresine ve oradan da Yılgın'a karışır. Koparan deresinin batısında iki değirmen üstünde Frig ve klâsik iskân izleri taşıyan Koparankalesi esaslı araştırmaya muhtaç bir yerdir.

Kaletepe :

Kazı alanı olan Kaletepe, Kalederesinden takriben 50 metre yükseklikte kalkerli bir yer olup etrafı meşe ve kısmen çam ağaçları ile örtülüdür. Eski çağlarda burasının kesif ormanlık olduğu ve avcılığa ve müdafaaya elverişli bulunduğu tahmini güç değildir. Hüyüğün yakınındaki Kalederesinde bugün de bir çeşme bulunmaktadır.

Kaletepe üzerine kurulan hüyüğün çapı tahminen 50 metredir. Batısında Bakacak sırtları ve karşısında Kazamat denilen yer vardır. Hüyüğün Ağceviran deresine kadar olan meyilli arazisinin ilk incelemede Frig ve klâsik iskân sahası olduğu görülür. Asıl kalkolitik hüyüğün üzerinde de Frig eserleri, Frig yapı bakıyeleri bulunur. Kalkolitik çağdan sonra Frig çağına kadar kalede devamlı iskân olmadığı ve Frig yapıları da büyük ölçüde tahrip edildiği için hemen üstte kalkolitik tabaka ile karşılaşılır.

Ağceviran deresinin kuzeyindeki sathı maillerin de klâsik çağda iskân sahası olduğu görülmekte hatta Büyük Güllücek köyü yapılarının buradan çıkan taşlarla inşa edildiği rivayet olunmaktadır.

Kaletepe sondajı :

Kaletepe'de 1947 de yapılan araştırma büyükce bir sondaj teşkil etmelidir. Kazılan ve araştırılan alan hüyüğün doğu kenarında 400 m²lik bir yerdir. Kalkolitik çağa ait eserlerin en az üç mimarî tabaka ile münasebeti bariz olmakla beraber bu mimarî katlar hakkında ancak önümüzdeki yıl araştırmalarından sonra kat'i bir söz söylemek mümkün olacaktır. Daha durgun olan ve paralel katlar vermesi muhtemel olan mütebaki kısım kazıldıktan sonra Kaletepe'de kalkolitik katlarının eski ve yeni olmak üzere devrelere ayrılıp ayrılmadığı ve her hangi bir köşesinde hakikî neolitik'in bulunup bulunmadığı anlaşılacaktır.

Şimdilik üst ve altta bariz farklar göstermeyen homojen bir

kalkolitik kültür karşısında olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu kültür Alaca Hüyük'ün alt katları ile yakından ilgilidir. Teknikte hayli gelişme vasıfları gösterdiğine bakarak kalkolitiğin son safhası olduğu da farzolunabilir. Nisbî kronolojiye dayanarak bu kültürün M. ö. 4 üncü bin yıla (3000 ile 4000 arasına) yerleştirmekle muhalâgaya sapsmış olmayız.

Mimarî : (Plân 1)

Büyük Güllücek'in Kaletepe denilen alanının en hâkim yerinde ve doğu tarafa raslayan kısımda 400 m² lik bir saha kazılmıştır. Bu alanda ortalama 2,5 metre kalınlıktaki bir toprak tabakası içinde araştırma yapılmıştır. Bazı bölümlerde — en yüksek kısma nazaran — 4-4,5 metre derinliklere de ulaşılmıştır. Yerleşme yerinin üzerinde ve çevresindeki düzlüklerde yapıların bulunduğu işaret eden taş sıraları yer yer görülmektedir. Bilhassa kuzey taraftaki meyilli arazinin tabii müdafaalı yerlerinde kale surlarına işaret eden kalın duvarların uçları da görülmektedir. Bunların plânımıza alınması işi gelecek mevsime bırakılmıştır.

Kazı alanında elde edilen yapı izleri :

Sunduğumuz mimarî buluntuları gösterir plânda görüleceği veçhile ören yerini örten toprağın 30 sm. aşağısında ilk duvarların izlerine raslanmıştır. Bunların bazıları 1 metre derinliğe kadar da uzanmaktadır. Bu duvar parçaları aralarında bulunan kültür belgelerine nazaran Frig çağına aittir. Benzerlerini evvelce Alacahüyük ve Pazarlı kazılarında görmüş ve tanıtmış bulunuyoruz. Sahanın doğusu ile kısmen güneyinde yine bu çağa ait başka duvar parçaları da görülmüştür. Kazılan sahanın darlığı yüzünden ele geçen mimarînin plân bakımından hakikî durumunu aydınlatmak mümkün olamamıştı. Batı taraftaki duvarlar iki gözlü bir yapıya işaret ederler. Doğru ve güneydekiler daha ziyade bir takım arsaların ihata duvarları olması ihtimal dahilindedir. Alanın güney ucunda 2,5 metre genişlik gösteren başka bir duvar parçası da görülmüştür. Bunun da içkale'ye ait sur parçası olması ihtimali vardır. Bu çağın duvarlarının temelleri orta boyda kalker taşlarla yapılmıştır. Yapı duvarları 50 sm. den daha geniş değildirler (Resim : 4-6).

Frig duvarlarının temel himlerinden sonra her tarafta bir

metreye yakın kalınlık gösteren bir durgun toprağa rastlanmaktadır. Kalkolitik mimarî izleri sarıh olarak bu topraktan sonra başlamaktadır. Birinci kalkolitik mimarî diye adlandırdığımız yapılar - 2,00 metreden başlayarak - 3,00 metreye kadar uzanan bir tabaka içinde bulunmaktadır. Bu karına ait mimarî plân bakımından, 50 sm. den daha geniş olmayan taş temellerin üstleri kerpiçle örtülmüş duvarlarla çevrilmiş, yan yana iki veya üç odadan ibaret bir takım evlerdir. Plânımızın güney tarafında görülen duvarlar da iki komşu binanın yan yana kurulmuş olduğunu anlatmaktadır. Bu evlerin bir takım bölmeleri Frig çağı yapılarının duvarları tarafından kesilmiş olduğundan hakikî plânı anlaşılacak kadar bozulmuştur (Resim : 9).

Kazı sahasının ortasında -2,50 metre ile -4,00 metre derinlikler arasında yan yana iki odayı gösteren başka bir yapı katının temellerine rastlanmıştır. Bu yeni mimarî buluntular kalkolitik ikinci karını temsil ederler. Bu tabakada temellerin taş örgüleri basit olup üstteki kerpiç örgülerine daha çok itina edilmiştir. Bu yapılarda odaların kapılarına işaret eden mil taşları yerlerinde bulunmuştur (Res. 7-11).

Kazı sahasının müsait yerlerinde yapılan derinleşmelerde 4,50 metreye kadar inilmiş ve oralarda başka bir tabakanın bulunduğu görülmüştür. İlerdeki kazılarımız kalkolitik üçüncü karın mimarlığını daha etrafı ile meydana çıkaracağından bu mevsim kazı plânımıza ancak işaret etmeyi kâfi gördük.

• **Buluntular :** (Res. 12-47)

Büyük Güllücek'te bulunan bütün çanak-çömlekler eksiksiz denecek şekilde dikkatle toplanmış ve Alaca - Hüyük müzesine nakledilmiştir. Bunlar içinde tam olanlar ve tamamlanacak durumda bulunanlar da vardır.

Genel olarak Büyük Güllücek kalkolitik kültürü, özellikler gösteren ve tafsil edilecek olan çanak-çömlek parçaları yanında çakmak taşı, obsidien ve kemik kültürü belgeleri vermiştir. Bütün araştırma sırasında ancak iki bakır balta bulunmuştur. (Res. 36, E. No: 18, 19, bakınız ek rapor % 98,5 bakır).

Bulunan eserlerin genel istatistik durumu şöyledir :

Adet	
14585	Serami ve parçası.
78	Çakmak taşı, bıçak ve diğer aletler ve parçaları (Res. 32, 33).
201	Obsidien bıçak ve diğer aletler ve parçaları (Res.34).
50	Kemik eserler (Res. 30-31).
2	Bakır balta (Res. 36).
8	Taş çekiç ve baltalar (Res. 35).
2	Kullanılmış kavkaa.

Çanak-çömlekler :

Büyük Güllücek çanak - çömlekleri (Frig çağı buluntuları hariç) umumiyetle el ile yapılmıştır. Hamurunda saman ve kum vardır. Süslü parçalar % 6 nisbetindedir. Büyük Güllücek kalkolitik eserleri Alaca Hüyük kalkolitik eserleriyle aynı evsafı göstermektedir. Büyük Güllücek, Alaca Hüyük kazısını tamamlayan ve onu izaha yardım eden eserler vermiştir.

Kaplarda, şekil bakımından karınlar keskin bir dirsek ve kenarlar da incelenerek bitmektedir. Çok basit düğme şeklinde kulplular, iki yanı parmakla sıkıştırılmış deliksiz kulplar, yapıştırılmış gibi duran bir düğme veya hayvan başı şeklinde çıkıntı ile biten kulplar, yuvarlak veya hafif içe doğru göbekli dipler v. s. bu devrin karakterini gösterir. Kenarından çıkık maşraba biçimli kaplar da mevcuttur. Akıtacaklar, dudak şeklinde çıkıntılı olup kabın karnı dirseğine yerleştirilmiştir. Çok basit fincan biçiminde ve ayaklı kadeh biçiminde kaplarla toprak kaşık da bulunmuştur (E. No : 8, R : 16-18). Kapların mühim bir kısmı perdahlı olup üstüne ince bir aşu toprağı sürülmüştür. Bazı kaplarda kertikler beyaz bir toprakla doldurulmuştur. Bazan bu beyaz madde devrinin jeometri süsleme tarzına uygun şekilde boya olarak ta sürülmüştür.

Kalın kesitli kaplar iyi pişmiş değildir. İtina ile hazırlanmış küçük kaplara bakarak, bu devir, istedikleri takdirde, ustalarının gerek çamuru süzmede gerek pişirmede hayli ileri seviyede olduklarına hükmetmek mümkündür.

Kalkolitik kültürün genel olarak Bakır çağına tesir ettiğine hükümlenabilir. Buna rağmen kalkolitik kültür geleneğine has özellikler yeknazarda tefrik olunabilir.

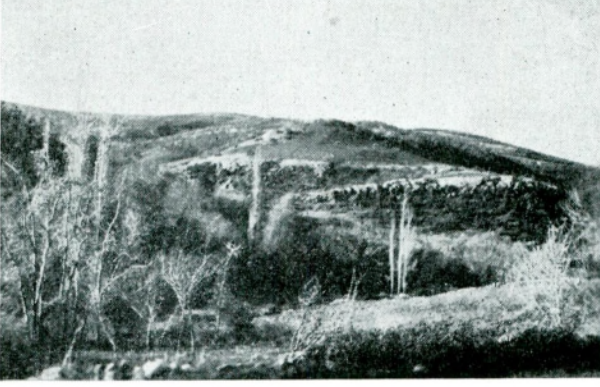
Kalkolitik seramiğin tasnifi :

Büyük Güllücek kazı yerinde elde edilen kalkolitik çanak-çömleği dış görünüşleri bakımından aşağıdaki guruplara ayırmış bulunuyoruz :

1. İçi ve dışı kara renkte ve ekserisi perdahlı.
2. İçi ve dışı kırmızı renkte, bir kısmı perdahlı.
3. İçi kara perdahlı ve dışı kırmızı perdahlı.
4. İçi kırmızı perdahlı ve dışı kara ve bir kısmı perdahlı.
5. İçi ve dışı boz ve dalgalı, çok defa kaba ve bir kısmı perdahlı.
6. Çeşitli renkler üzerine oygu ile süslü (çizgi ve nokta ile süslü).
7. İçi ve dışı kara renkte üzerleri gri renkte boya ile süslü. Bir kısmı üzerinde ayrıca çizgi ve nokta oyuğu ile süsleri vardır.

Aşağıda sunduğumuz cedvel, kalkolitik tabakadan toplanılan 14.585 etüdlük çanak-çömlek parçasının çeşitli derinliklerde bulunuşunu göstermekle beraber bu parçaların % de nisbetlerini de bildirmektedir. Ençok bulunan çeşit beşinci guruba dahil seramiğdir ki % 44 ü bulmaktadır. İkinci derece de ikinci guruba dahil olan çanak parçaları gelmektedir.

İlerde kazı sonunda Büyük Güllücek üzerine mufassal bir rapor hazırlayacağımızdan envanterini sunmayı şimdilik zait görüyoruz. Örnek olarak eklenen fotoğraf ve resimler bu devir kültürü hakkında bir fikir vermiye kâfidir. Büyük Güllücek kültürü diye anabileceğimiz belgeler Alaca Hüyük'ten başka yerlerde de bulunmuştur. Bu kültürün yayılış sahası hakkındaki görüşlerimizi ve mukayeseleri atıye bırakarak yalnız Alaca Hüyük ile olan yakınlığını tebarüz ettirmek için birkaç resim sunmuş bulunuyoruz (R. 37 - 42).

Res. 1 — Kaletepe'nin Büyük Güllücek'ten görünüşü.
Fig. 1 — Kaletepe, seen from Büyük Güllücek.

Res. 2 — Define araştırcılar tarafından yapılan
tahribat çukuru.
Fig. 2 -- Pit dug by treasure-seekers.

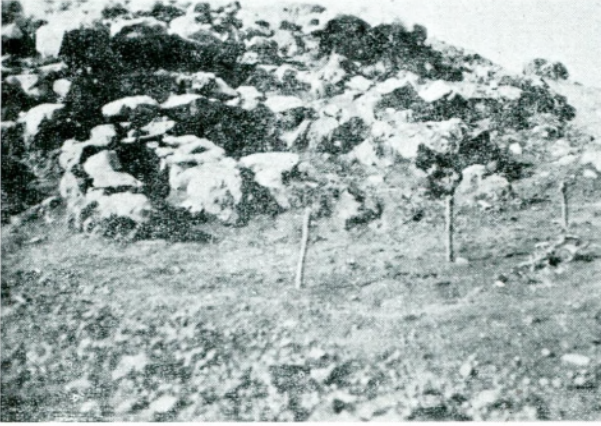

Res. 3 — Kaletepe'den büyük Güllücek'in görünüşü
Fig. 3 —Büyük Güllücek seen from Kaletepe

Res. 4 — Kazı alanı güneyinde Frig çağı duvarları
Fig. 4 — Phrygian walls, southern part of excavated area

Res. 5 — Kazı alanı doğusunda Frig çağı duvarları
Fig. 5 — Phrygian walls, eastern part of excavated area

Res. 6 — Kazı alanı kuzeyinde Frig çağı tabakasının bozuk durumu
Fig. 6 — Disturbed Phrygian layer, northern part of excavated area

Res. 7 — Kalkolitik I. tabaka duvarları.
Fig. 7 — Walls of first chalcolithic level

Res. 8 — Kalkolitik I. tabaka duvarları.
Fig. 8 — Walls of first chalcolithic level.

Res. 9 — Kalkolitik I. tabaka genel görünüşü.
Fig. 9 — General view of first chalcolithic level.

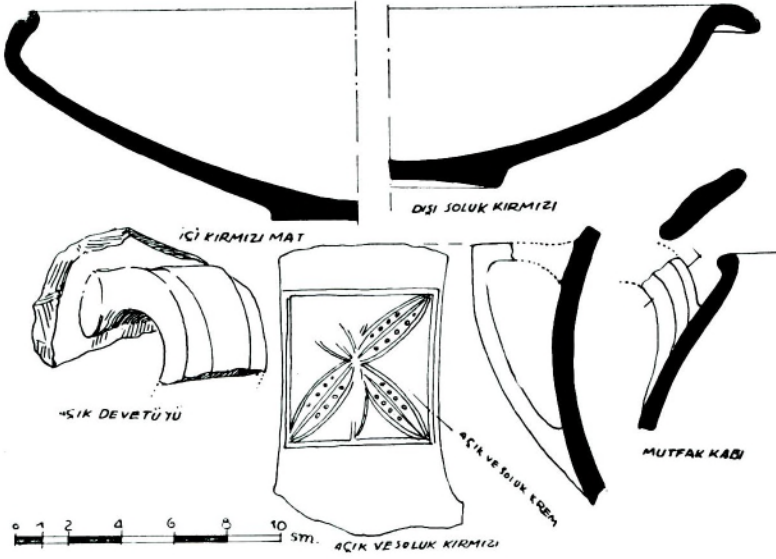
Res. 10 — Kalkolitik II. tabaka mimarisinden parçalar ve
yerinde kalan Kapısögesi mili.
Fig. 10 — Buildings of second chalcolithic level
(Door-socket in situ).

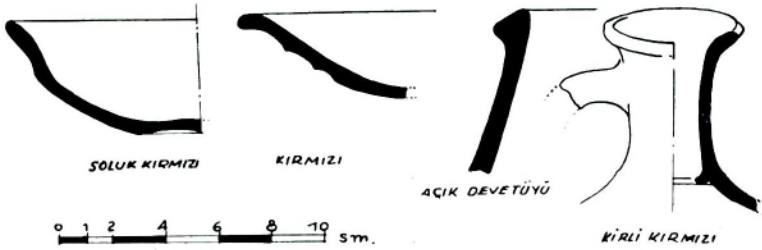
Res. 11 — Kalkolitik II. tabaka mimarisinden parçalar
Fig. 11 — Buildings of second chalcolithic level

Res. 12 — Frig çağına ait figürin veya ryhton
Fig. 12 — Phrygian figurine or rhyton

Res. 13

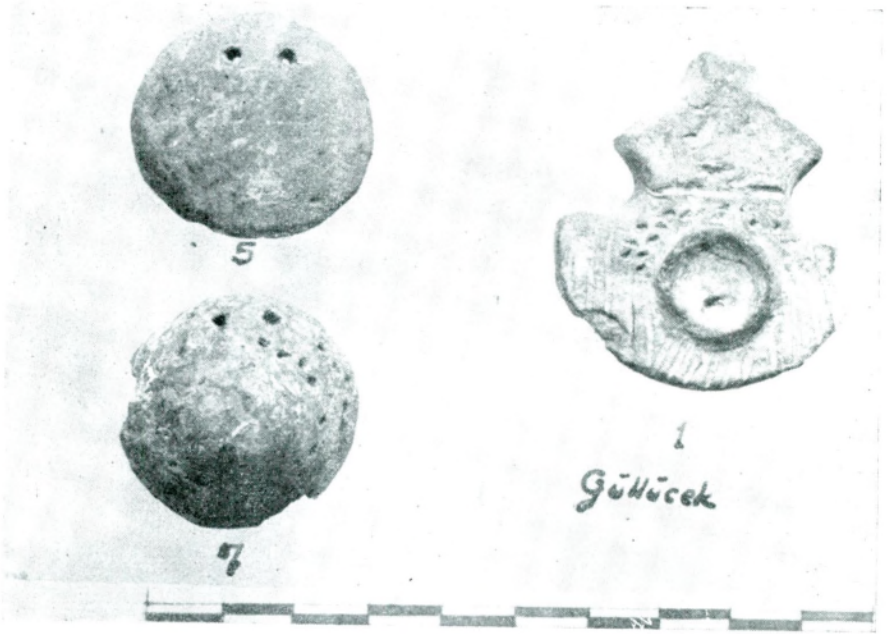

Res. 14

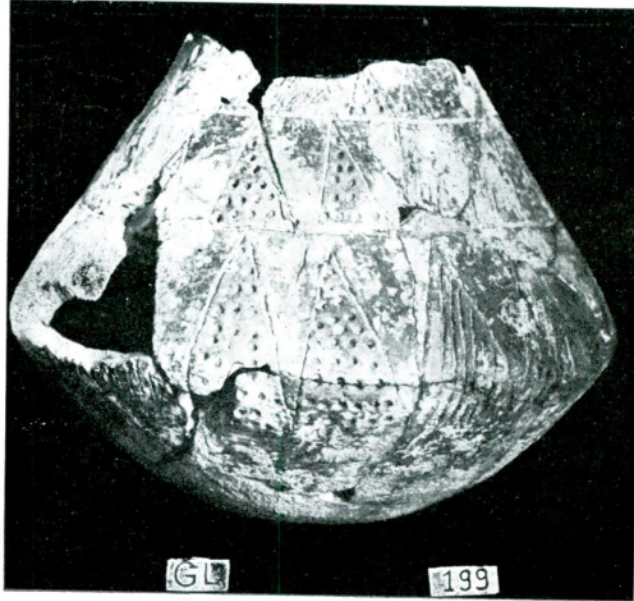
Frig çağına ait çanak-çömlek profil ve kulpları

Fig 13. 14 — Phrygian Pottery: profiles and handles.
(top row, l. t. r.: inside mat red — outside dim red; bottom row: light brown — handle dim red, square cream-coloured — kitchen ware)

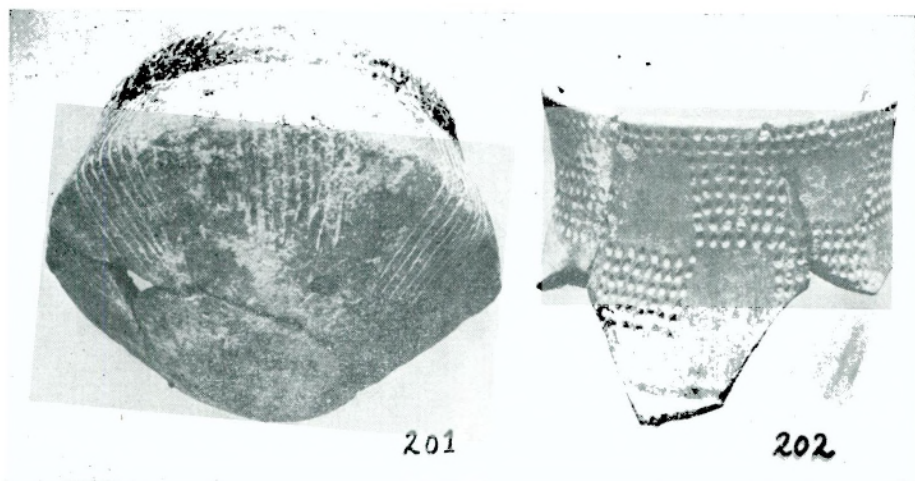

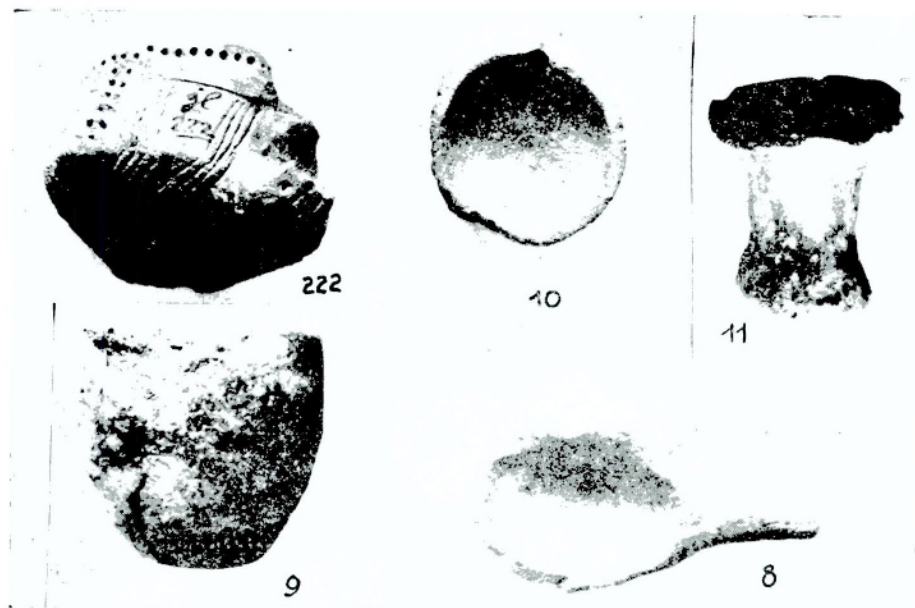
Res. 15 — Kalkolitik çağına ait çift delikli iki amulet ve idol.
Fig. 15 — Perforated amulets and idol, chalcolithic.

Res. 16 — Kalkolitik kap.
Fig. 16 — Chalcolithic pottery.

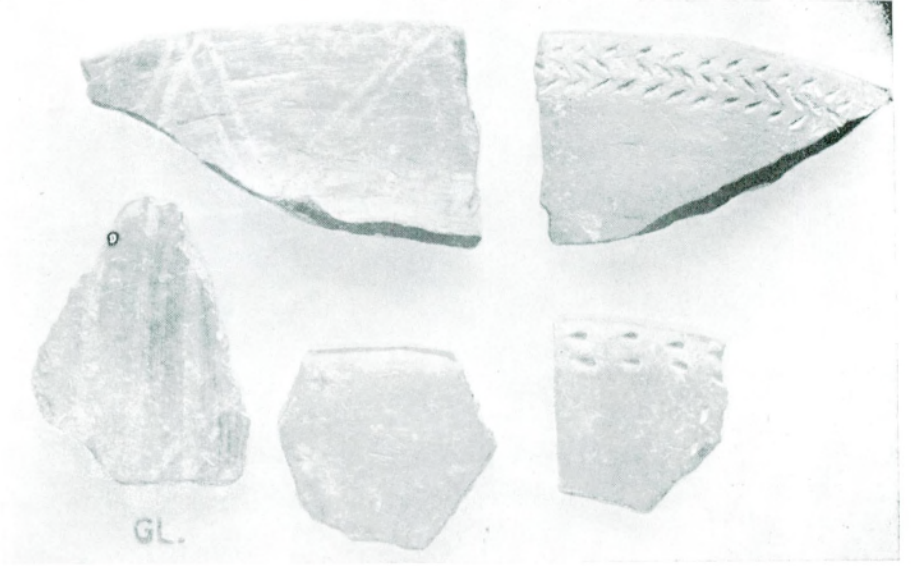
Res. 17

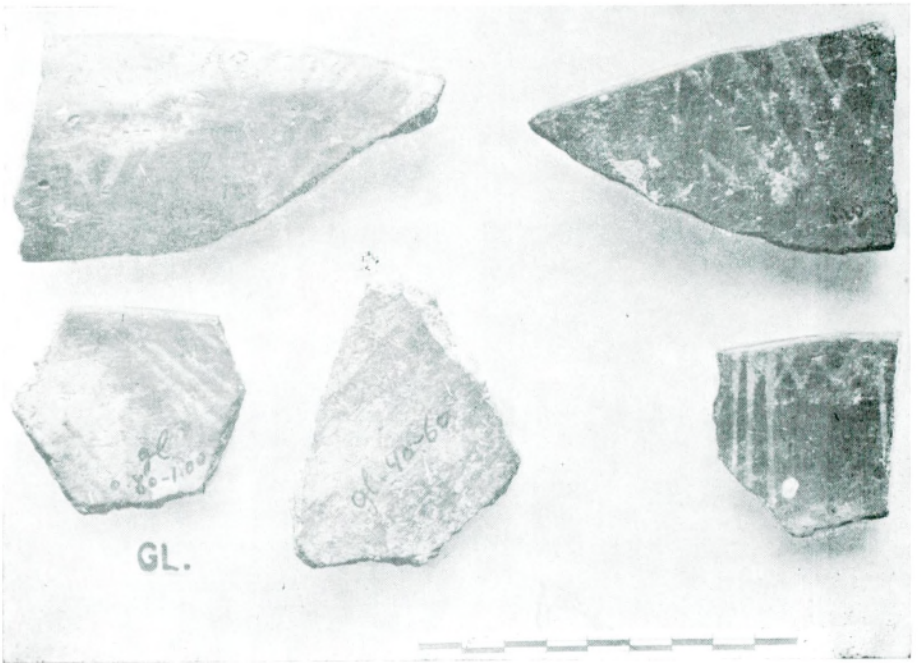
Res. 18

Çeşitli kaplar ve kaşık.

Fig. 17, 18 — Chalcolithic pottery and spoon.

Res. 19

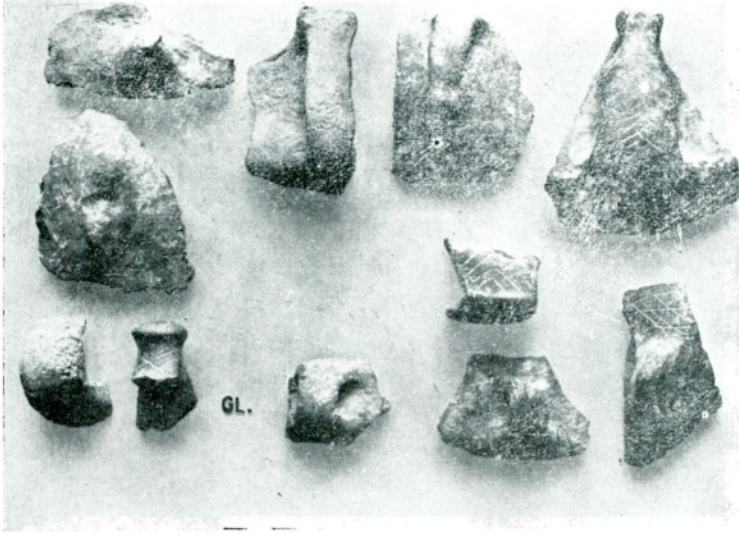

Res. 20

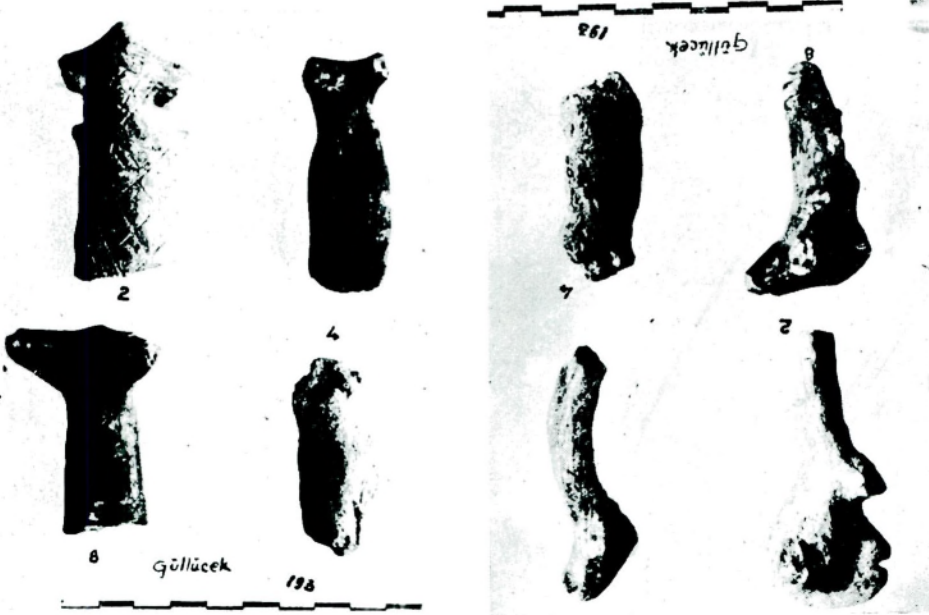
Boya süslü kaplar

Fig. 19, 20 — Chalcolithic painted pottery

Res. 21 — Kulplar
Fig. 21 — Chalcolithic handles

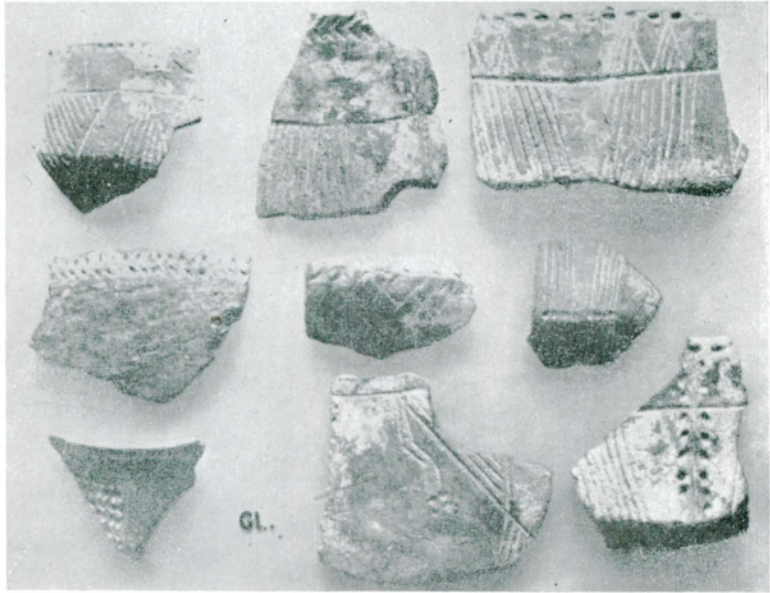

Res. 22

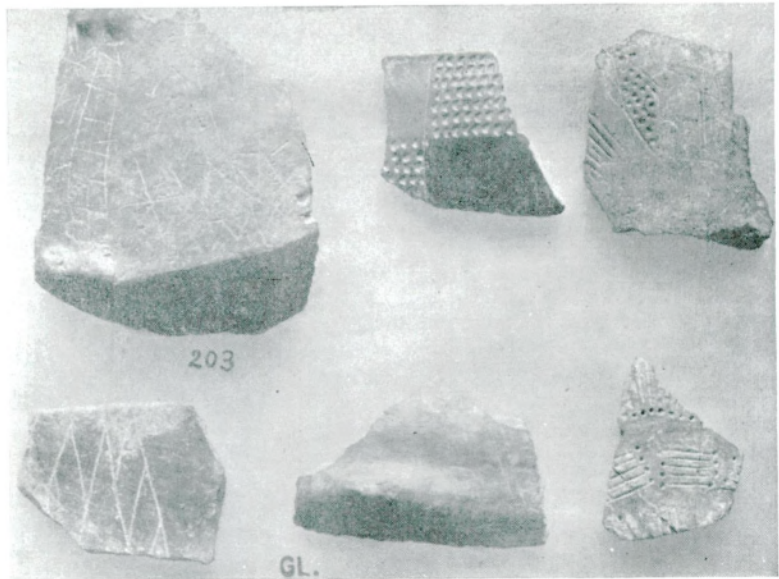
Res. 23

Hayvan başı kulpların sırt ve yan görünüşleri
(E. No. 193 toprak figürindir)

Fig. 22, 23 — Animal-shaped handles (Inv.-Nr. 193: Figurine)

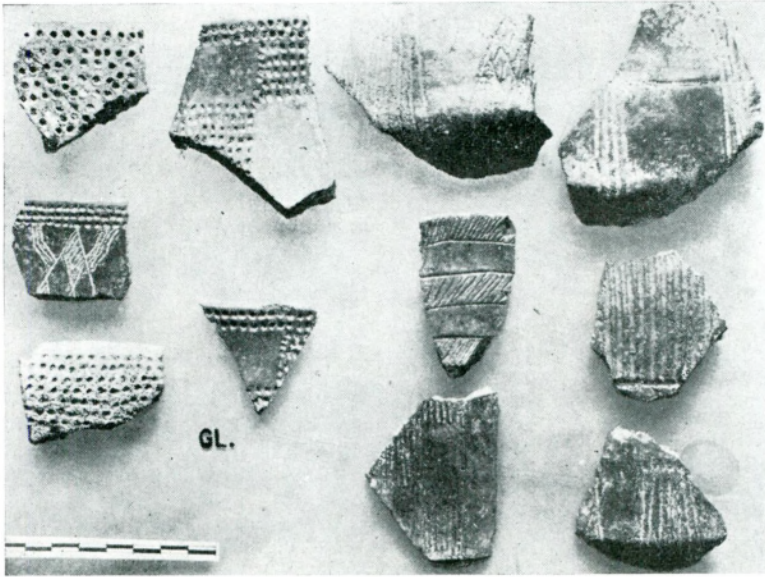

Res. 24

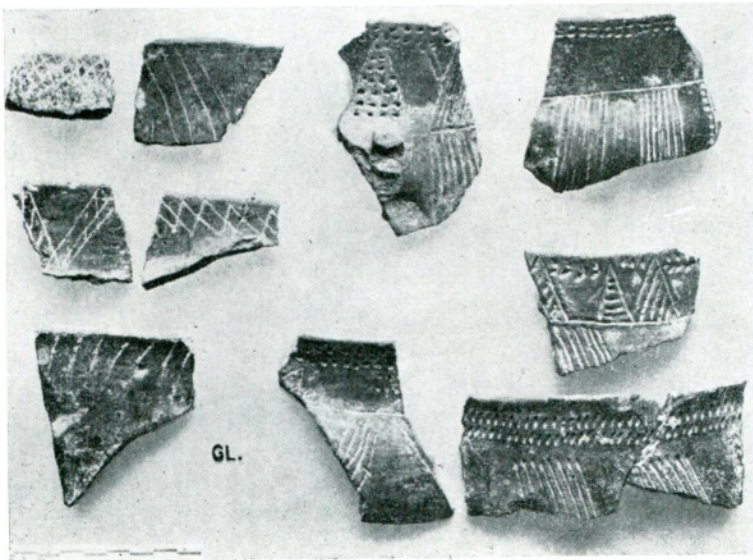

Res. 25

Üzeri cygu süslü kaplar.
Fig. 24, 25 — Incised pottery.

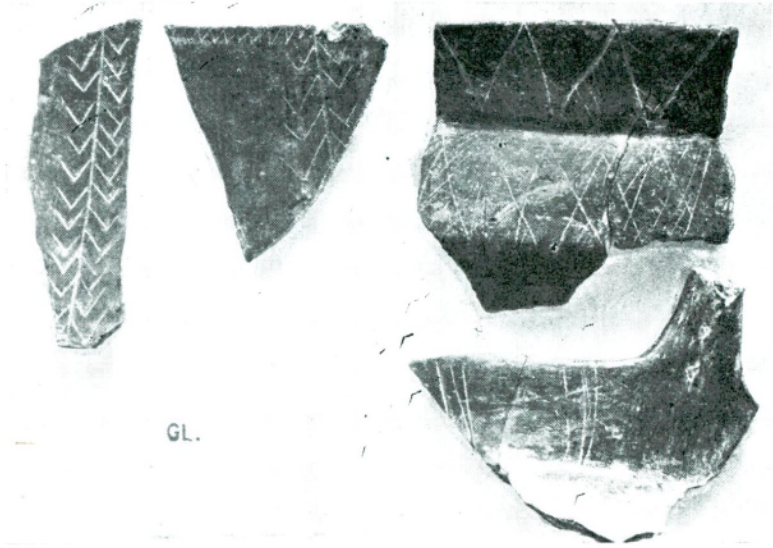
Res. 26

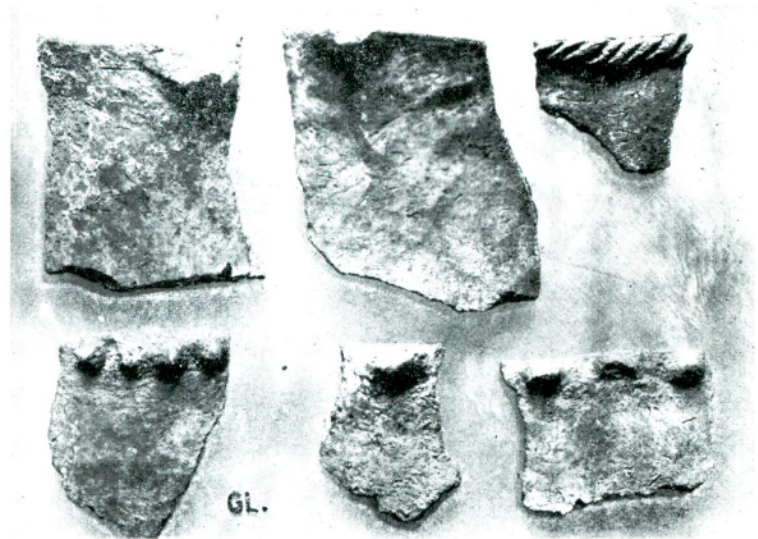
Res. 27

Üzeri oygu süslü kaplar.
Fig. 26, 27 — Incised pottery.

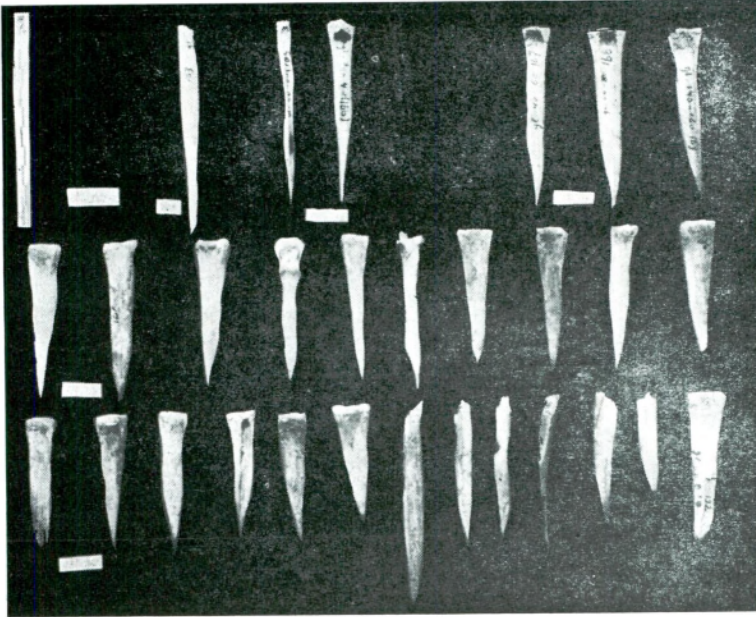

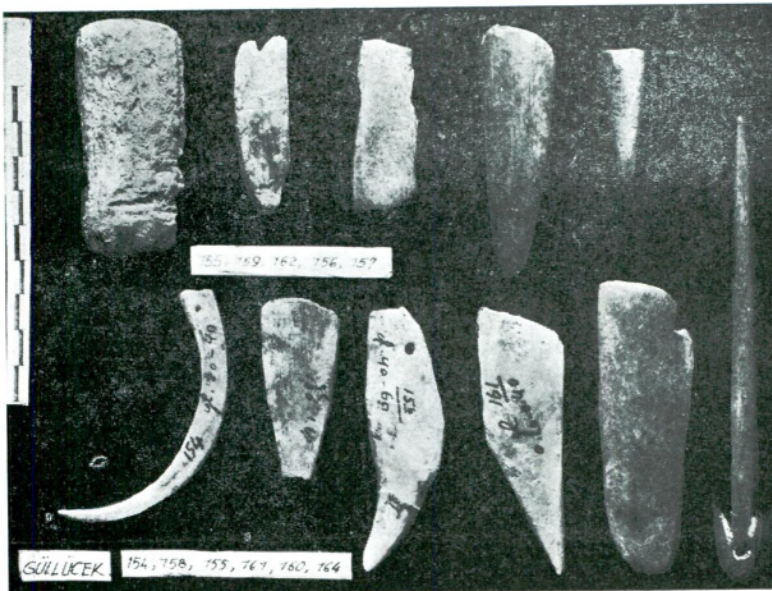
Res. 28 — Üzeri oygu süslü Kaplar
Fig. 28 — Ineised pottery

Res. 29 — Basit Kulplar ve kenar süsleri
Fig. 29 — Simple handles (krobs) and rim decorations

Res. 30

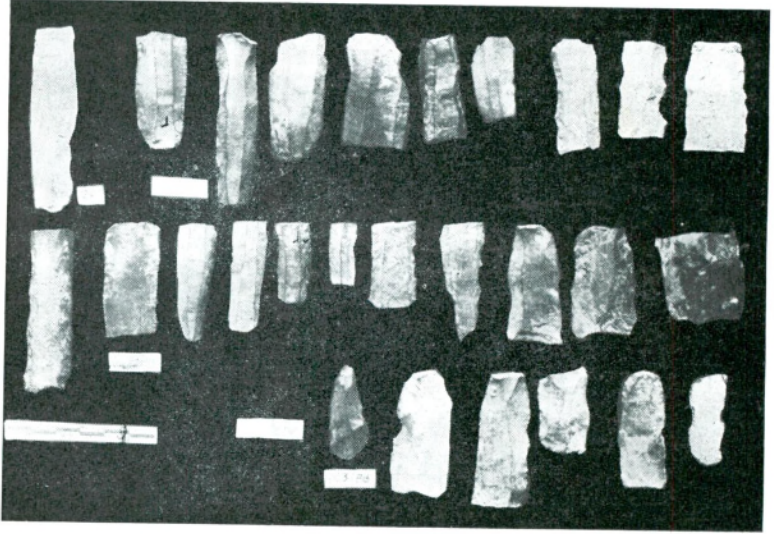

Res. 31

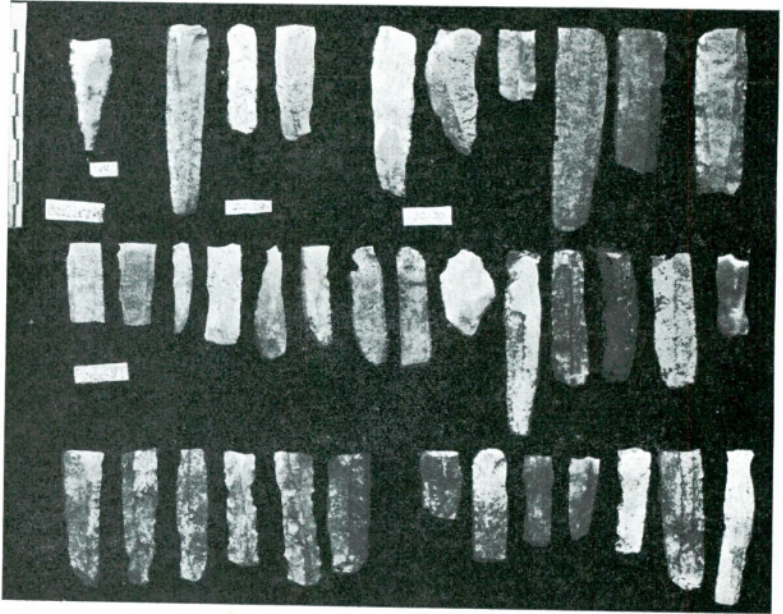
Kemik eserler

Fig. 30, 31 -- Bone objects

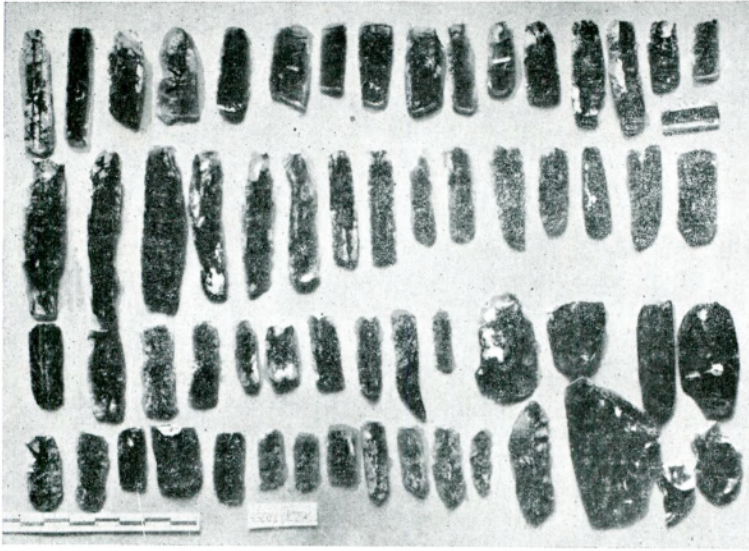
Res. 32

Res. 33

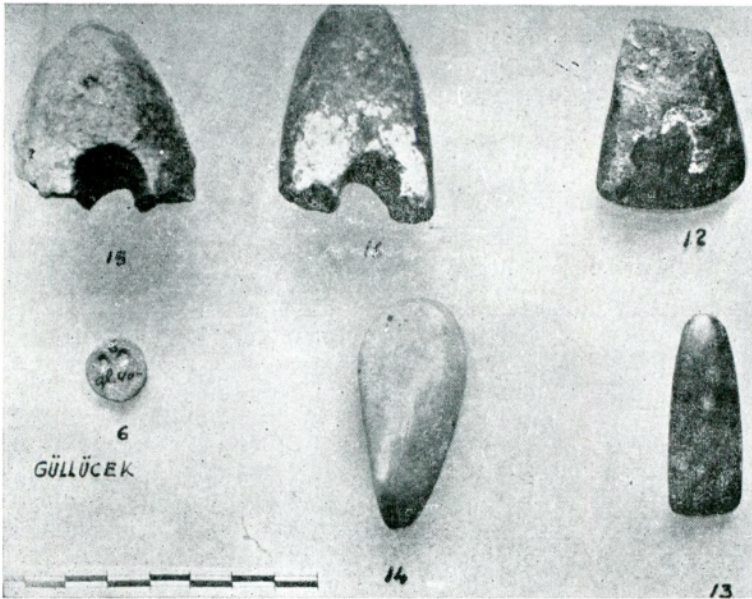
Çakmaktaşı eserler.
Fig. 32, 33 — Flints.

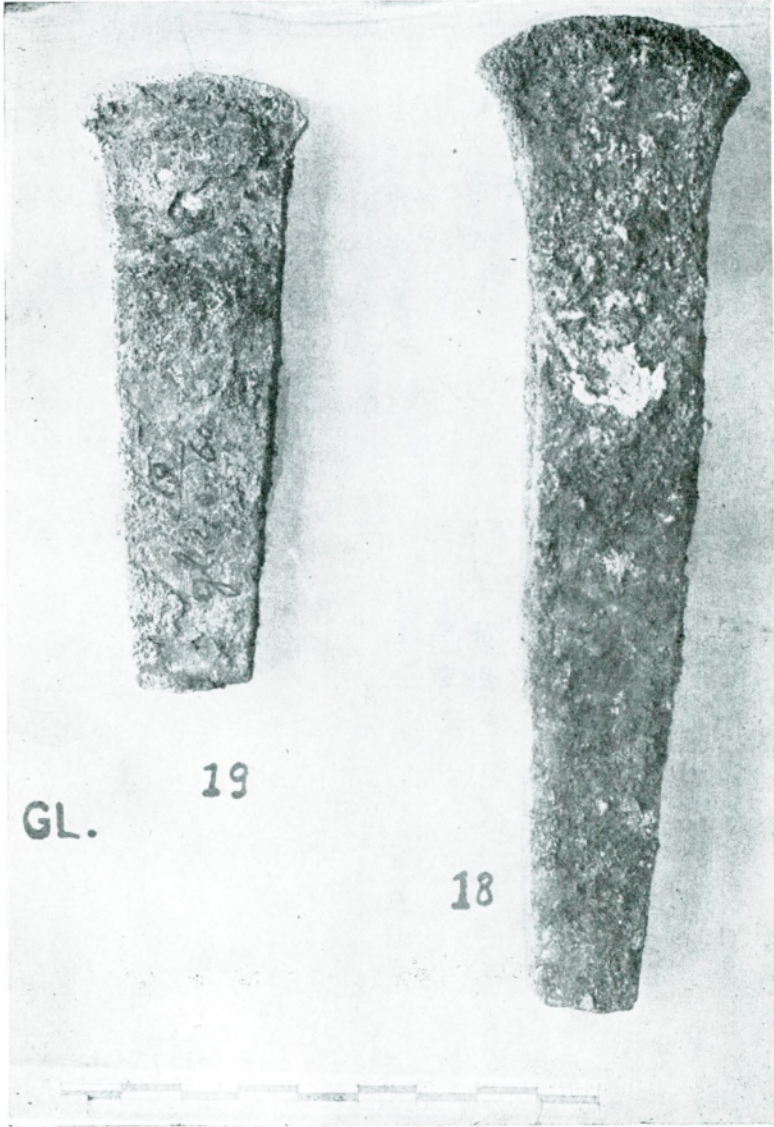
Res 34 — Obsidien eserler.

Fig. 34 — Obsidian.

Res. 35 — Taş topuz ve baltalar
(6. taş amulettir).

Fig. 35 — Stone mace-heads and axes.
(Nr. 6: Stone amulet).

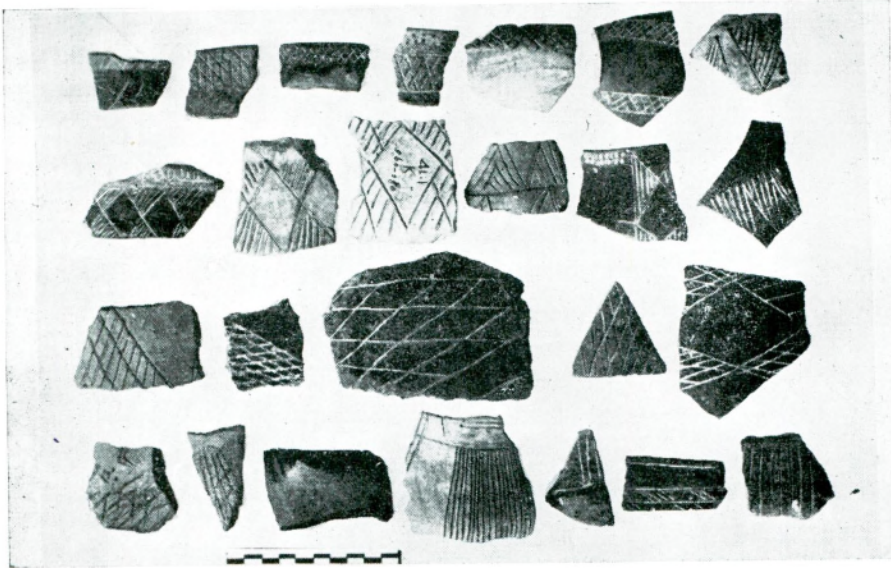

Res. 36 — Bakır baltalar.
Fig. 36 — Copper axes.

Res. 37

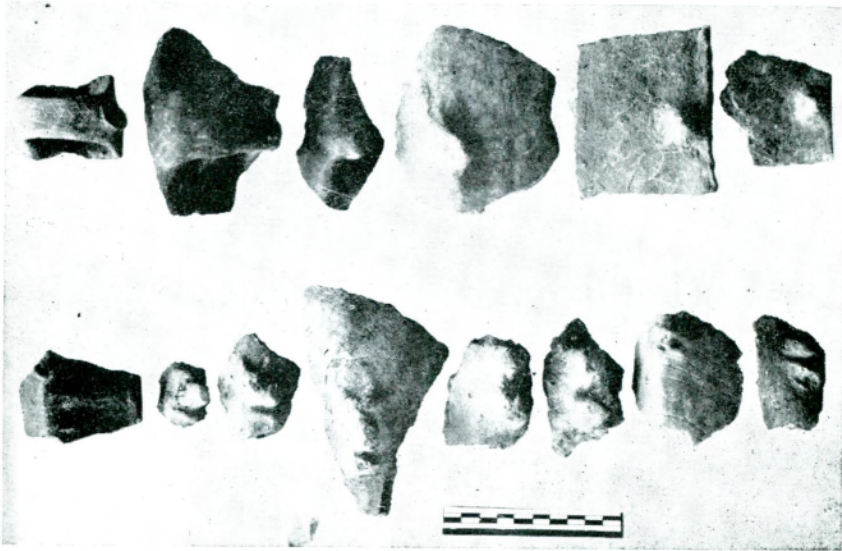

Res. 38

Mukayese ediniz: Alacahöyük hayvan başlı kulplar ve çanak parçaları
(Kalkolitik).

Fig. 37, 38 — Chalcolithic handles and incised ware from Alacahöyük
(for comparison)

Fes. 40 — Kap dipçeri ve akıtucaklar
(Alacahöyük, Kalkolitik).

Fig. 41 — Chalcolithic bottom fragments and
spouts from Alacahöyük (for comparison).

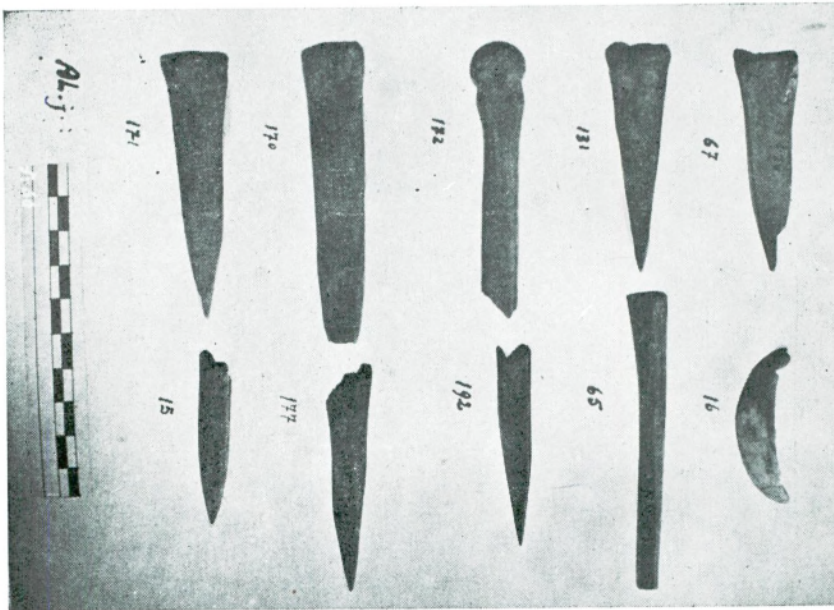

Res. 39 — Mukayese ediniz: Alacahöyük
Kalkolitik kulp çeşitleri.

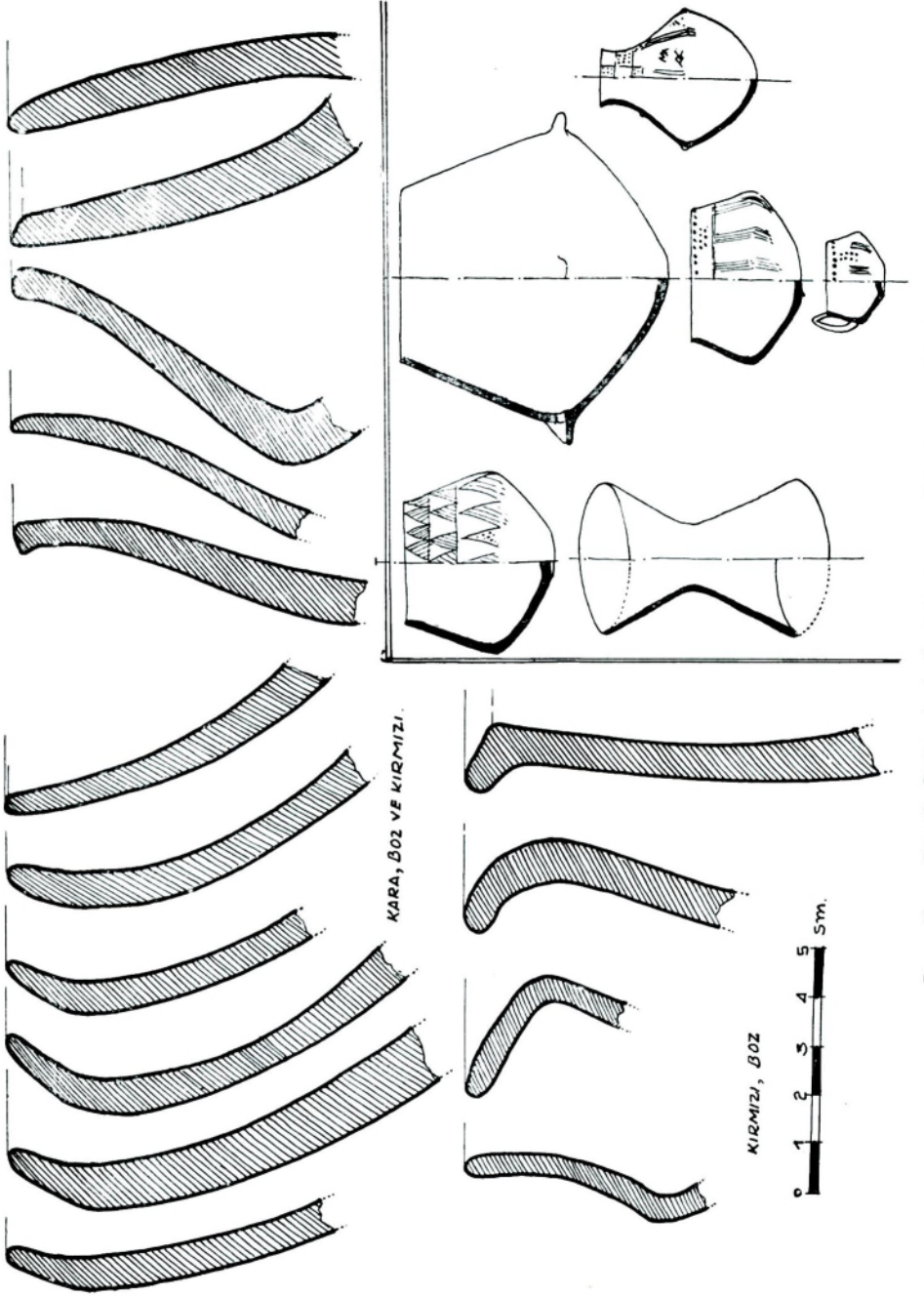
Fig. 39 — Chalcolithic handles from
Alacahöyük (for comparison).

Res. 41 — Mukayese ediniz : Alacahöyük çakmaktaşı âletleri.
Fig. 41 — Flints from Alacahüyük (for comparison).

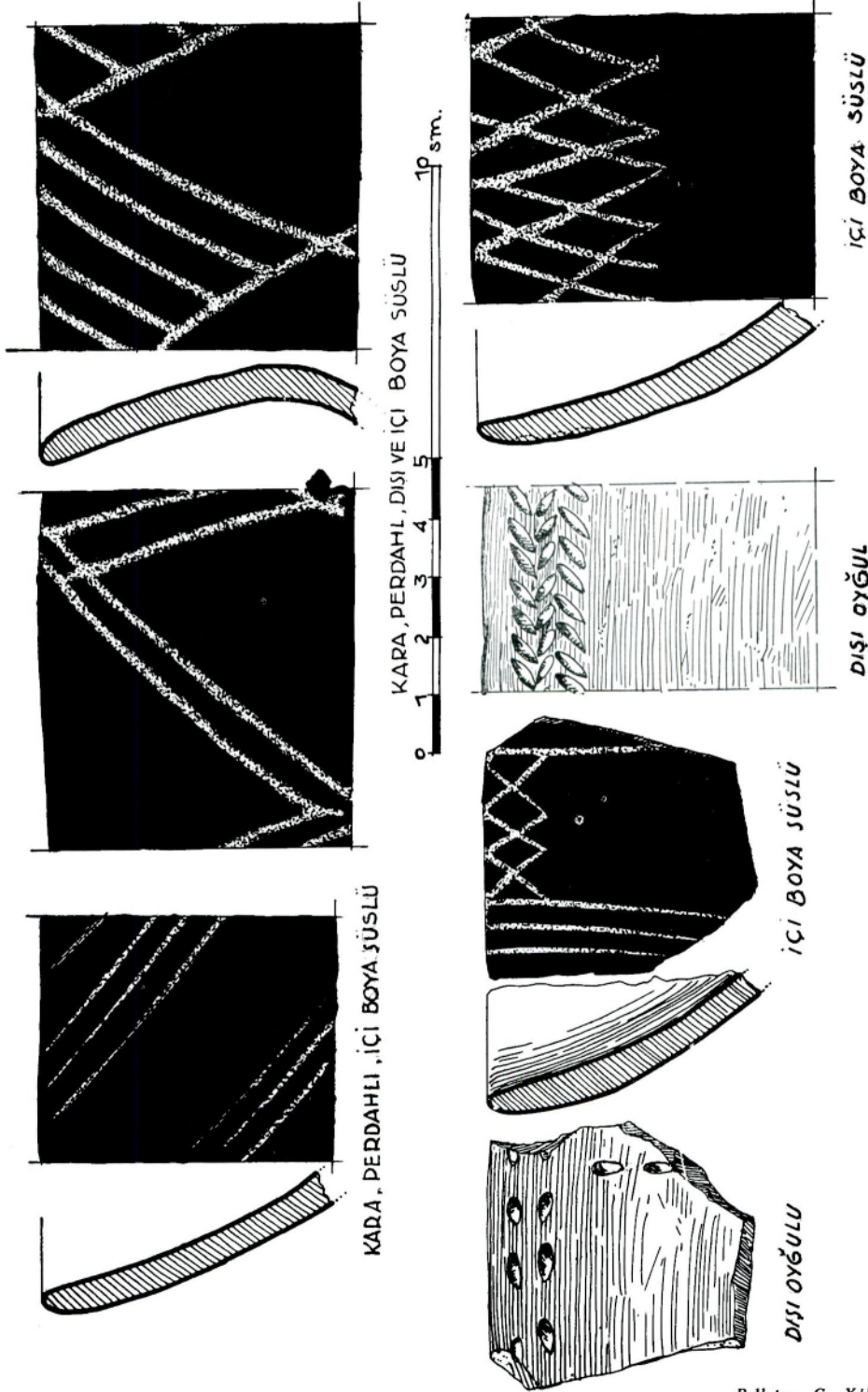

Res. 42 — Kemik âletler (Alacahöyük).
Fig. 42 — Bone objects from Alacahüyük (for comparison).

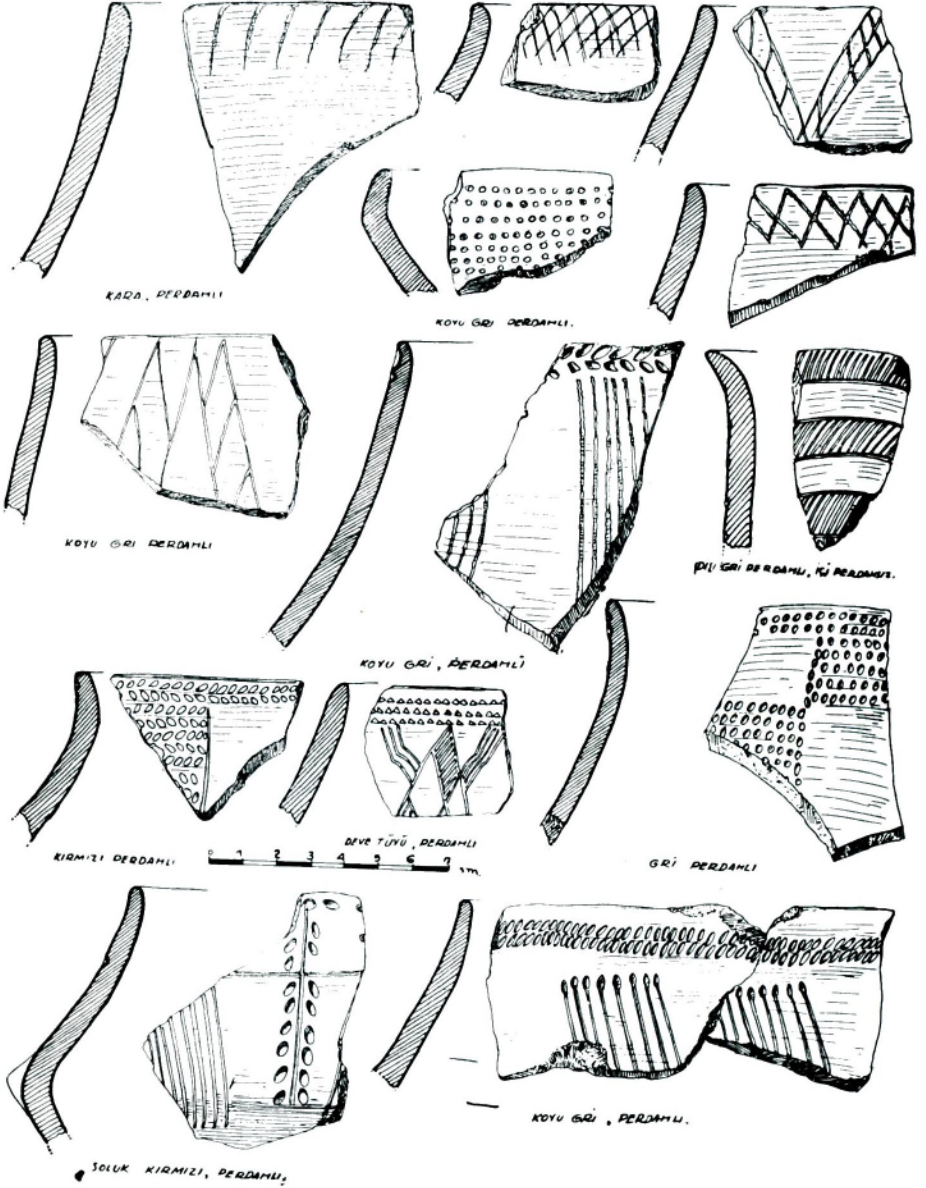

Res. 43 — Büyük Güllücek, kalkolitik kap profilleri ve çeşitleri.
Fig. 43 — Büyük Güllücek. Profiles of chalcolithic pottery.

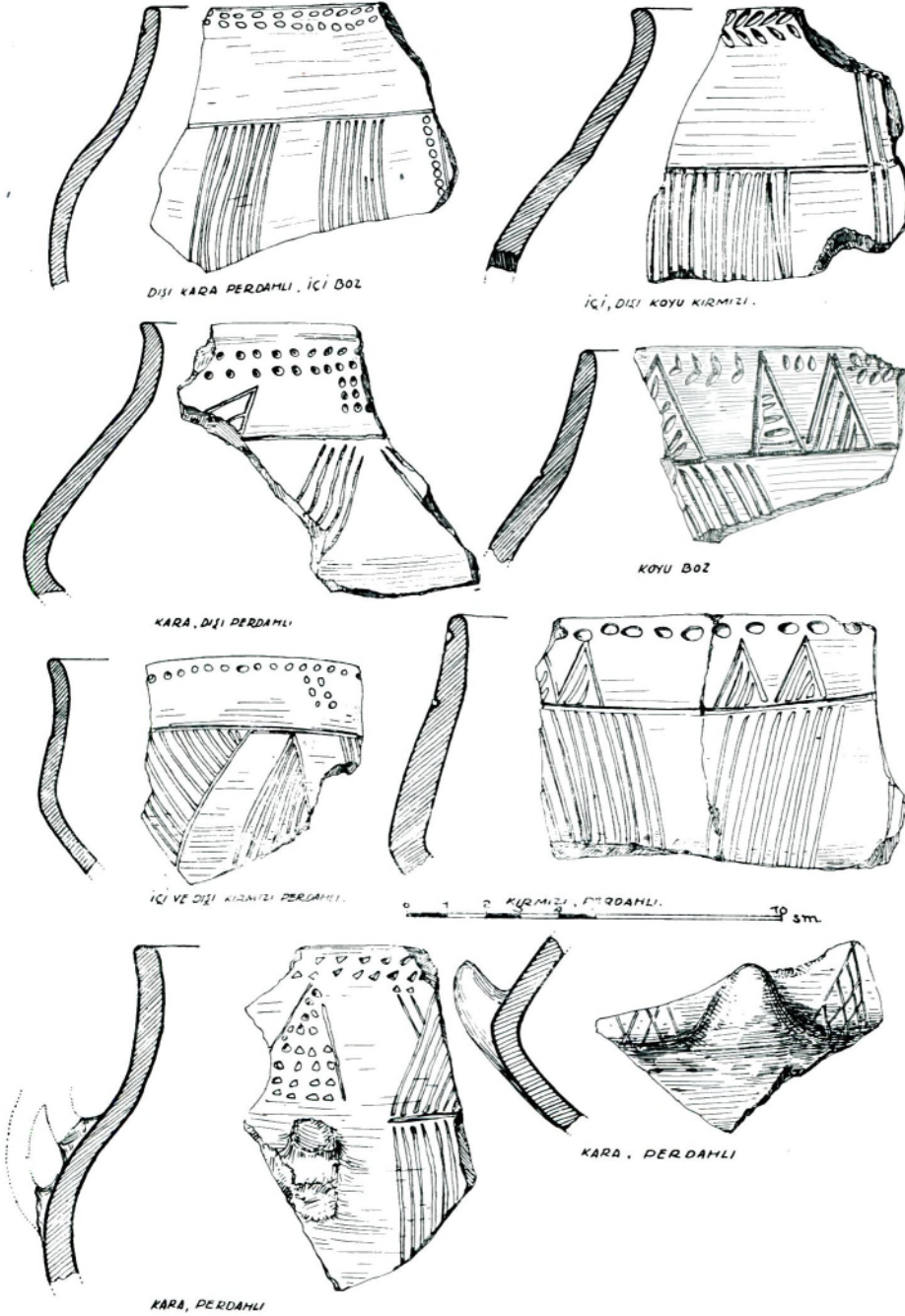

Res. 44 — Büyük Güllücek. Kaplar üzerinde boya desenleri.
Fig. 44 — Motives of painted decoration.

Res. 45 — Büyük Güllücek. Çizgi, nokta ile süslü kap parçaları.
Fig. 45 — Pottery decorated with lines and dots.

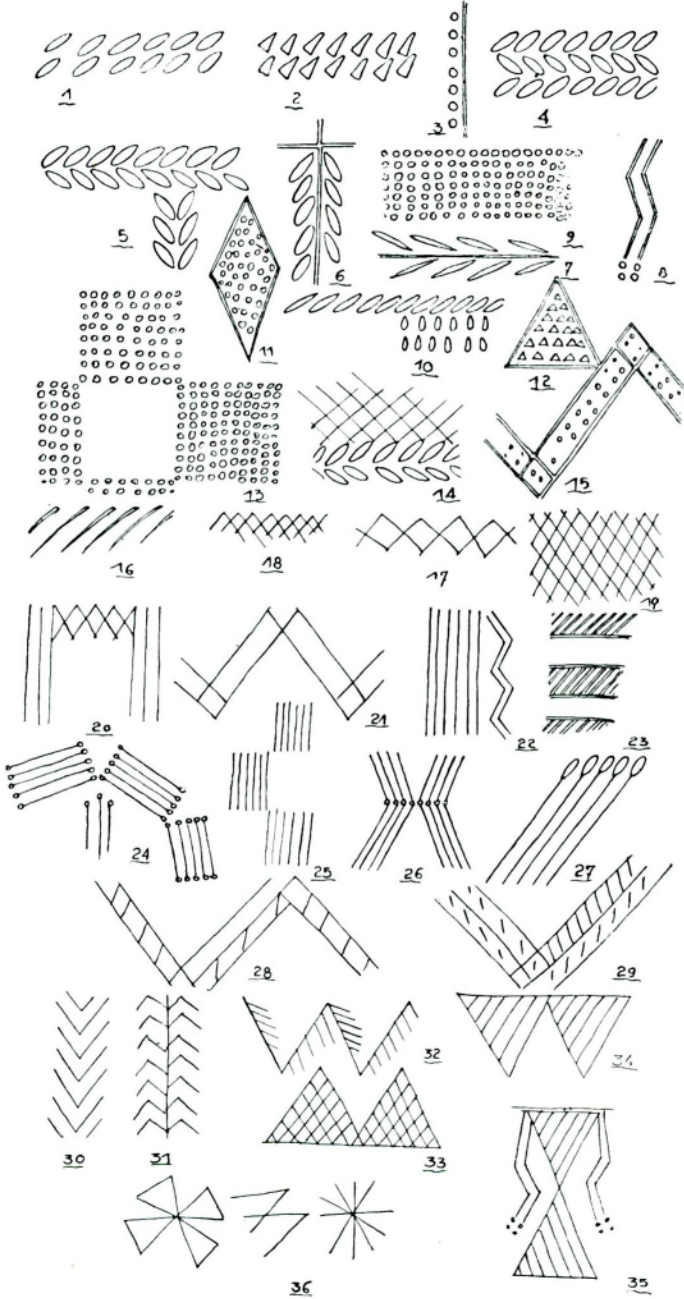
Res. 46 — Büyük Güllücek, Çizgi, nokta ile süslü kap parçaları.
Fig. 46 — Pottery decorated with lines and dots

Res. 47 — Büyük Güllücek. Kulp çeşitleri; Göğde, kenar süsleri ve akıtacak.

Fig. 47 — Types of handles; decoration of bodies and rims; spouts:

Res. 48 — Büyük Güllücek. Kalkolitik kaplarda nokta, Rertik ve çizgi süslerden toplanabilen 36 çeşit motif.
Fig. 48 — 36 motives from chalcolithic pottery of Büyük Güllücek.

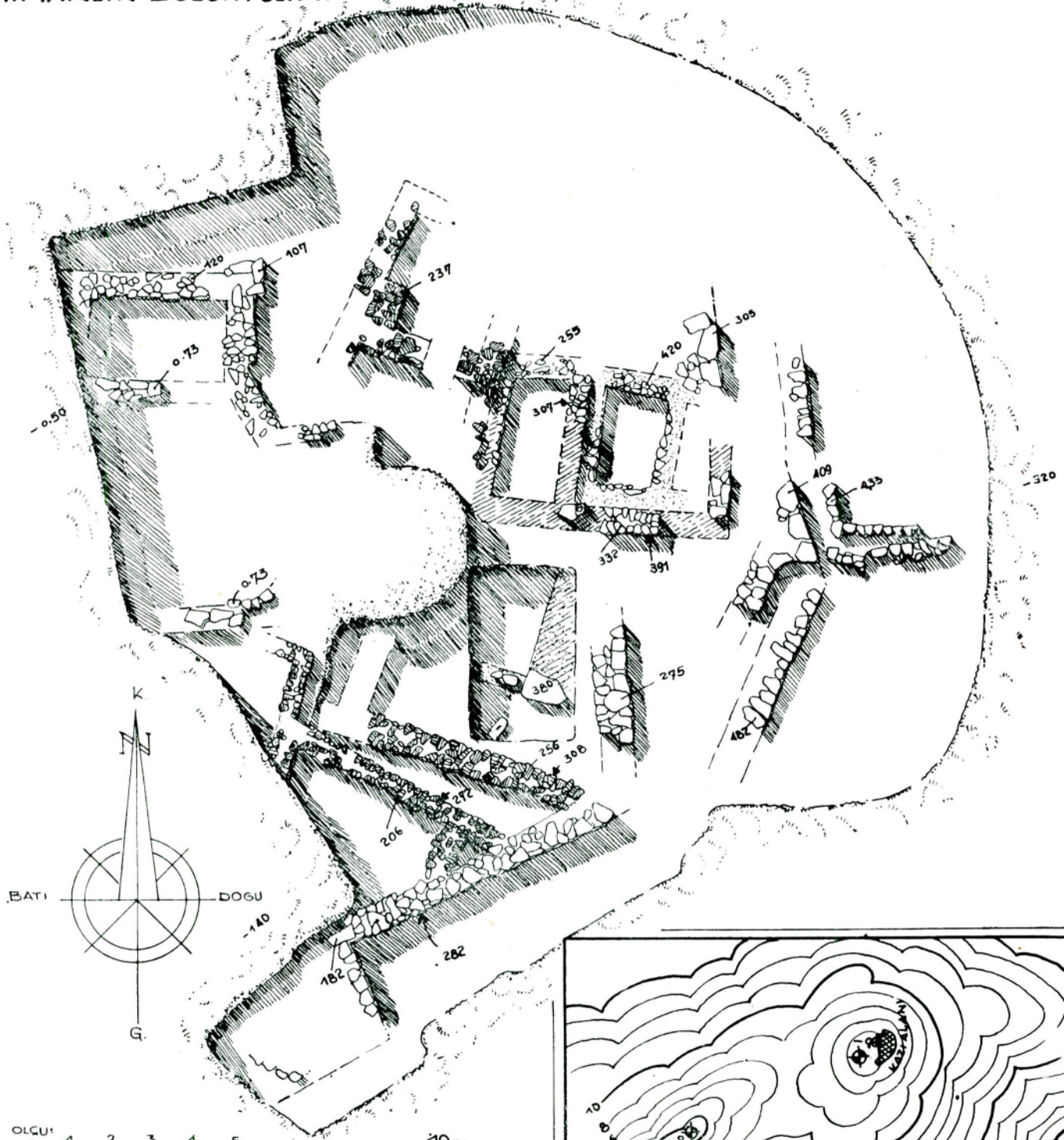

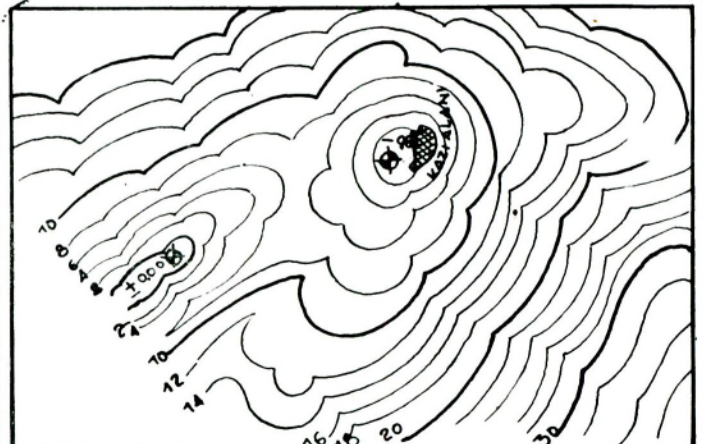

GÜLLÜCEK KAZISI
1948
MİMARLIK BULUNTULARI

- FRİG MİMARLIK İZLERİ
 KALKOLİTİK I. KARIN MİMARLIK
 KALKOLİTİK II. KARIN MİMARLIK
 KALKOLİTİK III. KARIN MİMARLIK

ÇİZEN: ARKEOLOĞ.
 MAKOK

ÖLÇÜLER TAKRİBİDİR. TESVİYE MÜHÜRLEMLERİ 2 M. DA BİR GEÇİRİLMİŞTİR.

28-1-1948

Toplanan derinlikler m.	İç ve dışı kara S.	İç ve dışı kırmızı S.	İç kara ve dışı kırmızı S.	İç kırmızı dışı kara S.	Boz ve dalgalı S.	Oygu süslü S.	Boya süslü S.	Yekûn	Yeniğ hayvan kemik parçaları S.
0.00-0.20	434	1115	187	376	2076	198	4	4 394	35
0.20-0.40	173	572	88	129	664	76	0	1 702	4
0.40-0.60	270	632	101	166	1044	115	0	2 328	51
0.60-0.80	159	638	125	227	1198	117	0	2 464	41
0.80-1.00	110	130	21	80	404	67	1	1 413	3
1.00-1.20	190	221	41	126	276	123	0	977	23
1.20-1.40	167	208	51	187	653	41	0	1 307	14
% ile oranı	% 12	% 25	% 4	% 9	% 44	% 6		14 585	

T. C.			
Esl. ve Müz. Mf.		Suret	<u>Ankara</u>
Fn. ve Sn. Gn Müdürlüğü			11 / II / 1948
Şube : 6		-Rapor-	
Sayı : 900			

Eski Eserler ve Müzeler Gn. Md. nün 10/XII/1947 gün ve 3253 sayılı yazısı ile birlikte gönderilerek 1947 yılında Çorum'a bağlı Hüyük köyünün Güllücek hüyüğünde yapılan kazıda Kalkolitik çağa ait eşya arasında bulunduğu bildirilip muayenesi istenilen iki bakır balta tahlil ve muayene olunmakta :

Büyük baltadaki bakır miktarı : % 98,70
 Küçük " " " : % 98,50 bulunmuştur.

Netice ve karar :

İşbu baltaların bugün istihsal edilmekte olan sınaî bakır evsafında olduğuna dair rapordur.

Kimy. Özb.
C. Göksan

Kimy. Y. Müh.
S. Özler

Not: Sınaî bakırdan kast: Elektroliz yoluyla temizlenmeyip izabe suretiyle tasfiye edilen bakırdır.

Aslı gibidir. 12 / II / 1948

PRELIMINARY REPORT ON TEST EXCAVATIONS AT BÜYÜK GÜLLÜCEK

HÂMÎT KOŞAY — MAHMUT AKOK

Introduction

During our excavation at Hüyük near Alaca, conducted on behalf of the Turkish Historical Society, a man called Hüseyin from the village of Büyük Güllücek, province of Çorum, came to tell us that shepherds had dug into a hill called Kaletepe in search of treasures, and that some objects had been unearthed. Since the exploration of the environs of Hüyük is part of our program and immediate measures had to be taken, we rode to Büyük Güllücek at once and found there, to our surprise, not a tumulus but a *hüyük* (mound).

The potsherds found by the shepherds in the pit of 2×1.5 m they had opened, were of the same type as the chalcolithic ware that has been found also in the deepest layers of Alacahüyük, but only with great difficulties. At Güllücek there was the possibility of investigating the chalcolithic culture of Central Anatolia without great expense on the surface, a very attractive task indeed.

After having made the necessary arrangements for a temporary suspension of our work at Hüyük, we made a test excavation at Büyük Güllücek from November 1st to November 7th, 1947, with an average of 35 workmen.

Situation of Büyük Güllücek (Map 1):

Büyük Güllücek is a village of about 60 houses and 350 inhabitants, belonging to the central district of the province of Çorum and situated about 15 km north of Alacahüyük in a wooded country. The inhabitants, although knowing Kurdish, speak Turkish well, too; they are Sunnites. They have settled here about 200 years ago. The distance from the village to Çorum is said to be 6, to Alaca 4 hours on foot. The neighbour-

ring villages are: Küçük Güllücek (NE, 30 houses), Balımsultan (SE, 20 houses), Kirenlik (W, 20 houses), and Ellicek (S, 50 houses).

The site of the dig is at a place called Kaletepe, about a 15 minutes' walk SW of the village, between the valleys of Kaledere and Ağceviran Deresi. The latter stream which flows past the village of Büyük Güllücek, further west unites with the Koparan Deresi and later on with the river Yılğın. The fortress of Koparan Kalesi, situated above two mills on the west side of Koparan Deresi and yielding traces of Phrygian and Classical habitation, deserves thorough investigation.

Kaletepe :

Kaletepe, where the test excavation was made, is a hill of limestone, rising about 50 m above its environs and covered with oak brushwood and some pines. It is easy to understand that it was, at a time, in a thick forest and fit for hunting as well as for defence. In the valley of Kaledere, near the mound, there is a spring.

The mound on top of Kaletepe measures about 50 m in diameter. West of it there is the mountain range of Bakacak, and another place opposite to it is called Kazamet. It was seen at once that the slope descending toward the Ağceviran valley had been inhabited in Phrygian and Classical times. On top of the mound itself there were remains of the Phrygian period, but no traces of continuous habitation in the time between the chalcolithic and the Phrygian periods. The Phrygian remains being much destroyed, the chalcolithic layers were met almost immediately.

The northern slope of the Ağceviran valley, too, was inhabited in Classical times, and it is even said that the village of Büyük Güllücek was built of the building stones found there.

The test excavation at Kaletepe :

The test excavation carried out at Kaletepe in 1947 covered an area of 400 m². Although it was clear that the chalcolithic objects belonged to at least three building levels, it will become possible to make a final statement about these levels only after further investigation. It is hoped that the remaining part of the

mound contains less disturbed and more parallel layers and thus will yield the possibility of deciding whether there can be discerned older and younger chalcolithic layers and whether or not there are real neolithic remains in some part of the mound.

For the moment we may say that we see a homogenous chalcolithic culture with no distinct differences between the upper and lower levels. This culture is closely related to that of the deepest layers of Alacahüyük. Considering its high standard of technical achievement one may assume that it belongs to the last phase of the chalcolithic period. This period as a whole may be dated in the fourth millennium B. C.

Architecture (Plan 1):

When excavating an area of 400 m² on the top of Kaletepe and on its eastern part, we moved a layer of earth about 2.5 m thick, reaching at some spots a depth of 4-4.5 m measured from the highest point. Rows of stones indicating buildings are to be seen on several parts of the mound. Especially on the northern slope, at places well fit for defence, the ends of thick walls which might belong to fortifications are visible. These will be included in our plan later on.

Architectural remains in the excavated area:

As will be seen from the plan, the first traces of walls were encountered 30 cm below the surface. Some of them continue to a depth of 1 m. According to the cultural remains found between them, these walls belong to the Phrygian period. They resemble those excavated at Alacahüyük and Pazarlı. At the eastern and part of the southern side of the excavated area there are some wall remains of the same period. Owing to the small extension of the area, the wall remains are not sufficient to reconstruct an intelligible plan of the building they belonged to. The walls in the west point to a building with two rooms; those in the east and south may rather belong to simple enclosures. At the south end of the area there is another piece of wall, 2.5 m thick; probably this is part of the wall of the inner citadel. The foundations of the walls of this period are made of middle-sized

limestone blocks; the thickness of the house walls does not exceed 50 cm (Fig. 4 - 6).

Below the foundations of the Phrygian walls, a layer of sterile earth of nearly 1 m was observed in all parts of the excavation. The architectural remains of the chalcolithic period begin beneath this layer of earth. The buildings which belong to what we call the first chalcolithic level were found in a layer reaching from —2.00 to —3.00 m in depth. The buildings found in this level are houses consisting of two or three rooms, built of mud bricks on stone foundations which do not surpass 50 cm in width. The walls on the south side of our plan point to two neighbouring houses built closely together. Parts of the partition walls being destroyed by Phrygian walls, a complete plan of these buildings can no more be reconstructed (Fig. 9).

In the center of the excavated area, between the levels of —2.50 and —4.00 m, the foundations of a building consisting of two rooms side by side were found. They belong to a new building level which we call the second chalcolithic level. Here, the stone masonry of the foundations is simple, whereas more care is spent on the mud-brick walls on top of them. In these buildings, door sockets were found *in situ*, indicating the doors of the rooms (Fig. 7-11).

At some places where it was possible to dig deeper, a depth of 4.50 m was reached and one more building level was found. Hoping that further excavation will give the opportunity of clearing this third chalcolithic building level more thoroughly, we content ourselves with merely indicating it in the present plan.

Finds (Fig 12-47) :

The pottery found at Büyük Güllücek was collected with great care and the whole material brought to the local museum at Alacahüyük. Among this material there are some complete vessels and some which can be restored. Besides the pottery which will be described below in detail, the chalcolithic culture of Büyük Güllücek is characterized by utensils made of flint, obsidian and bone. During the whole of the work only two metal objects were found : they are axes made of 98.5 % copper (see

analysis, p. 484) (Fig. 36, Inv.-Nr. 18, 19). The following is a general statistic of the objects found :

- 14,585 pots and sherds
- 78 flint implements and fragments (Fig. 32-33)
- 201 obsidian implements and fragments (Fig. 34)
- 50 bone objects (Fig. 30-31)
- 2 copper axes (Fig. 36)
- 8 stone hammers and axes (Fig. 35)
- 2 used shells.

Pottery :

The pottery of Büyük Güllücek is hand-made (except the Phrygian ware). The clay is plant- and grit-tempered. Decorated pieces form 6 % of the whole. The chalcolithic objects found at Büyük Güllücek show the same characteristics as those from Alacahüyük and, thus, furnish complementary evidence which helps to understand the finds of Hüyük.

The forms of vessels show a sharp break in the profile of the body and tapering rims. As handles one finds: simple knobs; handles formed by pressing the clay with two fingers, without hole; protrusions which seem to be put on to the side of the vessel, ending either in a knob or in an animal's head. Bottoms are either round or slightly elevated toward the center in the shape of an omphalos. Cups with high rims are attested as well. Spouts consist of a lip-shaped protrusion in the break of the body of the vessel. Very simple cups, goblets with a stand, and a clay spoon (Inv.-Nr. 8, Fig. 16-18) have been found, too. A considerable part of the pottery is burnished and provided with a thin slip. On some vessels there are incisions filled out with white paste. In some cases this white material was used as paint, forming geometrical ornaments.

The thick ware is not well baked. But from the carefully manufactured small vessels it becomes clear that the people of that period had reached a high standard in the art of sifting the clay as well as of baking their pottery.

Generally speaking one may say that the chalcolithic culture influenced that of the next period; yet it is possible at first sight to distinguish its own characteristic features.

Classification of the chalcolithic pottery :

We distinguish the following types of chalcolithic pottery at Büyük Güllücek :

1. Inside and outside black, mostly burnished.
2. Inside and outside red, some burnished.
3. Inside black burnished, outside red burnished.
4. Inside red burnished, outside black, some burnished.
5. Inside and outside gray, often coarse, some burnished.
6. Incised ornaments (lines and dots) on ware of different colours.
7. Inside and outside black, decorated with gray paint. One part of this type has incised lines and dots as well.

The table on the next page indicates the number of sherds of these types found in different levels, together with their percentage according to the total material. The highest percentage is held by the fifth group, next comes the second group.

Since we plan to publish a detailed report after completion of the excavations we abstain from giving a full inventory here. The drawings and photographs published here may suffice to give an idea of the culture of that period. Parallels to the Chalcolithic of Büyük Güllücek are found not only at Alacahüyük but at other places as well. We hope to return on the question of how far this culture spread and of its comparison with other civilizations. Here we add only some pictures of chalcolithic finds from Alacahüyük for comparison (Fig. 37-42).

Extract from Report on Analysis of Two Axes, given by the Laboratory of the Ministry of National Defence, Ankara :

Big ax : 98,7 % copper

Small ax : 98,5 % copper.

This is the material called „pure copper“ in the commercial meaning of the term to-day, *i. e.* copper cleaned by way of smelting only.

Depth in m.	Inside and outs. black	Inside and outs. red	Inside black outside red	Inside red outs. black	Gray	Incised	Painted	Total	Aminal bones left over from meals
0.0-0.2	434	1 115	187	376	2 076	198	4	4 394	53
0.0-0.4	173	572	88	129	664	76	0	1 702	4
0.4-0.6	270	632	101	166	1 044	115	0	2 328	51
0.6-0.8	159	638	125	227	1 198	117	0	2 464	41
0.8-1.0	110	130	21	80	404	67	1	1 413	3
1.0-1.2	190	221	41	126	276	123	0	977	23
1.2-1.4	167	209	51	187	653	41	0	1 307	14
%	12	25	4	9	44	6	0.03	Total: 14 585	

H A B E R L E R

TÜRK TARİH KURUMU "GENEL KURULU," NUN YILLIK TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu'nun yıllık «Genel Kurul» toplantısı 7 Şubat 1948 Cumartesi günü saat 15 de Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki merkezinde Başkan Prof. Şemseddin Günaltay'ın başkanlığı altında yapılmıştır.

Başkan celseyi açarak yoklama yapılacağını söylemiş ve yoklama sonunda çoğunluğun bulunduğu anlaşılacak konuşmalara başlanmıştır.

Geçen toplantıya ait zaptın aynen okunmuş ve Başkan ve Sekreter tarafından imzalanması ve bundan sonra bir zabıt özeti yapılarak onun okunması uygun görülmüştür.

Bundan sonra Kurumun 1947 yılı çalışmalarına ait olup Yönetim Kurulu tarafından hazırlanan raporla Denetleme Kurulu raporu okunmuş, çalışmalar üzerinde bazı görüşmeler olduktan sonra her iki rapor oy birliğiyle kabul edilerek Yönetim Kurulu ibra edilmiştir. Bundan sonra gündemin diğer maddelerine geçilerek şunlara karar verilmiştir :

1. Arşivimizde bulunan ve Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından olan tahrir defterlerinin en eskilerinden başlanmak suretiyle yayınlanması. (Bu defterler bilhassa XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunun durumunu, nüfus, sanayi, ekonomi ve sosyal hayat bakımından aydınlatacak ve tarih ilmine yepyeni bilgiler getirecektir).

2. Üyelerin daha sistemli çalışmaları için ihtisaslarına göre şubelere ayrılarak Ankara ve İstanbul'da ayda bir defa ilmî toplantılar tertip etmeleri ve alınacak kararların Yönetim Kuruluna bildirilmesi.

3. Türk sivil mimarisinin en orijinal eserlerinden biri olan Sultan Ahmed'deki İbrahim Paşa Sarayı'nın yıkılarak yerine Adalet sarayının yapılması konusu yeniden canlanmış olduğundan bu binanın tarihî kıymeti hakkında hükümetin yeniden aydınlatılması ve binanın yıkılmasının önüne geçilmesi.

Türk Tarih Kurumu'nun 1 - I - 1947 den 31 - XII - 1947 tarihine kadar bir yıllık çalışmaları hakkında Genel Kurul'a sunulan rapor

Genel Kurulun sayın üyeleri,

Kurumumuzun son bir yıllık çalışmalarına ait raporumuzu Yüksek Kurulu-
muza sunuyoruz :

Mali durum

Kurumumuzun 1947 yılı geliri, 49.514 lira 98 kuruşu 1946 yılından artan, 109.000 lirası hükümet yardımı, 100.000 lirası Atatük tesisi geliri, 7692 lira 56 kuruşu yayınlar geliri, 183 lirası üye verimcesi, 18.194 lira 20 kuruşu faizler,

108.928 lira 20 kuruşu diğer gelirler olmak üzere 393.512 lira 94 kuruştur. Bu yıl diğer gelirlerin yüksek oluşuna sebep, Kurumumuza ait bina arsasının Tıp Fakültesi için 85.710 lira üzerinden kamulaştırılmış olması, Tasarruf bonolarının Kalkınma tahvilleriyle değiştirilmesi üzerine lehimize 10.000 liralık bir kazanç elde edilmesi ve Kurum kamyonetlerinden birisiyle otomobiline satılmış olmasıdır.

Bu gelirden 49.717 lira 14 kuruşu daimî memur ve müstahdemlerin aylık ve ücretleriyle muvakkat tazminat ve çocuk zamlarına, 3.265 lira 25 kuruşu müstahdemlerin elbise bedelleriyle yol paraları, tedavi masrafları ve yardımlara, 14.418 lira 25 kuruşu kırtasiye, demirbaş ve türlü idare giderlerine, 81.137 lira 55 kuruşu telif ve tercüme bedelleriyle baskı malzemesi ve kitabeler heyeti giderleri gibi türlü yayın işlerine, 42.793 lira 70 kuruşu Basımevi demirbaşlarıyla işletme masraflarına, 4.195 lira 64 kuruşu kitap ve dergi bedelleriyle Kütüphâne masraflarına, 35.422 lira 13 kuruşu kazı giderlerine, 57 lira 14 kuruşu vergi ve resimlere sarfedilmiştir. Bu suretle giderler toplamı 231.006 lira 80 kuruş tutmuş, geriye kalan 162.506 lira 14 kuruş 1948 yılına devrolunmuştur.

1948 yılına, mal olma fiyatı 35 513 lira 37 kuruş tutan kâğıt ve diğer yayın ve basım malzemesi ile 212.422 lira 7 kuruş kıymetinde Kurum yanınları ve bina karşılığı olarak 250.000 lira kıymetinde muhtelif devlet istikrazı tahvilleri devredilmiştir. Aynı tarihte demirbaşlarımızın mal olma kıymeti 88.959 lira 46 kuruştur. Bunun 45.169 lira 79 kuruşu merkez demirbaşları, 22.521 lira 20 kuruşu Basımevi demirbaşları, 21.268 lira 47 kuruşu da kazı demirbaşlarına aittir. Kütüphanemizdeki kitaplar bu toplamın dışındadır.

Yayın işleri

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve satışa çıkarılmıştır :

- 1 — *Halil Edhem Hâtıra kitabı*, I. cilt.
- 2 — *Âfet İnan: Türkiye halkının antropolojik karakterleri ve Türkiye tarihi*.
- 3 — *Şemseddin Günaltay: Yakın Şark III, Suriye ve Filistin*.
- 4 — *Eberhard: Çin tarihi*.
- 5 — *Hikmet Bayur: Hindistan tarihi*, II. cilt.
- 6 — *Arif Müfid Mansel: Ege ve Yunan Tarihi*.
- 7 — *İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi*, I. cilt.
- 8 — *Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi*, V. cilt.
- 9 — *Belleten*, 41 — 44 üncü sayılar.

Şu eserlerin baskı işleri bitmek üzeredir :

- 1 — *Moğolların Gizli Tarihi*.
- 2 — *Tahsin Özgüç: Öntarihte Anadolu'da ölü gömme âdetleri*.
- 3 — *İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin merkez teşkilâtı*.
- 4 — *III. Türk Tarih kongresi zabıtları'nın tamamı*.
- 5 — *Arif Müfid Mansel: Türkiyenin arkeoloji ve epigrafisi için bibliyografya*.

Bu yıl içinde yeniden şu eserlerin basımına başlanmıştır :

- 1 — *Abu'l-Farac Tarihi*, II. cilt.
- 2 — *Hinz: Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*.

3 — Landsberger: *Sam'al* (Türkçe ve Almanca).

4 — Şemseddin Günaltay: *İran Tarihi*.

5 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, II. cilt.

6 — Akdes Nimet Kurat: *Rusya Tarihi*.

Bu yıl içinde telif hakları satın alınarak basılmasına karar verilen eserler şunlardır:

1 — Abdülkadir İnan: *Türk boyları ve teşkilâtı*.

2 — *Menakıb-ı İbrahim Gülşent*, (Bu eserin, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klâsik Şark Dilleri Enstitüsü okutmanı Tahsin Yazıcı tarafından Profesör Ritter'in nezareti altında tenkitli baskısı hazırlanmıştır. Neşri tarihi gibi Arap ve Türk harfleriyle basılacaktır).

Tercümeler

Bu yıl içinde şu eserlerin tercümelemleri bitmiş ve Kuruma teslim edilmiştir:

a) Kaynaklar:

1 — İskender Bey Münşi Türkmen: *Tarih-i Alem - ârâ-i Abbâsî*, (III. cildin 3 üncü kısmıyla IV. cildin 1 ve 2 inci kısımları).

2 — A. Vandal: *XV. Louis zamanında Şarka gönderilen bir Fransız elçilik heyeti*.

3 — «*Diplomatarium Veneto - Levantinum = Venedik - Grek İmparatorluğu ve Doğu işleri hakkında siyasî akideler ve vesikalar mecmuası 1300-1350*» adlı Lâtince vesikalar külliyyatının birinci cildi. (Bu vesikaların ikinci cildi ile «*La Colonia Genovese di Pera*» adlı diğer Lâtince vesikalar mecmuasının tercümesine devam edilmektedir).

4 — Şehabeddin Makdisî: *Kitab-ür-Ravzateyn ft tarih-id-Devleteyn*, 2 cilt.

Bu yıl içinde kaynak eserlerden Makrizî'nin «*Kitab-üs-Sülûk*» adlı eserinin Arapçadan dilimize çevrilmesine başlanmıştır.

b) Yeni eserler:

1 — İshwari Prasad: *Hindistan'da Müslüman saltanatının kısa bir tarihi*.

2 — Tveritimova: *Türkiye'de Karayazıcı-Deli Hasan isyanı*. (Ruşçadan dilimize çevrilmiştir).

3 — Jireček: *Bulgarların tarihi*. (Kısmen dilimize çevrilmiştir).

Dünya Tarihi

Bu yıl içinde Dünya tarihinden yeniden 5 cild basıma verilmiştir. Bu güne kadar bu seriden 7 cildin basımı biterek satışı çıkarılmıştır. Üç cildin de basımı devam etmektedir. Çıkan eserlerin adları yukarıda arzedilmiştir.

Bu seriden şu eserler bu yıl içinde Kuruma teslim edilmiştir:

1 — Âfet İnan: *Mısır tarihi*.

2 — Eberhard: *Uzak Doğu tarihi* (Kısmen verilmiştir).

3 — Hikmet Bayur: *Hindistan tarihi*, III. cilt (* *).

4 — Halil Demircioğlu. *Roma tarihi* (* *).

Bunlardan başka bu serinin Orta Asya bölümü için Profesör Eberhard tarafından «*Çin kaynaklarına göre en eski Türk kültürü*» ve «*Hsiung-nu*

devletinin parlak devri» başlıklı iki kısım yazılarak Kuruma teslim edildiği gibi, Bağan Âfet İnan tarafından da aynı bölüm için «*Orta Asya'nın en eski devirleri*» adı altında bir kısım hazırlanmıştır. Ayrıca Profesör Fêhêr Géza tarafından Avrupa tarihi bölümleri için yazılan «*Bulgar Türkleri tarihi*» ve «*Macar kavminin tarihi*» başlıklı iki kısım Kuruma teslim edilmiş ve türkçeye çevrilmiştir.

Basımevi

Basımevimiz bu yıl içinde 325 formalık eser basmıştır. Geçen seneki aylık 26 forma yerine bu yıl 27 forma iş çıkarmış oluyoruz. Linotip acentesi Amerika'ya ısmarlanan makinenin 1948 yılı başlarında geleceğini bildirmiştir. Yeni makinemiz geldikten sonra yıllık verimin bir misli artacağını umuyoruz.

Kütüphane

Bu yıl içinde kütüphanemize 130'u satın alınmak, 425'i armağan ve mübadele yoluyla 555 cilt eser ile 104'ü satın alınmak, 218'i de armağan ve mübadele yoluyla 322 dergi gelmiştir. Bu suretle kütüphanemizdeki kitap sayısı, dergi, gazete ve haritalar hariç, 28.252 cildi bulmuştur.

Müellif ve kitab ismi üzerine tertip edilen kataloglarımız tamamlanmıştır. Sistemantik katalog için ikinci onbinden 1700 cilt eserin fişleri tamamlanarak yerlerine konmuştur.

Dergilerdeki makalelerin fişlerine devam edilerek yeniden 4664 fiş yazılmıştır.

Kazılar

Kurumumuzun bu yıl yaptırdığı gezi, kazı, sondaj ve araştırmalar şunlardır:

1. Kuzey Anadolu'da, Yıldızeli, Artova ve Batı Karadeniz bölgesiyle Antalya'da Karain mağarasında prehistorik ve arkeolojik araştırmalar.
2. Alacahöyük kazısı.
3. Büyük Güllücek sondajı.
4. Kalınkaya tümülüsü kazısı.
5. Elbistan ovasındaki araştırmalar ve Karahöyük kazısı.
6. Karatepe kazısı.
7. Antalya'da Side (Eski Antalya) kazısı.
8. Orta Anadolu'da arkeolojik araştırmalar.
9. Kırşehir'de Caca Bey medresesinde yapılan araştırma.

Bu gezi, kazı, sondaj ve araştırmaların sonuçları hakkında yüksek Kuruluza kısa malûmat vermek istiyoruz:

1. *Kuzey Anadolu ve Antalya bölgesindeki prehistorik ve arkeolojik araştırmalar.* — Üyelerimizden Profesör Dr. Şevket Aziz Kansu'nun başkanlığı altındaki prehistorik araştırmalar heyetinden Asistan Kılıç Kökten, bu yıl da Kuzey Anadolu'da ve Antalya bölgesinde araştırmalar yapmıştır. Elde edilen sonuçlar şunlardır:

a) Yıldızeli'nde Alacaçayır düzlüğünde 8—10 metre yükseklik ve 150—200 metre uzunluğunda arkas, aynı düzlükte kayalık bir dağ üzerinde «Höyük» adlı iki tepe tesbit edilmiştir. Bu iki tepede Kalkolitik, Bakır, Eti, Frik ve Klâsik çağlarının malzemesi toplanmıştır.

b) Artova (Çamlıbel) bucağının kuzey doğusunda büyük ve «Bolos» adlı bir höyük tesbit edilmiştir. Bu höyükte kalkolitik çağ malzemesi bulunmamıştır. Diğer çağlarındaki Yıldızeli'nde bulunanlardan farksızdır. Burada Eti devri çanak çömleği bol miktarda bulunmuştur. Usulsüz açılmış yarmalardan birisinin alt kesitlerinde ve kırılmış küpler içinde ele geçen, yanık fakat şekilleri tam buğday ve fiğ taneleri bulunmuştur.

e) Kelkit Suyu üzerindeki tarihi «Talaz» köprüsünün hemen yanbaşıda «Untepe» adını taşıyan bir höyük bulunmuş, üzerinden Bakır ve Eti devrine ait çanak çömlek parçaları taplanmıştır.

ç) Erbaa ovasıyla Ladik arasında ve Fidi köyü civarında iki höyük görülmüştür.

d) Ilgaz'da, Kastamonu - Çankırı - Tosya yollarının tam kavşak noktasında «Salman» adını taşıyan büyük bir höyük tesbit edilmiş ve Bakırçağı eserleriyle Eti çağı eserlerine benzeyen parçalar elde edilmiştir. Çerkeş, Kastamonu, Taşköprü, Daday, Araç, Safranbolu, Zonguldak, Bartın, Amasra, Cide, İnebolu ve Sinop çevrelerinde prehistorik yerleşme yerlerine tesadüf edilmemiştir.

e) Geçen yıl içinde araştırmalar yapılarak Musteriyen aletler bulunan Antalya kuzeyindeki Karain mağarasında bu yıl da araştırmalar yapılmış ve mağaranın en altında bulunan büyük boşlukta 5×6 metre genişliğinde bir kısım açılarak dörtyüze yakın Musteriyen devre ait çakmak taşından yapılmış âlet çıkarılmıştır. Yarmanın alt tabakalarında ele geçen iki yüzü işlenmiş baltaçıklarda bir üst-alt Paleolitik teknik, yani Aşöleen tesir görülmektedir. Mağaranın karanlık bir köşesinde ve duvar yüzünde at başlarını, at gövdelerini ve birkaç insan şeklini gösteren çizgi resimler ve âletler arasında ele geçen işlenmemiş hayvan kemiği parçaları önemli buluntular arasındadır.

f) Antalya-Burdur yolu üzerinde ve Burdur istasyonunun hemen yanında üzerlerinde Bakır, Frik ve Klâsik çağlara ait çanak-çömlek bulunan beş höyük tesbit edilmiştir.

2. Alacahöyük kazısı. — Üyelerimizden Hâmit Koşay'ın başkanlığında Arkeolog Mahmut Akok, Raci Temizer ve Alacahöyük müzesi muhafızı Süleyman Yalçın'dan mürekkep kazı heyeti bu yıl da Alacahöyük'te kazıya devam etmiş, ayrıca o civarda arkeolojik araştırmalar ve sondajlar yapmıştır. Alacahöyük'ün stratigrafisi geçen yıllardaki kazılarla aydınlatılmış olduğundan bu yıl dar bir sahada tabakaları açma usulü yerine geniş alanların açılması yolu tutulmuş ve 600 metre karelik bir alan temizlenmiştir. Höyük'te genel olarak Frik katına kadar toprak yığınları çok fakir olduğu için bu seneki çalışmalarda esasen kıymetli eserler beklenmekte idi. Bununla beraber halen açık bırakılan alanda zayıf Frik izleriyle son Eti ve Orta Eti çağı'na tekabül eden ve özel iskân sahası olan bir mahalle, sokakları, bina temelleri ve ocaklarıyla görülmekte olduğu gibi, bu tabakada bulunan Eti çağına ait ve emsali arasıda cesametiyle dikkati çeken bir bronz balta ve Büyük İmparatorluk çağına ait olması muhtemel hiyeroglif yazılı mühür baskısı zikre değer.

1942—1943 yılında bulunan ve büyük resmî bir yapıya temel olan blokaj sahasının güneyinde kalkolitik tabakaya bir daha inilmiş ve değerli mukayese malzemesi elde edilmiştir.

3. *Büyük Güllücek sondajı.* — Alacahöyük'te çalışan kazı heyetimiz, Alacahöyük'ün takriben 15 kilometre kuzeyinde ve ormanlık bölgede çobanların, «Kale» adı verilen bir yeri karıştırdıklarını haber alarak buraya gitmiş ve Orta Anadolu'nun toprak üstünde duran Kalkolitik bir höyüğünü keşfetmiştir. Vadiden 50 metre yükseklikte kalkerli bir tepede kurulan höyüğün üstünde zayıf Frik izlerinden sonra karışık olarak derhal kalkolitik seramiğe, bol obsidien bıçaklara, çakmak taşı ve kemik âletlere rastlanmıştır. Höyüğün kısmen tahribe uğrayan doğu yamacında sondaj mahiyetinde bir araştırma yapılmış ve bulunan eserlerin en az üç kat mimariye bağlı olduğu görülmüştür.

Büyük Güllücek'in Orta Anadolu Kalkolitik çağı için bir dayanak olacağı şimdiden söylenebilir. Burada bulunan 40 küfe dolusu etüdlük çanak çömlek parçalarıyla diğer müzelik eserler Alacahöyük müzesine nakledilmiştir. Bir kısım koleksiyon da Ankara'ya getirilmiştir.

4. *Kalınkaya tümülüsü kazısı.* — Aynı heyet Alacahöyük'ün kuzey doğusundaki Kalınkaya tümülüslerinde de araştırma ve kazı yapmıştır. Bu tümülüslerden 50 metre çapında ve 18—19 metre yüksekliğinde olan en büyüğü açılarak Helenistik çağa ait olması muhtemel tuğla bir lahid meydana çıkarılmıştır. Yığmanın batı eteğinde daha eski çağa ait kesme taşlarla işlenmiş ve fazlasıyla tahrip edilmiş iki mezar odası bulunmuştur. Bu keyfiyet tümülüs üzerine diğer bir tümülüsün yapıldığını göstermekte ve toprak kesitleri de bunu teyit etmektedir.

5. *Elbistan Ovasındaki araştırmalar ve Karahöyük kazısı.* — Bu yıl Kurumumuz, arkeoloji bakımından tetkik edilmemiş bir mıntakayı daha ele almıştır. Üyelerimizden Tahsin Özgüç Kuruma yaptığı teklifte, Elbistan Ovası'nın tarihi coğrafya ve iskân tarihi bakımından önemini belirtmiş, İlk ve Orta Çağlarda büyük bir kültür merkezi olan bu bölgenin arkeolojisini öğrenmek ve daha eski çağlarını da aydınlatmak gerektiğini açıklamıştır. Bu teklifin kabulü üzerine Dr. Özgüç'ün başkanlığında ve Dr. Nimet Özgüç'le Yüksek Mimar Lem'i Mery'den teşekkül eden kazı heyeti 7. VIII. 1947 tarihinde Ankara'dan ayrılarak 14. VIII. 1947 tarihinde Elbistan'a vassıl olmuş ve 30. XI. 1947 tarihine kadar bu çevrede çalışmıştır. Heyet mesaisini tetkik gezisi ve kazı olmak üzere iki noktada toplamıştır:

a) Tetkik gezileri: Alüviyon tabanlı ova ile, permokarbonifer dağ etekleri araştırılmış ve M. ö. dördüncü binin başındanberi kesif bir iskânın mur birer beldeye tanıklık eden höyüklerin bugüne kadar bilinen ve bilinmeyenleri tesbit edilmiştir. Ayrıca Fransa'nın bu nevi anıtlarıyla eş olan Dikilitaş'a gidilmiş, menhire benzeyen eserin, tekerlek biçimindeki ihata duvarı'nın kromleklere olan bağı üstünde durulmuştur. Büyük mezar odalarını gizledikleri anlaşılan tümülüslerle, bunların örenyerleri, Beştepe'de yeni görülen büyük Roma kalesi, Kaşanlı bendi, Tanır harabesi ve Anadolu'nun bu bölgesindeki eski yollar, gehirler bahis konusu olunca, üstünde sık sık durulan ve bir ucu Maraş ve daha güneyde, diğeri Malatya'da başı Sivas, Kayseri ve Şar'da olan ana yolun düğüm noktasındaki Yarpuz ile buna bağlı iskân yerleri ayrı ayrı görülmüş ve neşredilecek bir duruma getirilmiştir. Ayrıca çok eski bir köke dayanmış olmakla beraber, bugünkü durumu, tekniği, kule tertibi, hatılları ve iki renkli kesme

taşlarıyla tipik bir Selçuklu eseri olan Hurman-Kale etüd edilmiş ve bugüne kadar korunabilen Selçuklu kalelerinin en güzel ve en sağlamlarından biri olduğu anlaşılmıştır. Kayseri'den gelen ve Sarız ile Hurman-Kale üstünden Malatya'ya erişen ana yolda ve Karatay'dan sonra en büyük bir kervansarayı temsil ettiği anlaşılan Çavluhan, maalesef yok olmuştur. Bununla beraber, köy samanlıklandırında, ahırlarında ve evlerinde yapılan araştırmalar, bu hanın da Karatay hanı tipine girdiği ve onun kadar monümantal olduğu anlaşılmış ve buradan Selçuklu sikkeleri derlenmiştir. Afşin yanındaki Eshab-ı Kehf heyeti, yeni bir Selçuklu camii, rıbatı, kervansarayı ve bunlara bağlı tâli yapılardan teşekkül eden büyük heyet, maalesef yok olmak üzeredir. Üstü çöken rıbatın korunabilen tonozları, hele çile odaları, Selçuklu tezyinat sanatının birinci sınıf örneklerini veren kapısı, mihrabı ve mihrabiyesiyle çok hususî bir plân örneği gösteren bütün yapı, Anadolu'da bu tipe giren Selçuklu âsârının tek örneğidir. Yok olmak üzereyken plânı kurtarılabilen Kervansaray, Anadolu'da iki esaslı tipe giren Selçuklu hanlarına, ahırını sağ cenahına eklemek suretiyle sağlanan üçüncü bir han tipi daha eklemiş bulunmaktadır. Sonraki tamir ve eklerle, dış plânını kaybetmiş olmasına rağmen, asıl mağaranın önüne yapılan cami, bu devre has iç yapı özelliğini halâ korumakta ve esasında Selçukluların ulu camileri tipine giren bir plâna sahip olduğunu göstermektedir.

b) Karahöyük kazısı: Bu mıntıkânın en büyük höyüğü olan ve Elbistan Ovasından geçen bütün yollara hâkim bulunan Karahöyük, çok tahrip edilmiş olmasına rağmen, zengin eserler veren büyük bir şehir merkezidir. M. ö. ikinci binin sonuna ve birinci bine tarihlenen ve beş yapı katına ayrılan iyi plânlı yapılardan başka, tasvirli ve boyalı kap-kacak, tunç ve demir âletler orijinal eserlerdir. Eski ve Yeni Hitit çağına ait hiyeroglifli mühürler, hayvan biçimli kaplar hayvan heyelleri, harp âletleri ve bilhassa Boğa-insan, insan kabartmalı sanat eserleri, geniş plânlı evler, höyüğün bu çağda da mamur bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu kazının ışığa çıkardığı en önemli eser, üç yüzü hiyeroglifli büyük kitabedir. Büyük bir kaideye geçirilmiş durumda ve dikili olarak bulunan kitabenin etrafı iri taşlarla ve sureti mahsusada korunmuştur. Önündeki kurban yalağıyla birlikte el değmemiş, in situ durumda açığa çıkarılan kitabenin önüne bir meydanlık yapılmış, kurban merasimleri ve ibadet bu açık alanda cereyan etmiştir. Bu durumla Anadolu'da eşsiz olan kitabenin çok iyi korunmuş olması, uzun metninde büyük kıral ve şehir adlarının yazılı bulunması, bu bölge hakkındaki ilk teklifin esaslarını doğrulamıştır. Hevet, bu plânın ilk safhasını tamamladıktan sonra, Elbistan-Göksun ve Pınarbaşı üstünden, yani asıl tarihi yoldan kuzeye çıkmış ve bu sahada yaptığı muhtelif gezilerle Doğu Toros'ların yedi büyük geçidini birer birer görmüş ve tarihi coğrafya bakımından kıymetlendirilmelerine çalışmıştır.

6. Karatepe kazısı. — 1946 yılı martının başında ilk defa Üniversitesi Eski Önasya Kültürlerini Araştırma Enstitüsü Profesör Bossert, aynı Enstitü asistanı Dr. Halet müdürü Naci Kum tarafından tetkik edilerek önemnin Karatepe mevkiindeki harabeler üzerinde esaslı mayı kazı programına alan Kurumumuz, bu yıl İstat

Fakültesi ve Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün de iştirak ve yardımıyla üyelerimizden Doçent Bahadır Alkım'ın direktörlüğü altında Profesör Bossert, Doçent Halet Çambel ve Asistan Nihal Ongun-su'dan mürekkep bir heyeti bu kazıyı idareye memur etmiştir. 11. 9. 1947 tarihinde işe başlayan kazı heyeti çalışmalarına 7.XII.1947 tarihine kadar devam eylemiştir. Alınan sonuçları sırasıyla arz ediyoruz :

Ceyhan nehri sahillerinde yüksek ve ormanlık bir mıntakada bulunan Karatepe harabeleri kazısı 4 esaslı kısma ayrılabilir :

I. Aşağı kazı : Tepenin kuzey yamacına ve Kumkale'nin tam karşısına isabet eden yerde yapılan ve adına «Aşağı kazı» denilen geniş alanda bir avlu meydana çıkarılmış, bu avlunun gerek doğu ve gerek batı yönlerinde büyük bir ortostatlı yapı bulunmuştur. Bu avlu iki tarafında birer sfenks bulunan bir medhale doğru uzanmaktadır. Ortostatlar sırası ise geriye doğru iki kapı aslanına müteveccihen yürümektedir. Avlunun doğu yönündeki ortostatların üzerinde önemli ve orijinal rölyef tasvirlerine ve aynı zamanda uzun Eski-Sami yazıtlarına rastlanmıştır. Avlunun batı yönündeki yazıtlar kâmiyen Eti hieroglifleriyle, doğu yönündeki yazıtlar ise kâmiyen Eski-Sami yazısı ile vücade getirilmiştir. Bu rölyef ve yazıtlar gayet iyi muhafaza edilmiş bir durumdadırlar. Bu yazıtlar sayesinde Eti hierogliflerinin çözülmesinde büyük gelişmeler beklenebilir.

Avlunun güney istikametinde kazıya devam edilerek hem doğuda, hem de batıda mütenazır bir surette iki höcre meydana çıkarılmıştır. Batıdaki höcre doğudakine nazaran daha büyükçedir. Bu iki höcredeki ortostatlar üzerinde bulunan yazıtlar tamamıyla Eti hieroglifleri ile yazılmıştır. Eski-Sami yazıtları bu höcrelerde görülmemiştir. Bunların bir çok ortostat rölyeflerinde, tasvir konusu bakımından Eti kültür sahasından başka Mezopotamya, Suriye ve Mısır tesirleri görülmektedir.

II. Yukarı kazı : Tepenin güney doğu yönünde ve kale medhalinin yakınılarında yapılan kazıya «Yukarı kazı» denilmiştir. Bu kazıda meydana çıkarılan mimari kalıntılar, buradaki yapı manzûmesinin aşağı kazıda rastlanan yapı topluluğuna benzediğini göstermektedir. Buradaki kazıya medhalin kuzey ucunda bulunan karşılıklı yan höcrelerde başlanmış ve daha sonra medhalle, nihayette içinde kıral heykelinin bulunduğu salon ve bunun doğu yanındaki höcreler açılmıştır. Tepenin bu yönü kayalık olup, kayalar toprak yüzünden pek az bir derinlikte bulunduğundan mimari kalıntılar kendilerini muhafaza edememiştir. Bu sebepten mimari durumun açıklanması oldukça müşkül bir safha göstermektedir. Tabii durum, zorluklar arzetmesine rağmen Yukarı kazı alanında da bir kısmı kırık, bir kısmı da oldukça iyi bir surette bugüne kadar gelebilmiş önemli ortostatlar ve yazıtlar bulunmuştur. Yazıtların ekserisini Eti hieroglifleriyle olanlar teşkil etmektedir. Eski-Sami yazıtlarının miktarı nisbeten azdır.

III. Surların incelenmesi : Tepenin etrafını çevreleyen sur da kazı esnasında dikkatle incelenmiş, sur sisteminin vasatı 4 metre kalınlığında duvarlarla, bu duvarlar boyunca muntazaman tevali eden dörtgen şeklinde kulelerden tereküb ettiği anlaşılmış ve surun toprak üstü kalıntılarına göre vaziyet plânı yapılmıştır.

IV. Domuztepe'deki araştırmalar : Karatepe harabesinin tam doğu karşısında ve Ceyhan nehrinin öte yakasında bulunan Domuztepe'de de

araştırmalar yapılmıştır. Domuztepe'deki harabe, toprak üstündeki kalıntılara göre başlıca iki devir göstermektedir :

a) Karatepe harabesi ile muasır olması muhtemel eserler, ezcümle Kargamış üslûbunda olup bazalttan yapılmış çift boğalı bir heykel kaidesi ve işlenmiş ortostat parçaları.

b) Roma devrine ait çeşitli eserler.

Anlaşıldığına göre eski harabe muahhar devirde Romalılar tarafından da kullanılmış ve eski binalara ait işlenmiş taşlar Roma binaları için istimal edilmiştir. Domuztepe'deki surun da vaziyet plânı yapılmıştır.

7. *Antalya'da Side (Eski Antalya) kazısı.* — Üyelerimizden Profesör Ârif Müfid Mansel'in başkanlığı altında epigrafist Profesör Bosch, Asistan Dr. Jale İnan, Asistan Aşkîdil Akarca ve Yüksek Mimar Lem'i Meray'den mürekkep bir heyet, bu yıl eski Pamfilya bölgesinin en önemli liman şehri olan Side'de 21 Eylül'den 25 Ekim'e kadar devam eden bir kazıya başlamıştır. Araştırmalar esas itibariyle üç yerde temerküz ettirilmiştir.

I. Şehrin üzerinde bina edilmiş olduğu burnun ucunda ve deniz kenarında, ihtiva ettiği mermer arşitektonik parçalardan dolayı ötedenberi seyyahların dikkat nazarlarını çeken ve köylüler tarafından «mermerlik» olarak gösterilen sahada iki mabed bulunmuştur. N 1 ve N 2 olarak gösterilen bu mabedler yan yana olup birbirinden ancak 10 metre kadar bir mesafe ile ayrılmaktadır. Kısa taraflarında 6, uzun taraflarında 11 sütun ihtiva eden N 1 mabedi Korint nizamında bir peripterostur. Stylobat'ın genişliği 16,37 m., uzunluğu ise 29,50 m. olup, sütun yüksekliği 9 m. yi bulmaktadır. Cella'nın arkası kapalı olup, doğu tarafından ante'ler arasında yer alan iki sütunla tahdit olunmaktadır. Bizanslı'lar zamanında bir hayli müddet ayakta durduğu anlaşılan bu mabedin üst kısımlarına ait bütün mimarî kısımları tesbit etmek, bu sayede mabedin restorasyonunu yapmak mümkün olmuştur. Arşitektonik parçalar arasında biri birinden konsollarla ayrılmış Medüz başları ile süslü friz blokları, üzerlerinde ilgiyi çeken bitki motifleri ihtiva eden geison ve alınlık parçaları bilhassa dikkate değer.

N 1 den daha büyük olan N 2 mabedi ise yine 6 × 11 sütunlu Korint nizamında bir peripteros olup — stylobat köşelerinden ölçmek suretiyle — genişliği 17,63 m., uzunluğu ise 34,53 m. dir. Sütun yüksekliği 10,06 m. yi bulmaktadır. Bu mabed Bizanslılar zamanında civarında yapılan büyük inşaatta bir hayli tadilat ve tahribat görmüş, cella duvarları ile peristasis'in üç tarafı kaldırılmış, yalnız mabedin şimal uzun tarafındaki 11 sütun, gerisinde yapılan höcreli duvar fasadı için, bir galeri olarak kullanılmıştır. Bu sebepten mabedin arşitrav'dan sonra gelen mimarî parçalardan hiç birisine rastlamak mümkün olmamış, orta kısmı Bizanslılar tarafından taş döşeli bir avlu şekline sokulmuş olduğundan, cella çok harap bir durumda meydana çıkarılmıştır. Bununla her iki mabedin plân ve dekorasyon bakımından birbirine benzediği, binaenaleyh aralarında kronoloji bakımından büyük bir fark olmadığı anlaşılıyor. Şimdiden her iki mabedin M. s. II. yüzyıla ait olduğu söylenebilir.

II. Bu iki mabedin aşağı yukarı 300 m. doğusunda, şehri baştan başa kateden direkli caddenin deniz kenarında sona erdiği meydan üzerinde bulunan üçüncü mabed ise plân bakımından ilk iki mabedden büsbütün ayrılmaktadır :

Bu mabed 2,26 m. yüksekliğinde, üst kenarı kuvvetli silmelerle süslü ve içi boş bir kaide üzerinde olup duvarları 8,60 m. yarı çapında bir yarım daire meydana getirdikten sonra her iki tarafta 3,10 m. kadar düz olarak devam etmekte, mabedin meydana bakan batı tarafında sie 17,20 m. uzunluğunda düz bir cephe meydana getirmektedirler. Bu cephenin önünde üzerinde önden ve yanlardan geniş merdivenlerle çıkılan ve zengin bir sütun mimarisi ihtiva ettiği anlaşılan bir prodomos bulunmaktadır. Bu kısma ait büyüklükleri, fakat aynı zamanda işçiliklerinin incelik ve dakiklığı ile temayüz eden bir hayli mimarî parça mevcut olduğundan, bu cephenin bir restorasyonunu yapmak mümkün olacaktır.

Diğer iki mabed gibi M. s. II. yüzyıla ait olduğu anlaşılan bu mabedin etrafında Bizanslılar tarafından bir takım binalar yapılmıştır ki bunlardan enüba, yani deniz kenarına raslayan ve M. s. V. yüzyıla ait olduğu anlaşılan anıt-sal bir çeşme binası önemli görülmüş ve tamamıyla meydana çıkarılmıştır. Bu bina mermer levhalarla kaplı höcreler içinde yerleşmiş çeşmeler, bunların önünde bulunan geniş bir havuz ve bütün binayı deniz tarafında tahdid eden zemini kısmen «opus sectile» tarzında küçük mermer ve arduvaz levhalarla, kısmen hendesi motifler gösteren mozaiklerle örtülü peristyl'li bir avludan terekkep etmektedir. Bu bina ile yuvarlak mabed arasındaki sahada rastlanan önemli heykeltraşlık parçaları arasında üslûbunun nefaseti ile temayüz eden sakallı bir Dionysos başı ve genç bir Apollon heykeli zikrolunabilir.

III. Şehri baştan başa kateden direkli caddenin köyün sona erdiği nokta ile tiyatro kapısı arasına rastlayan aşağı yukarı 150 m. lik bir kısmı meydana çıkarılmış, bu caddenin üzeri geniş kaldırım taşları ile örtülü, kenarlarında yağmur sularının akması için kanal tertibatını havi, genişliği 9 ile 11,60 m. arasında değişen bir orta kısım, bunun sağında ve solunda granit sütunlardan müteşekkil bir galeri ve bu galerinin gerisinde, bazı yerlerde, dükkânlardan ibaret olduğu, tiyatronun önündeki kısımda galerinin arka duvarında bulunan kapılar ve bunların gerisindeki merdivenler vasıtasıyla tiyatronun dış galerisine geçildiği, direkli galerilerin devamlı bir hat şeklinde caddeyi tahdid etmeyip bazı yerlerde kesildiği tesbit edilmiştir. Gelecek sene tiyatro kapısı ile sur kapısı arasındaki asıl büyük parça meydana çıkarıldığı ve büyük bir kısmı mevcut olan direkler kaideleri üzerine oturtulduğu takdirde Anadolu'nun en muhteşem direkli caddelerinden biri meydana çıkarılmış olacak ve bu caddenin şimdiye kadar zannedildiğinden büsbütün başka bir karaktere sahip olduğu anlaşılacaktır.

Bu caddenin üzerinde kazanılmış bir zafer yahut gladiator oyunları ile ilgili kabartmalar, heykel parçaları, kitabeli heykel kaideleri bulunmuş, bunlara şehrin muhtelif yerlerinde yapılan a-ıştı malarda meydana çıkarılan çeşitli anıt ve kitabelerin inzimam etmesi üzerine eski eser koleksiyonu bir hayli büyümüş-tür. Bu kazı mevsiminde elde edilen 45 adet kitabe bizi Side'nin M. s. II — III. yüzyıllardaki sosyal durumu hakkında aydınlatmakta, «bule» ile «demos», yani hükûmeti elinde bulunduran zengin zümre ile halk tabakası arasındaki gerginliği, M. s. II. yüzyılda büyük bir maddî refaha kavuşmuş olan şehrin III. yüzyıldan itibaren fakirleşmeğe ve küçülmeğe başladığını tebarüz ettirmektedir. Y-rica bulunan 1100 kadar sikke üzerinde halen çalışılmakta ve bunlardan muhtelif anıtların kronolojisi için bazı sonuçlar çıkarılacağı umulmaktadır. Bir kısmı Mektep müzesine nakledilmiş, bir kısmı ise ağırlıklarından dolayı mahallinde

bırakılmış, fakat tekrar toprağa gömülmüş olan eserler gelecek sene bir müze binası inşasını mübrem bir ihtiyaç haline getirmekte, aynı zamanda Side'de ileride yapılacak keşifler hususunda büyük vaidlerde bulunmaktadır.

8 Orta Anadolu'da arkeolojik araştırmalar. — Kurumumuz üyelerinden Doçent Ekrem Akurgal ve Doçent Sedat Alp, Kurum adına bu yılın Ekim ayında Orta Anadolu'da arkeolojik bir araştırma gezisi yapmışlardır. Bu araştırma esnasında Kayseri'nin güney doğusunda Fraktin, Taşçı, İmamkulu ve Hanyeri âbideleri tetkik edilerek üzerlerinde arkeolojik ve filolojik incelemeler yapılmış ve bu arada Taşçı'daki malûm âbidenin yüz metre cenubunda şimdiye kadar görülmemiş olan yeni bir kabartma bulunmuştur. Kabartmanın üzerinde Dr. Sedat Alp, U r h i t e ş u p'un hiyeroglifini okumuş ve bu tasvirin söz konusu olan kiralın prenslik zamanına ait olduğunu, bu itibarla da babası büyük kiral M u v a t t a l ı'nın günlerine tarihlenmesi icabettiği kanaatine varmıştır.

Adı geçen âbideler üzerinde Kurum üyelerinin yaptıkları incelemelerle Hitit arkeolojisi ve dini için yeni malzeme ve yeni yorumlar elde edilmiştir. Bunun dışında Taşçı ve Hanyeri âbidelerinin askerî yollar üzerinde, Fraktin ile İmamkulu'nun ise bu yollardan ayrı iskân problemi ile ilgili olmak gerektiği kanaatine varılmıştır.

Gezinin devamında İncesu, Ürgüp, Nevşehir, Aksaray üzerinden Niğde'ye gidilmiş ve yol üzerindeki yerleşme noktaları ve bu arada Hitit dünyasının en büyük hiyeroglif abidesi olan Karapınar kitabesi ve onunla ilgili höyük tetkik edilmiştir.

Aksaray'la Tuzgölü arasındaki mıntıkada bulunan höyükler üzerinde bilhassa durulmuş ve mesai bu mıntakanın en büyük üç höyüğü üzerinde teksif edilmiştir. Bu höyüklerden üzerinde Tarım okulu bulunan «Yastıkeli» höyüğünün geniş bir Bakır çağ iskânını ihtiva ettiği, o esnada inşaat için yapılmakta olan derin bir kazıdan, muhtelif iskân katlarını müşahede etmek suretiyle, tesbit etmek mümkün olmuştur. Haber verildiğine göre bu höyükte altın sahifa eşya bulunmuş ve Müzeler Umum Müdürlüğüne gönderilmiştir.

Mıntakanın en büyük höyüğü olan Acemhöyük'te yapılan araştırmalar onun zengin bir Hitit iskânını ihtiva ettiğini anlatmaktadır. Acemhöyüğe aid bugüne kadar bilinen malzeme köylüden temin edilen 16 adet çeşitli sağlam ve bazıları eşsiz rython'lar, mühürler ve kaplarla bir kat daha zenginleştirilmiştir. Bu güne kadar ileriye sürülen mütalealarla Acemhöyük'te Hitit devletinin ilk merkezi olan Kuşşara'nın saklı bulunduğu iddiası mevcuttur. Fakat Hitit ve Kapadokya metinlerinden elde edilen malûmata göre Kuşşara'nın daha çok Kızılırmak kavsinin şimalinde olacağı ve Boğazköy'den pek uzak bulunmayacağı gerektiğinden Acemhöyük'ün yine aynı metinlerde Kuşşara'dan ve Kaneş'den başka en mühim merkez olarak gözüken ve Eski Hitit imparatorluğu devrinde mühim bir rol oynayan Puruşhanda (Puruşhatun) olacağı kanaati hasıl olmuştur. Arkeolojik malzemenin de daha çok Eski Hitit imparatorluğu devrine işaret etmesi bu mütaleayı ayrıca desteklemektedir.

9. Kırşehir'de, Caca Bey medresesinde yapılan araştırma. —Bu yıl üyelerimizden Doçent Dr. Aydın Sayılı, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi profesörlerinden W. Ruben'le birlikte Kırşehir'de Caca Bey medresesinde bir araştırma yapmıştır. Araştırmanın gayesi, 1272 (Hicrî 671)'de Gıyasüddin Key-

husrev b. Kılıç Arslan zamanında Kırşehir valisi Nureddin Cibril b. Caca tarafından Kırşehir'de yaptırılmış olan Caca Bey medresesinin bir heyet medresesi olduğu şayiasının ve bu yolda mevcut bulunan rivayetlerin hakikate uyup uymadıklarını tesbit etmekte. Medrese kubbesinin ortasındaki deliğin tam altına gelen yerde bir sondaj yapılmış ve rasat kuyusu olması çok muhtemel bir kuyu meydana çıkarılmıştır. Bu araştırmaya ait ilk rapor 44 sayılı Belleten'de yayınlanmış olduğundan burada tafsilâta girmeye fazla buluyoruz.

Bunlardan başka, genç üye ve arkeologlarımızın yetişmeleri maksadiyle ve geçen yıl Genel Kurul'da gösterilen arzu üzerine üyelerimizden Bahadır Alkım ve Tahsin Özgüç, 1947 de Hatay'da Tel-Açana'da hafriyata devam etmiş olan meşhur İngiliz hâfiri Woolley'in yanına gönderilmiştir. Ciddî çalışmaları ve bilgileriyle İngiliz hâfirinin takdir ve teşekkürlerini kazanan bu iki genç üyemizin bu kazıdan çok faydalandıklarına şüphemiz yoktur. Bu üyelerimiz aynı zamanda Mersin ve Tarsus'a da uğrayarak orada yabancı heyetler tarafından yapılan Yumuktepe ve Gözlü-Kule kazılarını tetkik etmişlerdir. Ayrıca Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Arkeoloji şubesi mezunlarından ve Müzeler Dairesi asistanlarından Ahmet Dönmez de masrafı Kurumumuz tarafından verilerek suretiyle Tel-Açana kazısına iştirak ettirilmiştir.

Kurumumuz tarafından burs verilerek aynı zamanda arkeoloji tahsili yaptırılan iki yüksek mimardan Lem'i Merey bu yıl Akademiyi bitirmiş ve Kurum hizmetine alınarak ilk defa Karahöyük ve Side kazılarında çalıştırılmıştır.

IV. Türk Tarih Kongresi

17 Kasım 1947 de toplanması kararlaştırılan IV. Türk Tarih Kongresi'nin gerek bu yıl çok iyi sonuçlar sağlıyan kazılarımızın bu tarihten önce sona ermişliğinin düşünülmüş olmasından, gerekse Kongre için gönderilen tebliğlerin kâfi miktarı bulmamasından dolayı 1948 yılı sonbaharına bırakılması uygun görülmüştür.

Türk-İslâm Devri Kitabeleri Derleme Heyeti çalışmaları

Kitabeler heyetinin Ankara bürosu azasından Yusuf Akyurt bu yıl 3 Temmuz 1947 tarihinden 27 Eylül 1947 tarihine kadar devam eden gezisi esnasında, Sivas, Divriği, Tokat, Pazar, Zile, Turhal, Niksar, Amasya, Merzifon, Sinop ve Samsun şehir ve kasabalarındaki tarihî eserlerin plânlarını almış, kitabelerini ve vakfiyelerini tesbit etmiştir. Bay Yusuf Akyurt bu müddet içinde 229 âbideyi incelemiş, 262 bina kitabesi, 131 mezar kitabesi tesbit etmiş, 53 bina plânı yapmış, 33 arapça, 6 türkçe vafiye sureti çıkarmıştır.

Yüksek Mimar Ali Saim Ülgen, Sinan Monografi'si için bu yıl içinde yeniden Sinan'ın eserlerine ait 18 parça plân ve rölöveyi ikmal ederek Kuruma teslim etmiştir.

Milletlerarası ilmi münasebetler

1948 yılında Paris'te toplanması düşünülen Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi'nin Millî Eğitim Bakanlığı yoluyla vaki daveti kabul edilmiştir. Ancak kongrenin toplanma tarihi kesin olarak bilinmediğinden bu kongreye ne suretle katılacağımız hususu henüz tesbit edilmiş değildir.

Yeni üyeler

Bu yıl içinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Enstitüsü Müdürü Profesör Resit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu başuzmanı Abdülkadir İnan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Özyaş Kültürlerini Araştırma Enstitüsünde Doçent Bahadır Alkım, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti Tahsin Özgüç, İlimler Tarihi Doçenti Aydın Sayılı ve Tarih Doçenti Halil İnalık Kurumumuzun aslı üyeliğine seçilmişlerdir. Bu değerli arkadaşlarımızı aramızda görmekle sevinç ve iftihar duymaktayız.

Raporumuza son verirken hepinizi saygı ve sevgi ile selâmlarız.

Türk Tarih Kurumu'nun 1947 yılı hesapları hakkında Denetleme Kurulu'nun raporu

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına

Genel Kurul tarafından Kurum hesaplarını denetlemeye memur edilen bizler, 26 - I - 1948 Pazartesi günü Kurum merkezinde toplanarak Kurum'un 1947 yılı hesaplarını defterler ve sarf evrakı üzerinde inceledik. Bu incelemenin sonucunu bildiriyoruz :

1947 yılı bütçesinin gelir ve gideri 257.000 lira olarak tahmin edilmiş ise de, yıl içinde Atatürk tesisinden 25.000, neşriyat hasılatından 2.692 lira 56 kuruş, üye aidatından 83 lira, faizlerden 3.194 lira 20 kuruş, türlü gelirlerden de 105.543 lira 18 kuruş olmak üzere cem'an 136.512 lira 94 kuruş fazla gelir elde edilmiştir. Türlü gelirlerin bu yıl fazla olmasına sebep, Tıp Fakültesi için kamulaştırılan Kurum arsası bedeli olarak 85.710 lira ile Tasarruf bonolarının Kalkınma tahvilleriyle değiştirilmesinden mütevellit 10.000 liralık bir farkın elde edilmiş olması ve Kuruma ait bir kamyoaetle otomobilin satılmış bulunmasıdır.

Masraf bütçesine gelince :

Yıl içinde muhtelif fasıllara eklenen ödeneklerle birlikte 297.500 liraya çıkarılan giderlerden 49.717 lira 14 kuruş daimî memur ve müstahdemlerin aylıklarıyla mesken bedelleri ve çocuk zamlarına, 3.265 lira 25 kuruş yol, tedavi, elbise bedelleriyle, yardım ve ikramiyelere, 14.418 lira 25 kuruş kırtasiye, demirbaş ve türlü idare masraflarına, 81.137 lira 55 kuruş yayın işlerine, 42.793 lira 70 kuruş basımevi demirbaş ve işletmesine, 4.195 lira 64 kuruş kütüphaneye, 35.422 lira 13 kuruş kazı işlerine, 57 lira 14 kuruş vergi ve resimlere sarfedilmiş ve bu suretle gider yekûnu 231.006 lira 80 kuruş tutmuş, geri kalan 162.506 lira 14 kuruş 1948 yılına devrolunmuştur. Bu miktardan 129.458 lira 14 kuruşun Cumhuriyet Merkez Bankasının Ankara Şubesi nezdindeki 1548 numaralı hesapta, 6.946 lira 2 kuruşun Cumhuriyet Merkez Bankası İstanbul şubesi nezdindeki 1595 numaralı hesapta bulunduğu, 26.114 li-a 14 kuruşun da henüz mahsubu yapılmamış muhtelif avans bakiyelerinden ibaret olduğu banka dekontlarıyla kayıtlardan anlaşılmıştır.

1947 yılının 250.000 liradan ibaret olağanüstü bütçesinden sarfiyat yapılmamış ve bunun karşılıklı olan 250.000 lira kıymetindeki Devlet tahvillerinin İş Bankası nezdindeki 306 numaralı dosyada mahfuz bulunduğu görülmüştür.

1 Ocak 1947 den 31 Aralık 1947 tarihine kadar on iki aylık bütçe yılı içinde yapılan sarfiyat ve tahsil olunan gelirlere ait bütün gider ve gelir evrakıyla defterlerin usulüne uygun olarak büyük bir intizam, titizlik ve temizlikle tanzim edildiğini, bilcümle masrafların Yönetim Kurulu kararıyla yapılmış olduğunu gördük.

Keyfiyeti saygılarımızla bildiririz.

Çalışma Ba.
Müşteşarı

Fuat Erciyeş

B. M. M. Muhasebe
Müdürü

Mozlum Bulak

T. T. K. Üyesi ve M. Eğ.
Ba. Yüksek Öğretim G. M.

Faik Reşit Unat

T. T. K üyesi ve Ankara
Milletvekili
Fakihe Öymen

(Bulunmamıştır.)

T. T. K. üyesi ve Siyasal
Bilgiler Okulu Co. Prof.
Hâmit Sadi Selen

(Bulunmamıştır.)

1948 YILI OCAK ŞUBAT VE MART AYLARINDA
TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHÂNESİNE
GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER *

A

- Akdağ, Nurettin: *Moskova şehri* (Aylık Ansiklopedi, Cilt 4, sayı 44).
Akkoç, Zeynel: *Rusca okuma kitabı*, İstanbul: 1947, İbrahim Horoz basım.
120 s.
Al-Badı, Yousof: *Biographie d'Aboul-l'Ala Al-Ma'arri*, Damas: 1944,
22-176 s. Arapca.
Albert de Boucheman: *Quatorze chansons de l'Arabie du Nord accom-
pagnée de la rababa* (Bull. d'Etudes Orientales, Tom. XI, 1945-46).
Allen, Edwin Brown: *A coptic solar eclipse record* (Jour. of the Americ.
Orient. Societ., Vol. 67, no, 4 1948).
Andrae, W.: *Hellas und alter Orient* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).
Aparisi, J. San V.: *Primera campana de excavaciones en el cabezo del Tio
Pio* (Archena) Madrid: 1947, 55 s. 26 pl.
Arık, Remzi Oğuz: *Les fouilles en Turquie républicaine* (Halil Edhem Ha-
tırâ Kitabı, I.).
Aydınlı, Ali: *Ahmet Arıft paşa* (Aylık Ansiklopedi, Cilt 4, sayı 44).

B

- Bakı, Edip Ali: *Meçhul değerlerimizden: Afyondaki Sinan Paşa*, Afyon:
1947, Doğan Basımevi, 14 s. 2 res.
Banescu, N.: *Le Déclin de Famaguste. Fin du Royaume de la Chypre*, Bu-
carest: 1946, 116 s.
Bara, Aline: *Les Argenteries du legs H. Vergaeghe de Naeyer* (Bull. Musée
des Royaux d'Artet Histoire, 1946).
Baross, György: *A Külügyi szemle*, Budapest: 1946, 31 s.
Baştav Şeref: *Ordo portae. Description grecque de la porte et de l'armée
du Sultan Mehmet II*, Budapest: 1947, 42 s. 1 pl.
Baykal, Prof. Bekir S.: *Patrona Halil ayaklanması* (Aylık Ansiklopedi,
Cilt 4, sayı 44).
Baylev, C. C.: *The diplomatic preliminaries of the double election of 1257
in Germany* (The English Hist. Review, Vol. 62, no. 245. 1947).
Bayrav, Dr. Süheyla: *Chanson de Roland, Edebiyat ve üslup tahlili*, İstan-
bul: 1947 Üçler Basımevi, 8-88 s.
Bekman, Müeyyet-Fazıl Tülbentci: *İkinci cihan harbi kronolojisi
V*, Ankara: 1946, Başbak. Devl. Matb, 176 s.

* Önemli dergilerin makaleleri yazarlarına göre alfabetik sıraya konmuştur.

- Berk, Nurullah: *Türkiye'de heykeltraşlık tarihçesi* (Aylık Ansiklopedi, Cilt. 4, sayı 44).
- Bilgiç, Dr. Emin: *Çivi yazılı hukuk-iktisadî kaynaklar, mahiyeti ve muhtevaları* (Belleten, Cilt XI).
- Bittel, Kurt: *Tavium* (Halil Edhem Hatıra Kitabı I.).
- Bodrumlu, A. Galanti: *Appendice à l'histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos etc.*, İstanbul: 1948, 76 s.
- Bonné, A.: *Economic progress in undeveloped countries with particular reference to the Middle east* (Journal of the Middle East Society, Vol. I, no 3-4 1947).
- Borecky, Milos-Jan Rypka: *Farruht* (Archiv Orient. Vol. 16, no. 1-2 1947).
- Bormogomale, Rabina: *L'histoire du Mazandaran* (Journal Asiatique Tom. 234 [suite] 1943-45).
- Bosch, E.: *Eski çağda Anadolu'nun müstakil meskukat darbının vüs'atı* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).
- Bossert, Helmuth: *Malatya heykeltraşlık eserinin kronolojisine dair* (Felsefe Arkivi, Cilt 2, sayı 2, 1948).
- Botsford, Georges Willis: *Hellenic history*, New York: 1947, The Macmillan Company, 12+398 s, 3 hr. 72 pl.
- Boyko, H.: *Science and erosion problems in the Middle east* (Jour. of the Middle East Society Vol. 1 no. 3+4 1947).
- Brandenburg-Müller: *Die Schlacht bei Grodeck-Lemberg. Juni 1915*, Oldenburg: 1918, 88 s. 1 hr.
- Bruck, Moeller: *Das dritte Reich*, Hamburg: 1932, 248 s.
- Brunschvig: *«Le livre de l'ordre et de la défense d'al Muzani.* (Bull. d'Etudes Orientales, Tom. XI, 1945-1946).
- Burnard, Lewis: *Turkey in 1947: An impression* (Jour. of the Middle East Society, Vol. I, no. 3-4 1947).
- Büxenstein, Georg: *Unser Kaiser Zehn Jahre der Regierung Wilhelm II 1888-1898*, Berlin: 1898, 396 s. 13 res.
- Byrnes, James, F.: *Açık konuşalım*, çeviren: Semih Yazıcıoğlu, İstanbul: 1948 Kenan Matbaası, 15-368 s.

C

- Caferoğlu, A.: *Türk Dili tarihi notları I.*, İstanbul: 1947, Bürhaneddin matbaası, 80 s.
- Calberg, M.: *Nappe et serviettes du XIX e siècle à decore Egyptien* (Bull. des Musées Royaux d'Art et d'Histoire 1946).
- Camariano, Ariadna: *Spiritual revolutionar Francez*, Bucureşti: 1946, 198 s.
- Centenaire de la constitution Genevoise 1847-1947*, Genève: 1947, Chancellerie d'Etat, 128 s.
- Chaput, Ernest: *Türkiyede jeolojik ve jeomorfojenik tetkik seyahatları* İstanbul: 1947, Üniversite matbaası, 21-326 s. 28 pl.

- Chase, George: *An archaic Greek sphinx in Boston* (Americ. Jour. of Archeology, Vol. 50, no. 1, 1946).
- Chase, George - (Mary Z. Peace): *Corpus Vasorum Antiquorum, Fasc. 8*, Cambridge: 1942, Harvard Univer. Press. 116 s. 64 pl.
- Clark, G. N.: *Charles William Prévité-Orton* (The English Hist. Review, Vol. 62, n. 245).
- Cochenhansen, von: *Schöpfer und Gestalter der Wehrkraft*, Berlin: 1835, 208 s.
- Constantinescu, N. A.: *Histoire des Classes rurales dans l'Empire Byzantin*, Bucureşti: 1941, 91 s.
- Crick-Kuntziger: *Nécrologie Marcel Laurent* (Bull. Musée des Royaux d'Art et d'Histoire, No. 1-6, 1946).
- Cric, L.: *Un bois française du fonds d'imagerie Hemeleers-Van Houter* (Bull. Musée des Royaux d'Art et d'Histoire, No. 1-6, 1946).

Ç

- Çelebi Beşir: *Türk edebiyatı örnekleri, IV: Tevarih-i Âli Osman*, İstanbul: 1946, Ayaydın basımevi, 189 s.

D

- Dahan, Sami: *Le Diwan D'Abu Firas Al-Hamdani*, Berut: 1944 (Arapea). *Damna Scientiae, Hungaricae*, Budapest: 1947, 131 s.
- Dania Polyglotta*, Copenhagen: 1947.
- Darkot, Prof. Besim: *Isparta ve Burdur illeri coğrafyası* (Aylık Ansiklopedi, Cilt 4, sayı 44).
- Darkot, Besim: *Kartografya dersleri*, İstanbul: 1947, Üçler basımevi, 239 s. 30 lev.
- Davenport, A.: *İngiliz harsı ve fikir hareketleri, Elisabeth devrinden XIX asra kadar*, Cilt I, çevirenler: Leylâ Sayar, Ercüment Atabay, İstanbul 1947, Üniver. matba. 233 s.
- Dav'er, Âbidin: *Hamidiye kruvazörü* (Aylık Ansiklopedi, Cilt 4, sayı 44).
- Delaporte, Louis: *Ansur sité archéologique prés de la plaine de Malatya* (Halil Edhem Hatıra Kitabı I.).
- Delgado, Juan Alvarez: *Excavationes arqueologicas en Tenerife* (Canarias) Plan National 1944-1945, Madrid: 1947, 192 s. 19 pl.
- Deny, J.: *Turcica* (Journal Asiatique, Tome 234 [suite] 1943-1945).
- Diez, Ernst: *Josef Strzygowski* (Felsefe Arkivi, Cilt 2 sayı. 2 1947).
- Diker, Prof. Mazhar: *Türkiyede ormancılık*, Ankara: 1947, Akın matba. 130 s.
- Diker, Prof. Mazhar: *Yurdda orman azalması*, Ankara: 1947, Akın mat. 30 s. 2 hr. 30 grafik.
- Dinsmoor, William Bell: *The Athenian treasury as dated by its ornament* (American Journal of Archeology, Vol. 50, no. 1, 1946).
- Dinsmoor, William Bell: *The Athenian Archon list in the light of recent discoveries*, New York: 1939, Columbia University Press, 274 s.

- Dixon, Pierson: *The Iberians of Spain and their relations with the Aegean World*, London: 1940, Humphrey Milford, II-159 s. 23 pl. 3 fig. 1 hr.
- Dumont, F.-E.: *Indo-Aryan names from Mitanni, Nuzi, and Syrian documents* (Journal of the American Orient. Society, Vol. 67 no. 4 1947).

E

- Ediz, Hasan Ali: *Avusturya, dünkü ve bugünkü* (Aylık Ansiklopedi, Cilt 4, sayı 44).
- Einem, von: *Erinnerungen eines Soldaten 1853-1933*. Leipzig: 1933, 191 s. 1 res.
- Eldem, Halil Edhem: *Anadolu Selçukları devrinde mimarî ve teyzinî sanatları* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).
- Ertaylan, İsmail H.: *Türk Edebiyatı örnekleri II: Risale-i Sultan Hüseyin Baykara* İstanbul: 1945 Nümune matbaası 155 s. 1 res.
- European initiative essential to economic recovery* 5 s.
- European recovery and American aid*, Washington: 1947; 10-286 s.
- Evans-Pritchard: *A note on affinity relationships among the Nuer* (Man, Vol. 48, Artic. 1-13 1948).

F

- Feilberg, C. G.: *La tente noire*, Kobenhavn: 1944, Komission Hos, 254 s. 5 hr.
- Fergusson, Bernard: *Turkey in 1941: Reminiscences* (Journal of the Middle East Society, Vol. I no. 3-4 1947).
- Field, Dr. Henry: *Early man in Mexico* (Man, vol. 48, Artic. 14-24, 1948).
- Fifield, R. H.: *Conditions in central China* (Eastern World, November 1947).
- Foord, A. S.: *The waning of the influence of the Crown* (The English Historical Review Vol. 62, no. 245, 1947):
- Foottit, R. L. C.: *The displaced persons of India* (Eastern World November 1947).
- Foulque de Saint-Chariton: *L'Etoile de la Grotte de la navitté à Bethleem* (Journal of the Middle East Society, Vol. I, no. 3-4 1947).
- Frankfort, Henri: *Achaemenian sculpture* (American Journal of Archeo. Vol. 50, no. I 1946).
- Fris, C.: *Notes on Hala's Sattasai* (Archiv Orientalni, Vol. 16, no. 1-2, 1947).
- Frolow, A.: *Le peintre Thomas de Dams et le: mosaïques de Saint Sepulcre* (Bull. d'Etudes Orientales, Tome XI, 1945-46).

G

- Gabriel, Albert: *Mosquées et Medressés Ortokides* (Halil Edhem Hatıra Kitabı I.).
- Garstang, John: *Mersin Kazısı* (Halil Edhem Hatıra Kitabı I.).
- Gaulmier, J.: *Volney et la pédagogie de l'Arabe* (Bull. d'Etudes Orientales, Tome XI, 1945-46).

- This generation's chance for peace. The European recovery program, The Marshall plan*, 16 s. (The Washington Post, Nov. 23 1947).
- Goldschmidt: *Mitarbeiten Bismarcks im aussenpolitischen Kampf*, Berlin: 1934. 100 s.
- Gomme, A. W.: *Essays in Greek history and literature*, Oxford: 1937, Basil Blackwell, 8+298 s.
- Grace, Frederick: *Archaic sculpture in Beotia*. Cambridge: 1939, Harvard Univers. Press, 86 s. 37 pl.
- Grace, Virginia: *Early Thasian stamped Amphoras* (American Journal of Archeol., Vol. 50, no. 1, 1946).
- Greek aid program*, Washington: 1947, 25 s.
- Greene, M. T.: *Future of the South Seas* (Eastern World, November 1947).
- Gülbahar, Mehmet: *İngilizce—Türkçe resimli ve telâffuzlu büyük lûgat*, 2 cilt, Bursa: 1940 Yeni Basımevi, 1892 s.
- Güterbock, H. G.: *Eski ve yeni Eti âbideleri* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).

H

- Halil Edhem Hatıra Kitabı*, Cilt I, Ankara: 1947, T. T. K. Basım., 309 s. 55 pl.
- Hammad, Khairi: *Journalistic memories of Iraq* (Journal of the Middle East Society, Vol. I, no 3—4 1947).
- Harrison, Dr. H. S.: *A Bolas-and-Hoop game in East Africa* (Man, vol. 37, Artic. 169—176, 1947).
- Hartwell, J. R.: *Kashmir «Quiz»* (Eastern World, November 1947).
- Hauser, Henri et A. Renaudet: *Les débuts de l'age moderne*, Paris: 1946, Press Universitaire de France 654 s.
- Hauser, Hebrî: *Du libéralisme à l'impérialisme (1860—1878)* Paris: 1939 Press Univer. de France, 555 s.
- Hockett, Charles: *Peiping phonology* (Journal of the American Orient. Society, vol. 67, no. 4, 1947)
- Hoepli, Henry: *England im Nahen Osten, Das Königreich Irak und die Mossulfrage*, Erlangen: 1931, 168 s. 7 hr.
- Holand, Leicester: *The triple arch of Augustus* (American Journal of Archeol., Vol. 50, no. 1, 1946).

İ

- İbn 'Abd El-Hadi: *Les Mosquées de Damas*, Beyrouth: 1943, 332 s. 1 plan (Arapça).
- İnalçık, Dr. Halil: *Bursa şer'iye sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in فرمانları*, Belleten, Cilt XI).
- Iorga, N.: *La création religieuse du Sud-Est Européen*, Paris: 1929 Libraire Gamber, 64 s.
- Iorga, N.: *France de Constantinople et de Morée*, Bucarest: 1935 102 s.
- Iorga, N.: *La France dans le Sud-Est de L'Europe*, Paris: 1936, Fonteneaux-Roses, 118 s.

- Iorga, N.: *Rhodes sous les Hospitaliers*, Paris: 1931, 77 s.
- Iorga, N.: *Textes post-Byzantins I. Chronique de Constantin Maurocordato et de son fils Alexandre II. Lettres des Patriarches d' Antioche aux princes Roumains du XVIII-e siècle*, Bucuresti 1939 Datina Romanesca, 86 s.
- İpşiroğlu, M. Şevket: *Üslûp-tarihi olarak sanat-tarihi. Heinrich Wölfflin'in eseri* (Felsefe Arkivi, Cilt 2, sayı 2, 1947).

J

- Jaakkola, Jalmari: *Geschichte des Finnischen Volkes*, Berlin: 1942 109 s.
- Jansky, Herbert: *Beiträge zur Osmanischen Geschichtschreibung über Agypten*, 10 s. (Sonderdruck aus İslam 1933).
- Jansky, Herbert: *Chronik des İbn Tūlūn als Geschichtssquelle über den Feldzug Sultan Selim's I. gegen die Mamluken* (Sonderabdruck aus İslam 1929).
- Jansky, Herbert: *Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim*, 69 s. (Mittei. zur Osmanische Geshich. 1923-1926).
- Jansky, Herbert: *Die Türken im Donauraum*, 16 s.
- Japan's struggle to end the War*, Gover. print. Office: 1946.
- Jastrow, Elisabeth: *Two terracota reliefs in America Museums* (Americ. Jour. of Archeol., Vol. 50, no. 1, 1946).

K

- Karouzou, Semni: *Choes* (American Journal of Archeol. Vol. 50, no. 1 1946).
- Keil, Joseph: *Das Serapeion von Ephesos* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).
- Kemény, G.: *A Magyar nemzetisegi Kérdés Története*, Budapest: 1946, 188 s.
- Klein, Tim: *Die Befreiung 1813-1814-1815*, Ebenhausen: 1913, 534 s.
- Koestler, Arthur: *Le Yogi et le commissaire*, traduit de l'Anglais par Dominique Aury et Jeanne Terracini, Paris: 1946, Charlot, 380 s.
- Körmürçüoğlu, Asım: *İstanbul Adalet Sarayı arsası inşaatının iç yüzü*, Ankara Arbas matbaası, 36 s. 1 pl.
- Köppen, Fedor von: *Fürst Bismarck der Deutsche Reichskanzler*, Leipzig 470 s.
- Kramsky, Jiri: *A Phonological analysis of Persian monosyllables* (Archiv Orientalni, Vol. 16, no. 1-2, 1947).
- Kraus, F. R.: *Altmesopotamische Tonnagel mit Keilinschriften* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).
- Krauss, Alfred: *Theorien und Praxis in der Kriegskunst. Gedanken—Erfahrungen — Urteile*, München: 1936.
- Kravchenko, V.: *Hürriyeti seçtim*, İstanbul: 1948, Güven Basımevi, 575 s.
- Kutay, Bahattin: *Millî Savunma Bakanlarımız* (Aylık Ansiklopedi, C. 4, sayı 44).
- Kühnel, Ernst: *Türkische und Islamische Kunst* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).

L

- Landsberger, B.: *Die Basaltstele Nabonids von Eski-Harran* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, C. I).
- Lavachery, H.: *Homme-Lézard de l'Île de Pâques* (Bull. Musées de Royaux d'Art et d'Histoire, no. 1-6, 1946).
- Leopardi, Giacomo: *Gedanken*, Deutsch von Dr. Richard Peters, Hamburg- 1928, Fackelreiter Verlag, 84 s.
- Lescot, Roger: *Textes Kurds*, Paris: 1940, Paul Geuthner 2 tomes.
- Lewy, Julius: *Naram-Sin's campaign to Anatolia in the light of the geographical data of the Kültepe texts* (Halil Edhem Hatıra Kitab, I.).
- Limebeer, D. E.: *The Greeks*, Cambridge: The Univer. Press, 12+144 s. 4 pl.
- Limebeer, D. E.: *The Romans*, Cambridge: The Univer. Press, 14+158 s. 4 pl.
- Littmann, Enno: *Arabische Khân-Inschriften aus Syrien* (Halil Edhem Hatıra kitabı C. I).

M

- Macurdy, Grace H.: *Vassal-Queens and some contemporary women in the Roman Empire*, Baltimore: 1937, The Johns Hopkins Press, 8+48 s. 5 pl.
- Maçoudi: *Les prairies d'Or*, Paris: 1861-1930, Imprimerie National, 9 Tomes.
- Marien, M. E.: *Note sur quelques objets hallstattiens de Court-Saint-Etienne* (Bull. Musées de Royaux d'Art et d'Histoire, no. 1-6, 1946).
- Mattencig, Giacinto: *An Etruscan Mirroe in Berkeley* (American Journal of Archeo., Vol. 50, no. 1, 1946).
- McInnis, Edgar: *The War third years*, with a foreword by Walter Millis, London: 1942, Oxford University Press, XV-347 s.
- Metzger, H.: *Güney Anadolu'da yapılan bir geziden notlar* (Felsefe Arkivi Cilt 2 sayı 2, 1947).
- Miller, Edward: *The Ely Land Pleas in the Reign of William I.* (The English Historic. Review, Vol. 62, no. 245, 1947).
- Milward, Marguerite: *The Guar festival of the Sawarsa* (Man, Vol. 48 art. 14-24 1948).
- Moğolların gizli tarihi*, çeviren: Ahmet Temir, Ankara: 1948, T. T. K. basımevi, 52+300 s. 2 hr. I fotokopi.
- Moltke, Helmuth: *Geschichte des Deutsch — Französischen Krieges von 1870—1871* Berlin: 1895, 278 s. 1 hr.
- Les Monuments Ayyoubides de Damas*, Paris: 1940, E. de Boccard.
- Murray, Kenneth: *Ibo Headdresses combining human and animal features* (Man 48, Articl. 1—13 1948)
- Müller — Bohn, H.: *Kaiser Friedrich der Gütige*, Berlin: 1900, 556 s. 34 res., 8 tipki basım.

N

- Nasrallah, J.: *Les manuscrits de Ma'loula* (Bull. d'Etudes Orientales, Tome, XI, 1945—46).
- Naumann, Friedrich: *Mitteleuropa*, Berlin: 1915, 299 s.
- Newman, Philip: *Cyprus* (Journal of the Middle East Society, Vol. I, no. 3—4, 1947)
- Nock, Arthur Darby: *Sarcophagi and Symbolism* (American Journal of Archeo. Vol. 50, no. 1, 1946).

O

- Oehlrich, Conrad: *Das politische System der Orientalischen Staaten*, Berlin: 1943 88 s. 3hr.
- Omer Feridoun: *Belgradi Sörök emléhek*, S. 132—138.
- Omer Feridoun: *Török foliratos tabla Kaszim Vezir Budai Pasat disöitö verssel*, S. 365—368.
- Omer Feridoun: *Török sirkövek Lipparol a délmagyarorazgi Muzeumban S. 27—29.*
- Oppenheim, Max B. Von: *Subaraesches in Urartu und das Alter de Subaraeschen Kultur* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, C. I).

Ö

- Özbel, Kenan: *El sanatları VIII: Antep nakış işleri. IX: Anadolu kilimleri X: Kuşaklar ve Kolanlar.*
- Özgüç, Dr. Tahsin: *Ön tarihte Anadoluda ölü gömme âdetleri*, Ankara: 1948, T. T. K. basımevi 148 s. 35 pl.
- Özgüç, Dr. Tahsin: *T. T. K. adına yapılan Maltepe (Sivas yanlarında) kazısı* (Belleten, cilt XI).
- Özgüç, Tahsin: *T. T. K. ve Sivas ili adına Topraktepe'de* (Sivas Kalesi) *yapılan kazı* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, C. I).
- Özmen, Abidin: *Trakya*, Ankara: 1948, Kanaat Basımevi, 56 s.
- Öztuna, T. Yılmaz: *1432 Ankara Muharebesi, Beyazit ile Timurun ölümü ve Fetret devri*, İstanbul: 1946, Kenan Matbaası.

P

- Pahl, Walter: *Die Luftwege der Erde politische Geographie des Weltluftverkehrs*, Hamburg: 1936 128 s.
- Peace and War United States Foreign Policy 1931-1941*, Washington: 1942, Gov. Printing Office, 144 s.
- Peister, R.: *Toiles à inscriptions Abbasides et Fatimides* (Bull. d'Etudes Orientales, Tome XI, 1945-1946).
- Perek, Faruk Zeki: *Tercümelî Lâtince grameri*, İstanbul: 1947, İbrahim Horoz basımevi, 110 s.
- Perin, Cevdet: *Fransız Edebiyat tarihi*, C. I, İstanbul: 1948, Üçler basımevi, 275 s.
- Piganiol, André: *La conquête Romaine*, Paris: 1944, Press Univer. de France, 515 s. 2 hr.

- Portal, R.: «*L'Orientalisme Soviétique*» (Journal Asiatique, Tome 234 [suite] 1943-1945).
- Poschinger, Ritter von: *Fürst Bismarck und die Parlamentarier*, Breslau: 1894-5.
- Potocka, Graefin: *Die Memorien der Graefin Potocka 1794-1820*, Leipzig: 1904, 260 s.
- Pozzi, Henri: *Les coupables documents officiels inédits sur les responsabilités de la guerre, et les dessous de la guerre*, Paris: 1935, 404 s.
- The problems of War and Peace. International conferences 1941-1945*, 47 s.

R

- Ramsay, Sir William: *The social basis of Roman power in Asia Minor*, Aberdeen: 1941, University Press, 305 s.
- Rand, Edward Kennard: *The building of eternal Rome*, Cambridge: 1943, Harvard University Press. II+318 s. 1 pl.
- Rasonyi: *Bo-Kolabur* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, C. I).
- Rausch, Eugen: *Die Wehrpolitik des Deutschen Reiches unter Reichskanzler Fürst Bulow*, Schwetzingen: 1936, 60 s.
- Revor, John: *Männer die Geschichte machen, Fünf wege die zum Ruhne führten (Atatürk, Pilsidski, Hitler, Roosevelt ve Musolini)*, Hamburg: 16 s.
- Richter, Gisela: *Greeks in Persia* (American Journal of Archeo., Vol. 50, no. 1, 1946).
- Robinson, David-P. A, Clement: *Excavations at Olynthus, Part IX: The Chalcidic Mint and the excavation coins found in 1928-1934*.
- Rostovtzeff, M.-(Brown-welles): *The excavations at Dura-Europos, preliminary report of the seventh and eighth seasons of work 1933-34 and 1934-1935* New Haven: 1939, Yale Univer. Press, 461 s, 58 pl., 9 plan, 1 h.
- Ruben, Dr. W.: *Kırşehir'in dikkkatimizi çeken sanat âbideleri* (Belleten, C. XI).
- Rustow, Alexander: *19 uncu asır garp mimarısının inhitatında fikir tarihine ve sosyolojiye ait faktörlerin rolü* (Felsefe Arkivi, Cilt 2, sayı 1 1947).
- Saccasyn-Della Santa: *Un coutelas Siamois de type ancien* (Bull. Musées de Royaux d'Art et d'Histoire, no. 1-6, 1946).
- Santa-Olalla, J. M.: *Africa en las actividades del seminario de historia primitiva del Hombre*, Madrid: 1947, 22 s. 8 pl.
- Sarre, Friedrich: *Ein Wiedergefundener Kopf von Sidamara-Sarkophag in Ankara* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, C. I).
- Sauvaget, J.: *Une ancienne représentation de Damas au Musée du Louvre*, Bull. d'Études Orientales, Tome XI 1945-46.
- Sayıllı, Dr. Aydın ve Ruben: *T. T. K. adına Kırşehir'de Cacabey medresesinde yapılan araştırmannın ilk kısa raporu* (Belleten, C. XI).
- Sbornik v pamet na Prof. Petr Nikov*, Sofya: 1940, 574 s.

- Scheler, Max: *İnsan, kâinattaki yeri*, çeviren: Takiyettin Mengüşoğlu, İstanbul: 1947, Üçler Basımevi 90 s.
- Schillmann: *Bilderbuch zur Preussischen Geschichte*, Leipzig: 99 s.
- Schreckenbach, Paul: *Martin Luther, Ein Bild seines Lebens und Wirkens*, Leipzig: 184 s.
- Sendik: *teşkili hürriyetine ve menşesine ait meseleler*, çeviren: H. Berksun, Ankara: 1947, Kanaat Basımevi, 112 s.
- Seranton, Robert: *Interior design of Greek Temples* (American Journal of Archeol. Vol. 50, no. 1, 1946).
- Shafer, Robert: *Linguistics in history*, (Journal of the Americ. Orient. Society, Vol. 67, no. 4, 1948).
- Simkhovitch, Vladimir: *Some fifth-century Heads* (American Journal of Archeol. Vol. 50, no. 1, 1946).
- Sjöqvist, Erik: *Problemes of the late Cypriot bronze age*, Stockholm: 1940, The Swedish Cyprus Expedition, 226 s. 3 pl.
- Sjöqvist, Erik: *Reports on excavations in Cyprus*, Stockholm: 1940 The Swedish Cyprus Expedition, 247 s. 40 pl. 4 plan.
- Smith, Sidney: *Amarna letter and Chronology* (Halil Edhem Hatıra kitabı I.).
- Speiser, Von F.: *Bericht über das Basler Museum für Völkerkunde und Schweizerische Museum für Volkskunde für das Jahre 1946*.
- Speiser, E. A.: *Near Eastern studies in America 1939—45* (Archiv Orientalni, Vol. 16, no. 1—2, 1947).
- Speleers, L.: *La donation D. Corbiau* (Bull. Musées de Royaux d'Art et d'Histoire, no. 1—6, 1946).
- Staurinidos, N.: *Andrea Mparotses o prodotes tu megalu Kastru 37 s.*
- Staurinidos, *Anekdotu engrafa tes Turkokratias en Krete, 42 s.*
- Stettinius, Edward: *Lend-Lease weapan for victory*, New York: 1944, The Macmillan Company, 15+358 s.
- Sumner: B. H. *Peter the great* (History, The Journal of the Historical Association, Vol. 32, no. 115, 1947).
- Szekfü, Jules: *L'Etat et nation*, Paris: 1945 Les Presses Univer., 354 s.

§

Şatır, Dr. Hasan: *Reuter ajansı* (Aylık Ansiklopedi, Cilt 4, sayı. 44).

T

- Tansel, Fevziye A.: *Namık Kemal-Silistre muhasarası* (Belleten, Cilt. XI).
- Taymas, Abdullah: *Rus İhtilâinden hâtıralar*, İstanbul: 1947, Güven basımevi 216 s.
- Temir, Dr. Ahmet: *Moğolların gizli tarihi*, Ankara: 1948, T. T. K. 52+300 s. 2 hr. 1 fotokopi.
- Thureau-Dangin: *Un problème algébrique Babylonien* (Halil Edhem Hatıra Kitabı, I.).
- Tibawi, A. L.: *Aspects of early Moslem history* (Journal of the Middle East Society, Vol. 1, no. 3-4, 1947).

- Trevelyan, G. M.: *Bias in history* (History, Vol. 32, no. 115, 1947).
 Tukin, Dr. Cemal: *Osmanlı İmparatorluğu devrinde Boğazlar meselesi*, İstanbul: 1947 Univer. matbaa, 289 s.
 Turner, Ralph: *The great cultural traditions. The foundation of civilisation. Volume I: The Ancient cities. Volume II: The Classical Empires*, New York: 1941, McGraw-Hill book company, 2 voles.

U

- Uğur, Sait: *İçel Folkloru*, Ankara: 1947, Ulus basımevi, 291 s.
 U. S. aims and policies in Europe, by the Secretary of State 12 s.
 The United States and the United Nations, Washington: 1946, United State Govern. Printing Office, 54 s.
 The United States at War, 15+555 s.

Ü

- Üçok, Dr. Coşkun: *Türk Hukuk Tarihi dersleri*, İstanbul: 1946, Kenan matbaası, 151 s.
 Ülken, Hilmi Ziya: *Sosyolojiye giriş*. İstanbul: 1947, Üçler basımevi, 192 s.
 Ünver, Prof. Dr. Süheyl: *İlim ve sanat bakımından Fatih devri albümü*, İstanbul: 1945, Kenan matbaası, 5-64 s.

V

- Vaughan, D. M.: *Justice to the past in the teaching of social history* (History, Vol. 32, no. 115, 1947).

W

- Walbang; F. W.: *Philip V. of Macedon*, Cambridge: 1940, University Press, 11-382 s.
 Wallace, Henry: *The price of free World victory*, New York: 1942, Fischer, 37 s.
 Wardi, Ch.: *The Latin Patriarchate of Jerusalem* (Journal of the Middle East Society, Vol. I, no. 3-4, 1947).
 Webster, Sir Charles, *The making of the charter of the United nations* (History, Vol. 32, no. 115, 1947).
 White, G. W.(Kennedy): *Roman history, life and literature*, London: 1942 Macmillan and Co., 14+335 s., 3 hr.
 Whittemore, Thomas: *Ayasofya mozaikleri* (Halil Edhem Hatıra Kitabı I.).
 Wilkie, Wendell: *One World*, New York: 1943, Simon and Schuster, 206 s.
 World War II National defense, postwar planning, Washington: 1944, 54 s.
 Wölfflin, Heinrich: *Sanat eserlerinin açıklanması* (Felsefe Arkivi, Cilt 2, sayı 2, 1,947).

Y

Yener, Faruk: *Mendelssohn-Bartholdy* (Aylık Ansiklopedi, Cilt 4, sayı 44).

Z

Zeuner, F. E., *Climate and early man in Kenya* (Man, Vol. 48, Artic. 14-24, 1948).

DERGİLER

American Journal of Archeology, Vol. 50, no. 1, 1946.

Ampurias, VII—VIII, 1945—46.

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi, Cilt 8/no. 2, sayı 16, Cilt 9/no. 1, sayı 17.

Arbok, Oslo: 1947, 1943—1944.

Archiv Orientalni, Vol. 16, no. 1—2, 1947.

Berytus, Archeological Studies, Vol. 1—8 1934—1944

Bulletin d'Etudes Orientales, Tome XI 1945—1946.

Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire. No. 1—6, 1946.

Eastern World, London, November 1947.

The English Historical Review, Vol. 62 no. 245 1947.

L'Ethnographie, Société d'Ethnographie de Paris, no. 38 1946.

Felsefe Arkivi, Cilt 2, sayı 2, 1947.

Felsefe Tercümeleleri dergisi, cilt I, sayı I 1947.

Gediz, Sayı 101—102.

Georgica, A journal of Georgian and Caucasian Studies vol. 1, 2—3, 4—5, 1935—37.

Havacılık ve spor, Sayı 358.

History, Vol. 32, no. 115, 1947.

İdare dergisi, Sayı 189.

The Illustrated London News, No. 5677, 5678, 2679, 5680,

İnönü Ansiklopedisi, Fasik. 13, 14.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Derg., Cilt I, sayı 3—4, 1946.

İşte Türkiye, Cilt I, sayı 1, 2, 3.

İzvestiya na istoričeskoto Drujestvo v Sofiya, Knira: 7—8, 9, 10, 11—12 14—15

Jahrbuch de Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte 1946.

Journal Asiatique, Tome 234 (suite) 1943-1945.

Journal of the American Oriental Society, Vol. 67, no. 4, 1947.

Journal of the Middle East Society, Vol. I, no- 3-4 1947.

Kanathlar, No. I 1948.

Kirjath Sepher, Bibliographical quarterly of the Jewish National and Univer. Library, Vol. 22, 23, 24, 1946—1947.

Man, Vol. 47, Artic. 169—176; Vol. 48, Artic. 1—13, 14—24.

- Nilüfer, Sayı 31, 32, 33, 34.
19 Mayıs, Sayı 87, 88.
Radyo, Sayı 71, 72, 73.
Revue des Deux Mondes, 1938 Sayı 1—24 ; 1939 Sayı 1—2, 4—16.
Sanat Ansiklopedisi, Cilt 2, fask. 8.
Siyasal bilgiler okulu dergisi, Cilt 2, sayı 3—4 1947.
Siyasal ilimler mecmuası, Sayı 198, 199, 200, 201.
Sosyoloji dergisi, Sayı 3, 1945—1946.
Tercüme, Sayı 3 29—42.
Tıp dünyası, No. 1, 2 1948.
La Turquie Kemaliste, No. 48 decémbre 1947.
Ölkü, Sayı 12, 13, 14 1948.
The Yale Review, Vol. 37, no. 2, 1947.
Yeşil Ay, Sayı 182, 183.
-

BELLETEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 200 kuruş (yabancı memleketler için 1 dolar)

Yıllık abonesi : 800 kuruş (yabancı memleketler için 4 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Millî Eğitim Bakanlığı YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ZAMAN; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde,
HAŞET ve BERRAK; Beyazıtta B. NİŞAN,
Bursa'da : ANKARA Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLETEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 200 piastres (pour l'Étranger 1 dollar)

L'Abonnement annuel : 800 piastres (pour l'Étranger 4 dollars)

Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Éducation Nationale,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi,

aux librairies HACHETTE et BERRAK, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et

à B. NİŞAN Kitapevi, Beyazıt. à la librairie ANKARA, à Bursa

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

<u>I. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 PİRÎ REİS: Amerika haritası	1400
2 PİRÎ REİS: Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH - İS - SİLÂHÎ: İrakayn Seferi.	
*) 4 İBNİ BÎBÎ: Selçuk tarihi.	
 <u>II. Seri</u>	
*) 1 CÜVEYNÎ: Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2 REŞİDEDDİN: Cami üt-tevarih.	
3 Baypars Tarihi	200
4 ISFAHÂNÎ: Selçuk Tarihi.	300
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	400
5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	800
6 GÜLBEDEN: Humayunnâme	500
7 TANBURÎ ARUTİN: Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî . . .	100
8 SADRÜDDİN EBÛLHASAN ALÎ: Ahbar üd-Devlet is-Sel- çukıyye	250
9 KALOST ARAPYAN: Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları . . .	100
10 Abdi tarihi	150
11 Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	450
*) 11 a Abu'l-Farac tarihi, II. cilt.	
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ: Zafernâme.	
13 Moğolların Gizli tarihi	600
 <u>III. Seri</u>	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarayî), Müsameret ül-Ahbâr .	600
*) 2 Neğrî tarihi.	
 <u>IV. Seri</u>	
1 P. WITTEK: Mentеше Beyliği	300
2 B. Y. VLADİMİRTSOV: Moğolların içtimâî teşkilâtı. . .	400
3 H. BALDUCCÎ: Rodos'ta Türk mimarisi	300
*) 4 B. SPULER: İran Moğolları.	
5 W. HİNZ: Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd	500
 <u>V. Seri</u>	
1 REMZİ OĞUZ ARIK; Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (Türkçe 1000 K.; fransızca 1500 K.).	
2 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (Türkçe 1000 K.; almanca 1500 K.).	

		<u>Fiati K.</u>
3	Dr. Ş. AZİZ KANSU: Etiyokuşu hafriyatı raporu (Türkçe ve Fransızca)	400
4	HÂMİT KOŞAY: Pazarlı hafriyatı raporu (Türkçe ve Fransızca)	400
*) 5	HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu. (Türkçe ve Fransızca).	
*) 6	HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu. (Türkçe ve Fransızca).	
*) 7	TAHSİN ve NİMET ÖZGÜÇ: Karahöyük kazısı raporu	
<u>VI. Seri</u>		
*) 1	F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL: Mimar Sinan.	
2	ARİF MÜFİD MANSEL: Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları	400
<u>VII. Seri</u>		
1	İbni Sina: (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2	CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası	300
3	ULUĞ İGDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma	150
4	FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay-yıldız	400
5	Halil Edhem Hâtıra kitabı, C. I (In memoriam Halil Edhem Vol. I).	600
*5a	Halil Edhem Hâtıra kitabı C. II.	
6	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa	400
7	ŞİNASİ ALTINDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı.	250
*) 8	FAİK UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri.	
9	W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları.	200
10	ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün hatt-ı hümayunları.	200
11	H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi	150
11a	H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi. Etice metnin transkripsiyonu	125
12	AFİF ERZEN: İlkçağ'da Ankara	210
13	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Midhat ve Rüştü Paşaların tevkifine dair vesikalar	250
14	ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün Hatt-ı hümayunları, Nizam-ı Cedit	320
15	AFET İNAN: Türk ırkının vatanı Anadolu	550
*) 16	B. LANDSBERGER: Sam'al	
17	TAHSİN ÖZGÜÇ: Ön tarihte Anadolu'nun ölü gömme âdetleri	700
<u>VIII. Seri</u>		
1	YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri	200
2	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri	300

*) 2 FAİK UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası.

XIII. Seri (Dünya Tarihi)

1 a	ŞEVKET AZIZ KANSU : İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler. I. cilt . . .	350
3	W. EBERHARD : Çin Tarihi	600
4 a	Y. HİKMET BAYUR : Hindistan tarihi, I. cilt (İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar, 1526)	640
4 b	Y. HİKMET BAYUR : Hindistan Tarihi, II. cilt (Gurkanlı devletin büyüklük devri, 1526 - 1737).	850
8	ARİF MÜFİD MANSEL : Ege ve Yunan Tarihi	800
9	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : İran tarihi.	460
16 a	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Tarihi, I. cilt (Kuru- luştan İstanbul'un fethine kadar).	550
*) 16 b	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı tarihi, II. cilt.	
16 e	ENVER ZİYA KARAL : Osmanlı tarihi, V. cilt (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat devirleri, 1789 - 1856)	450
17 a	AKDES NİMET KURAT : Rusya tarihi	770
	BELLE TEN : Her sayısı	200

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :**MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ.**

ANKARA'da : Akba, Berkalp ve Haşet,

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde Zaman ; Beyoğlu İstiklâl cadde- sinde Haşet ve Berrak ; Beyazıt Üniversite cad- desinde B. Nişan,

BURSA'da : Ankara kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT, ASİSTAN VE ÖĞRETMENLERLE YÜK- SEK OKUL ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

*) Basılmakta olanlar.

TABLE DES MATIERES

Mémoires, études :	Page
ALP, Dr. SEDAT : <i>GIŞ Kalmuş</i> «lituus» et <i>HÜB.BI</i> «pendant d'oreille» dans les textes hittites (en turc).	301
— : Traduction anglaise de la deuxième partie du mémoire ci-dessus	320
BOSCH, E : Jeux de fêtes de Nikaia (Nicée) (en turc)	325
İNALCIK, Dr. HALİL : Origine de la rivalité russe-ottomane, et projet d'un canal reliant le Don à la Volga (1569) (en turc).	349
BAYUR, HİKMET : Première tentative, faite à la mort de Nadir Şah Afşar, d'exciter l'Empire Ottoman à envahir la Perse (en turc)	403
 Rapports :	
KOŞAY, HÂMÎT et AKOK, MAHMUT : Rapport préliminaire sur les fouilles préparatoires de Büyük Güllücek (en turc).	471
— : Traduction anglaise du Rapport ci-dessus.	479
 Informations :	
Réunion annuelle de l'Assemblée générale plénière de la Société d'Historique Turque (en turc)	487
 Bibliographie :	
Livres et Périodiques reçus par la Bibliothèque de la Société en Janvier, Février, Mars 1948 (en turc).	501

P L A N C H E S

- LIV — E. Bosch.
 LX — LXVI — Halil İnalçık.
 LXVII — LXXXI — Hikmet Bayur.
 LXXXII — CX — Hâmit Koşay et Mahmut Akok.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: XII

No: 46

Avril 1948

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 8